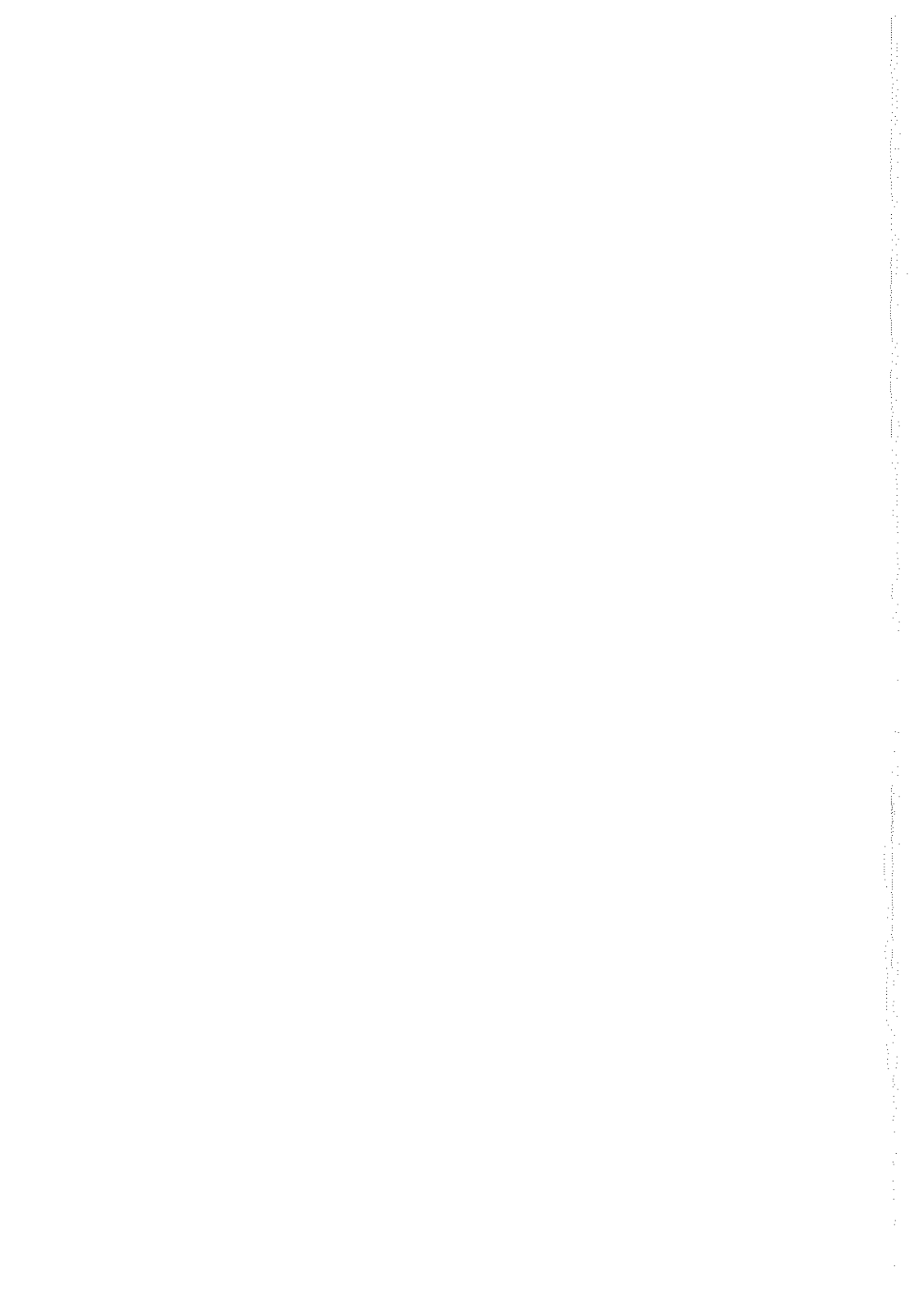

Høyt spill

Svalbard-spørsmålet 1944-47

Sven G. Holtsmark

Innhold

Forord.....	4
<i>Kapittel 1:</i>	
Innledning	6
<i>Kapittel 2:</i>	
Russland, Sovjetunionen og Svalbard-traktaten	12
<i>Kapittel 3:</i>	
1939–41: sovjetisk interesse for Svalbard	31
<i>Kapittel 4:</i>	
November 1944: Molotovs utspill	45
<i>Kapittel 5:</i>	
Frem til 9. april 1945: forhandlingene.....	58
<i>Kapittel 6:</i>	
Frem til 9. april 1945: norske vurderinger	71
<i>Kapittel 7:</i>	
April 1945 – august 1946: Svalbard og Nord-Norge i sovjetiske diskusjoner	81
<i>Kapittel 8:</i>	
April 1945 – august 1946: Svalbard i norske diskusjoner....	109
<i>Kapittel 9:</i>	
August 1946 – 17. februar 1947: mot en avgjørelse.....	118
<i>Kapittel 10:</i>	
Etter 17. februar 1947: sovjetiske overveielser	141
<i>Kapittel 11:</i>	
USA, Storbritannia og Svalbard.....	153
<i>Kapittel 12:</i>	
Etterspill og konklusjon.....	160
English summary.....	165

Forord

Det russiske materialet som ligger til grunn for denne studien er i all hovedsak hentet fra Den russiske føderasjons utenrikspolitiske arkiv (*AVPRF, Arkhiv Vnesnej Politiki Rossijskoj Federatsii*). Jeg takker ledelsen og personalet i AVPRF og ledelsen i Avdeling for historie og dokumentasjon i Det russiske utenriksministerium for hjelpsomhet og imøtekommenhet gjennom flere års arbeid med norsk-russiske forhold. Det norske materialet er i første rekke hentet fra Utenriksdepartementets arkiv, Stortingets arkiv, flere samlinger i Riksarkivet og Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek.

Deler av materialet er tidligere lagt frem i andre sammenhenger, mest omfattende i et engelskspråklig arbeid fra 1993.¹ Mine tidligere arbeider om Svalbard har imidlertid i all hovedsak vært begrenset til den sovjetiske siden. Den foreliggende fremstilling omfatter også sakens behandling på norsk side, i tillegg til at det er lagt større vekt på å se spørsmålet i sammenheng med utviklingstrekk i internasjonal politikk i perioden.² Takk til Olav Riste, som har kommet

¹ *A Soviet Grab for the High North? USSR, Svalbard and Northern Norway 1920–1953*, i serien *Forsvarsstudier*, nr. 7/1993, Oslo.

² Den mest omfattende drøfting av sakens behandling frem til april 1945 finnes i annet bind av Olav Ristes "*London-regjeringa*". *Norge i krigsalliansen 1940–1945*, bind I–II, Oslo 1973 og 1979. Riste hadde imidlertid ikke full tilgang til det norske materialet, og enkelte sider av den norske saksbehandlingen er derfor ufullstendig behandlet i Ristes fremstilling. Ristes fortolkning av regjeringens linje er likevel i all hovedsak i overensstemmelse med bildet som avtegner seg på grunnlag av den mer omfattende dokumentasjonen som nå er tilgjengelig. Den norske politikken i årene 1945–47 er dekket i Knut Einar Eriksen: "Svalbardspørsmålet fra krig til kald krig", i Trond Bergh & Helge Ø. Pharo (red.): *Historiker og veileder. Festskrift til Jakob Sverdrup*, Oslo 1989, s. 112–62. På enkelte punkter avviker min tolkning av materialet fra Eriksens versjon. En allmenn fremstilling finnes i Nils Morten Udgaard: *Great Power Politics and Norwegian Foreign Policy. A Study of Norway's Foreign Relations November 1940–February 1948*, Oslo 1973. Blant Rolf Tamnes' studier omkring Svalbard kan nevnes *Svalbard og stormaktene. Fra ingenmannsland til Kald Krig, 1870–1953*, i serien *Forsvarsstudier*, nr.

med viktige innspill til dette og mine andre arbeider om samme emne.

Til sist et par ord om terminologi: I norsk sammenheng er *Spitsbergen*, som inntil 1969 ble kalt *Vestspitsbergen*, navnet på den største øya i øygruppen. *Svalbard* er betegnelsen på alt land i området som omfattes av Paris-traktaten av 1920, deriblant *Bjørnøya*. I perioden som dekkes av denne studien ble betegnelsene Svalbard og Spitsbergen brukt om hverandre som betegnelse for hele øygruppen.

Russisk ordbruk var, og er langt på vei fortsatt, annerledes. I de fleste sammenhenger, deriblant i de russiske kildene som ligger til grunn for dette arbeidet, brukes *Sjpsitsbergen* som betegnelse på hovedøygruppen. *Bjørnøya*, *Ostrov medvezjij*, omtales gjerne som en egen enhet.³ I teksten som følger brukes betegnelsene i utgangspunktet i henhold til Paris-traktaten og gjeldende norsk praksis. Det er gjort unntak fra denne regelen i sitater fra kildene og i en del tilfeller i forbindelse med gjengivelsen av sovjetiske overveielser.

7/1991, Oslo. Flere referanser til Tamnes' arbeider i notene. I de nevnte verker vil leseren finne videre litteraturhenvisninger. Også Willy Østreng har vært inne på saken, se f.eks. *Det politiske Svalbard*, Oslo 1975. Den eneste fremstillingen på russisk er så vidt vites forfatterens artikkel "Sovetskaja politika i Skandinavija, 1944–1947gg. Po materialam Arkhiva MID RF", i *Novaja i novejsaja istorija* (Moskva), nr. 1, 1997.

³ Se terminologien i L.D. Timtsjenko: *Sjpsitsbergen. Istorija i sovremennost*, Kharkov 1992.

Kapittel 1

Innledning

Natten til den 12. november 1944 ble Norges utenriksminister Trygve Lie kalt til et møte med Vjatsjeslav M. Molotov i den sovjetiske utenrikskommisærens kontor i Kreml. Lie innfant seg sammen med Norges ambassadør i Moskva, Rolf Andvord. Selve samtalen tok til klokken ett om natten. Innkallingen kom bare timer før utenriksministeren skulle forlate Moskva, etter et besøk som fra norsk side hadde tatt sikte på å klargjøre en rekke konkrete saker i forbindelse med det norsk-sovjetiske og allierte militære samarbeidet på nordkalotten og i Nord-Norge. Lie var så langt tilfreds med resultatet av oppholdet i Moskva. Molotov innledet samtalen med å spørre Lie om hvilke saker han ønsket å ta opp. Lie spurte Molotov om hans holdning til spørsmålet om "regionale forsvarsavtaler" som hadde vært diskutert i allierte kretser i London. Det ble straks klart at dette var et emne som Molotov var lite interessert i å diskutere, og at Lie var bedt om å komme i en helt spesiell hensikt.

Den sovjetiske regjering, sa Molotov, var mer opptatt av et annet spørsmål i forholdet mellom Norge og Sovjetunionen:

Han, Molotov, har i tankene Spitsbergen-spørsmålet og Paris-konvensjonen av 1920. Konvensjonen av 1920 ble vedtatt uten Sovjetunionens deltakelse, og den var rettet mot Sovjetunionen. En situasjon som på denne måten diskriminerer Sovjetunionen kan ikke lenger aksepteres og

tåles. [...] Det er klart at denne Konvensjonen ikke kan stå ved lag. Han, Molotov, håper at den norske Utenriksminister forstår den sovjetiske Regjerings syn.

Molotovs argumenter var i første rekke økonomiske og militærstrategiske. Kullet fra Spitsbergen, hevdet han, hadde før krigen spilt en "meget stor rolle" for det nordlige Russland. Videre påpekte han at Sovjetunionens eneste utgang til havet i vest passerer øygruppen. Sovjetunionen og Norge, som de eneste land med virkelige interesser i området, skulle komme overens seg imellom, "og kaste selve Konvensjonen i papirkurven". Molotov gjorde det dermed klart at spørsmålet om Svalbards internasjonale status i hovedsak burde reguleres på norsk-sovjetisk bilateral basis. De store vestlige allierte, dvs. i første rekke USA og Storbritannia, skulle langt på vei stilles overfor et *fait accompli*, selv om de skulle holdes orientert om de norsk-russiske samtalene og når tiden var inne måtte gi sitt samtykke til at 1920-traktaten ble formelt annullert.

Molotov gikk deretter over til å presentere det sovjetiske kravet:

[D]en sovjetiske Regjering foreslår at Spitsbergen-øyene, som inntil 1920 var ingenmannsland, etter at Konvensjonen er blitt annullert skal tilhøre begge stater som et kondominium (*v porjadke kondominiuma*). Bjørnøya bør tilhøre Sovjetunionen, ettersom den lenge før 1920 i praksis var en russisk øy. Dersom Norge og den sovjetiske Regjering får løst dette spørsmålet på dette rettferdige grunnlaget, vil det svare til begge lands sikkerhetsinteresser i nord, på samme måte som det vil tilfredsstille de to lands økonomiske interesser. Dette vil også fjerne diskrimineringen av Sovjetunionen som den ulykksalige Konvensjonen førte med seg.⁴

⁴ Arkhiv Vnesnej Politiki Rossijskoj Federatsii (Den russiske føderasjons utenrikspolitiske arkiv, heretter AVPRF), f. 06, op. 6, p. 41, d. 538, ll. 12–19, referat fra Molotovs samtale med Lie den 12. november 1944.

Selv om muligheten av et alliert militært nærvær på Spitsbergen var blitt diskutert mellom russere, briter og nordmenn sommeren 1941, var det i løpet av krigen ikke kommet noen signaler om at den sovjetiske regjeringen ønsket å endre Svalbards folkerettslige status. Etter at den sovjetiske regjeringen i februar 1924 aksepterte innholdet i Svalbardtraktaten av 1920, inngikk ikke øygruppen i mellomkrigstidens norsk-sovjetiske konfliktstoff knyttet til nordområdene. Dette gjaldt helt andre problemstillinger – deriblant tilgangen til tradisjonelle norske fangstfelt ved Kvitsjøen og suvereniteten over Frans Josef Land. I motsetning til forholdene i Østisen, forløp det norsk-sovjetiske naboskapet på Spitsbergen langt på vei konfliktfritt. Sovjetregjeringen ga ingen signaler om at den ønsket en endring i Svalbards internasjonale status i retning av næringsmessige eller sikkerhetspolitiske særrettigheter for Sovjetunionen. Begivenhetene i månedene etter det tyske overfallet på USSR i juni 1941, da Svalbard på sovjetisk initiativ ble trukket inn i allierte diskusjoner som et mulig baseringssted for marine- og flystyrker, ga et første varsel om en holdningsendring på sovjetisk side. Utviklingen videre i krigen, med direkte kamphandlinger på Spitsbergen mellom norske og tyske styrker og begge siders bruk av øygruppen for krigsviktig værvarsling,⁵ viste begrensningene i rekkevidden av 1920-traktatens forbud mot å utnytte Svalbard "for krigsøiemed".

"Svalbard-saken", som ble innledet med Molotovs utspill i november 1944 og som på sett og vis ble avsluttet i februar 1947, var både et tidlig varsel om og det klareste eksemplet på det som kom til å bli en gjennomgående linje i Sovjetunionens politikk overfor Norge under den kalde krigen. I tråd med stormaktens tradisjonelle linje overfor en småstat, ønsket den sovjetiske regjeringen å ordne utestående norsk-sovjetiske

⁵ Se Jon Ulvensjøen: *Brennpunkt Nord. Værtjenestekrigen 1940–45*, i serien *Forsvarsmuseets småskrift*, nr. 6, Oslo 1991.

spørsmål på bilateral basis, altså uten å trekke inn de øvrige stormaktene, FN eller andre internasjonale aktører eller instrumenter. På norsk side var man tilsvarende opptatt av å unngå alt som smakte av bilateralisering – selv når det gjaldt enkeltsaker uten åpenbare eller avgjørende sikkerhetspolitiske implikasjoner. For eksempel ble et sovjetisk ønske fra 1945 om å utnytte vannkraften i Pasvik-vassdraget sett på med stor skepsis i Norge gjennom 1940-tallet og frem til slutten av 1950-tallet.

I sin mest dramatiske form munnet de sovjetiske forsøkene på bilateralisering ut i forslag om norsk-sovjetisk felles forvaltning av land- og havområder i nord. Det dreide seg om områder der Norge og USSR hadde overlappende interesser og som i det minste den ene part så som omstridte. I den første etterkrigstiden var det Svalbard som kom i fokus. Fra 1970-tallet dukket beslektede problemstillinger opp i forbindelse med ressursutnyttelsen i Barentshavet. De norsk-sovjetiske forhandlingene om Svalbards status i årene 1944–47 er ikke bare det klareste eksempel på et sovjetisk fellesstyrefremstøt overfor Norge, men også en illustrasjon av hvordan ulike sovjetiske interesser og grupper til sammen kunne presse frem et sovjetisk utenrikspolitisk initiativ. Det sovjetiske materialet som nå er tilgjengelig antyder at det var miljøer knyttet til Sovjetunionens virksomhet i de arktiske områder, sammen med enkelte utenriksbyråkraters ”geostrategiske” visjoner og ambisjoner, som la grunnen for Molotovs utspill.

Svalbard-saken inntok en sentral plass i forholdet mellom Norge og Sovjetunionen i krigens slutfase, selv om det var først mer enn to år senere at det sovjetiske utspillet ble kjent for norsk og internasjonal offentlighet. I etterkrigstiden var Molotovs utspill med på å undergrave grunnlaget for den norske regjeringens erklærte vilje til å være ”brobygger” mellom USSR og vestmaktene. På det allmenne plan bidro den til å befeste den allerede eksisterende mistroen i norske

regjeringskretser til Sovjetunionens langsiktige hensikter i nord.

Også etter at regjering og Storting i februar 1947 avviste det sovjetiske kravet, var en mann som utenriksminister Halvard Lange urolig over Svalbards utsatte posisjon om den sovjetiske regjeringen skulle kreve en endring av øygruppens folkerettslige status. Molotovs harde holdning under samtalene høsten 1946 gjorde inntrykk på Lange,⁶ og har trolig bidratt til hans voksende uro over mulige sovjetiske ekspansive ambisjoner. På sovjetisk side ser det ut til at situasjonen var mer sammensatt – i den umiddelbare etterkrigstiden var i hvert fall den militære ledelsen trolig vel så opptatt av behovet for å sikre en form for militært nærvær i fastlands-Norge i nord som å drive gjennom en endring av Svalbards internasjonale status.⁷ Til tross for dette ble spørsmålet om å demarkere og avtaleregulere den nye norsk-sovjetiske grensen ordnet uten noen form for ytre dramatikk.

* * *

På bakgrunn av en kortfattet gjennomgang av veien frem til den sovjetiske regjeringens aksept av Paris-traktaten i februar 1924 og Svalbards plass i det norsk-sovjetiske forholdet i de to tiårene som fulgte, tar denne studien for seg Svalbard-sakens behandling fra november 1944 til februar 1947. På sovjetisk side ble spørsmålet sett i sammenheng med forslag om å opprette et system av militære baser på norsk territorium. Det ble også tatt til orde for å kreve en

⁶ Lange skal i ettertid ha karakterisert Molotov som "en meget maktbevisst og hard mann". Se Gidske Anderson: *Halvard Lange. Portrett av en nordmann*, Oslo 1981, s. 185.

⁷ Det må tas forbehold om at russiske militære arkiver for perioden det gjelder ikke var tilgjengelige under arbeidet med denne studien. De militære arkivdokumentene som omtales i det som følger inngikk i korrespondansen mellom sivile og militære myndigheter. Kopier av dokumentene ble derfor arkivert i ikke-militære arkiver.

forskyvning av grensen i USSRs favør – alt sammen tanker som aldri ble presentert for den norske regjeringen.

Når det gjelder saksgangen på sovjetisk side, tar fremstillingen utgangspunkt i bakgrunnen for Molotovs avgjørende utspill i november 1944, og presenterer dernest mulige forklaringer på at sovjetregjeringen lot saken falle til tross for at det forelå et norsk forslag som innebar en radikal endring av Svalbards status i sovjetisk favør.

På norsk side er interessen ikke minst knyttet til den avgjørende åpningsfasen frem til april 1945, da regjeringen la frem for Molotov et forslag til norsk-sovjetisk felleserklæring som blant annet omfattet norsk-sovjetisk felles forsvar av øygruppen. Deretter dreier fokus mot drivkreftene bak den gradvise kursendringen som fant sted frem til Storting og regjering i februar 1947 avviste videre forhandlinger på dette grunnlaget. Avslutningsvis trekkes noen linjer frem til 1950-tallet, da opprettholdelsen av *status quo* med utgangspunkt i Paris-traktaten fremsto som den grunnleggende sovjetiske målsettingen i forhold til Svalbard – i sterk kontrast til Molotovs krav om en nyordning i november 1944.

Kapittel 2

Russland, Sovjetunionen og Svalbard-traktaten

Inntil de allierte i forlengelsen av fredskonferansen i Paris besluttet å gi Norge suvereniteten over Svalbard, var øygruppen regnet som ingenmannsland, *terra nullius*.⁸ I forholdet mellom Norge og Russland kom Svalbards internasjonale status på den diplomatiske dagsorden første gang i 1871, da Russland motsatte seg et svensk-norsk forslag om at øygruppen skulle overføres til norsk suverenitet. Fra århundreskiftet vokste det i flere land frem en interesse for å utnytte naturressursene på Svalbard, og behovet for å komme frem til en administrativ ordning ble stadig mer påtrengende.

Det førrevolusjonære Russland hadde begrensede militærstrategiske, økonomiske eller vitenskapelige interesser på Svalbard. Russlands holdning gikk ut på at Svalbards status som *terra nullius* skulle opprettholdes, for på den måten å unngå at øygruppen ble trukket inn i maktkampen og konfliktene mellom stormaktene. Russland fremmet selv ingen krav på øygruppen, men var samtidig opptatt av at ingen av de andre stormaktene skulle etablere en dominerende posisjon

⁸ Se Thor B. Arlov: *Svalbards historie*, Oslo 1996; Trygve Mathisen: *Svalbard i internasjonal politikk, 1871–1925*, Oslo 1951; Narve Bjørge, Øystein Rian & Alf Kaartvedt: *Selvstendighet og union. Fra middelalderen til 1905*, s. 319–22; Roald Berg: *Norge på egen hånd 1905–1920*, de to siste henholdsvis bind 1 og 2 i serien *Norsk utenrikspolitikks historie*, Oslo 1995.

i området. Om Russland skulle gå med på en endring av *status quo*, måtte nyordningen sikre at Russlands nærvær og innflytelse ble likeverdig med, eller helst sterkere enn, de andre stormaktenes stilling.⁹

Det ser ut til at den russiske regjeringen i løpet av det siste tiåret før utbruddet av første verdenskrig utarbeidet rammeverket for en Svalbard-politikk basert på prinsippet om at øygruppen måtte holdes utenfor de andre stormaktenes kontroll. Kort tid etter unionsoppløsningen i 1905 vurderte det russiske utenriksministeriet å støtte et eventuelt norsk krav om overhøyhet over Svalbard til gjengjeld for en grenserevisjon i Pasvikdalen.¹⁰ Bakgrunnen var den gamle russiske forestillingen om at 1826-grensen var urimelig gunstig for Norge. Noe slikt forslag ble imidlertid aldri presentert for den norske regjeringen, og det hadde uansett vært en forutsetning fra russisk side at stormaktene skulle anerkjenne Norges permanente nøytralitet. En slik nøytralitet ville da også ha omfattet et Svalbard under norsk suverenitet.¹¹ Da Norge i 1909 presenterte et forslag om at øygruppen skulle bevare sin status som ingenmannsland, men komme inn under norsk lovgivning og administrasjon, var det russiske standpunktet derimot entydig avvisende. Den russiske marineledelsen var på denne tiden kommet frem til at en fremmed makt som kontrollerte Spitsbergen ville beherske utgangen til Atlanterhavet fra havnene i Nord-Russland. På bakgrunn av Norges tette tilknytning til Storbritannia, ville en

⁹ Se Peter E. Batsis' upubliserte doktoravhandling, oversatt til engelsk som "Relations between Russia and Norway from 1905 to 1917", Det russiske vitenskapsakademis Institutt for verdenshistorie, Moskva 1973, kapittel 2. En kopi av oversettelsen finnes på Institutt for forsvarsstudier. For en kort oversikt over Tsar-Russlands virksomhet i nordområdene, se Pier Horensma: *The Soviet Arctic*, London & New York 1991, kapittel 1.

¹⁰ Roald Berg: *Norge på egen hånd*, s. 155, med henvisning Peter E. Batsis' upubliserte doktoravhandling.

¹¹ Peter E. Batsis: "Relations between Russia and Norway from 1905 to 1917", kapittel 2, s. 3.

løsning som foreslått av Norge åpne for britisk kontroll over området.¹²

Med de andre interesserte maktenes samtykke ble det i 1910 og 1912 avholdt svensk-norsk-russiske konferanser med tanke på å komme frem til en regulering av Svalbard-øygruppens folkerettslige status. Bakgrunnen var den stadig økende økonomiske virksomheten i området. Etter at Norge hadde måttet gi opp sitt forslag fra 1909, ble resultatet av møtene i 1910 og 1912 et forslag om at Svalbard skulle styres som et *condominium* av Russland, Sverige og Norge, samtidig som det skulle bevare sin folkerettslige status som *terra nullius*, ingenmannsland. Resultatet var i hovedsak i overensstemmelse med det russiske standpunktet, slik dette var blitt utarbeidet under et møte i utenriksministeriet i St. Petersburg i januar 1909.¹³ Den russiske regjeringen var for øvrig innstilt på å la et Svalbard-regime omfatte Bjørnøya.¹⁴ I forbindelse med diskusjonene om Svalbard frem til 1924 og i slutfasen av den annen verdenskrig, ble det gang på gang kritisert at Tsar-regjeringen ikke hadde sørget for å skille Bjørnøya, som "gammelt russisk land", fra det øvrige Svalbard-spørsmålet.

Det var forslaget om Svalbard som et russisk-svensk-norsk *condominium* som var utgangspunktet da en internasjonal konferanse om Svalbard åpnet i Kristiania i juni 1914, bare for å bli avbrutt da verdenskrigen brøt ut noen uker senere. Svalbards status ble deretter berørt under forhandlingene mellom sovjetregjeringen og Tyskland i Brest-Litovsk våren 1918. I følge en tilleggsprotokoll til fredsavtalen skulle de to partene så snart som mulig etter krigens avslutning ta kontakt

¹² Roald Berg: *Norge på egen hånd*, s. 164–65.

¹³ Møtet var sammenkalt av det russiske utenriksministeriet, og fant sted den 28. januar 1909. Se AVPRF, f. 0116, op. 5, p. 102, d. 43, ll. 69–72: "Zapiska o Sjipitsbergene /Diplomatitsjeskij obzor'", vedlagt Surits' brev til Litvinov av 18. desember 1922.

¹⁴ AVPRF, f. 0116, op. 5, p. 102, d. 43, ll. 85–89: "Spravka" om Svalbard, desember 1922.

med den norske regjeringen med forslag om å fortsette den avbrutte Svalbard-konferansen. De forpliktet seg også til å arbeide for en løsning som ville gi dem like rettigheter på øygruppen.¹⁵ Det var tyskerne som tok initiativet til at Svalbard ble trukket inn i forhandlingene. I forbindelse med at avtalen ble lagt frem for Riksdagen, henviste den tyske regjeringen til kullforekomstene på øygruppen for å begrunne at Svalbard var brakt inn i avtaleverket med Russland.¹⁶

Den russisk-tyske overenskomsten om Svalbard fikk knapt betydning for utviklingen videre – sammen med resten av avtaleverket fra Brest-Litovsk mistet den sin gyldighet etter Tysklands nederlag høsten 1918. I løpet av fredsforhandlingene i Paris etter verdenskrigen oppnådde derimot nordmennene de alliertes samtykke til at Svalbard skulle komme under norsk suverenitet – et tegn på anerkjennelse for Norges velvillige nøytralitet under krigen. ”Svalbard-traktaten” av 9. februar 1920 anerkjente ”Norges fulle og uinnskrenkede høihetsrett over Spitsbergen-øgruppen”, inkludert Bjørnøya. Til tross for denne formuleringen, var det knyttet vilkår til Norges herredømme over Svalbard. Sovjetregjeringen var ikke invitert til forhandlingene i Paris.

Avtalen bygget på prinsippet om likebehandling av signatarmaktene når det gjaldt den økonomiske utnyttelsen av øygruppen (Art. 3):

Alle de høie kontraherende parters undersätter skal i farvannene, fjordene og havnene innen de områder som er nevnt i artikkel 1 [dvs. traktatens gyldighetsområde] ha like rett til adgang og opphold – uten hensyn til grunn eller formål; de skal der kunne drive uhindret allslags maritim-, industri-, bergverks- og handelsvirksomhet på fullstendig like

¹⁵ Dokumenter er gjengitt i *Dokumenty Vnesnej Politiki SSSR* (heretter DVP SSSR), bind I, s. 166–83.

¹⁶ M. Stavnitser: *Russkije na Sjpitsbergene*, Leningrad/Moskva 1948, s. 70–71.

fot, forutsatt at de retter seg efter de stedlige lover og forskrifter.

Til tross for at sovjetregjeringen var ekskludert fra samtalen og at de norske forhandlerne i Paris neppe hadde særlig sympati for regimet i Moskva, var de opptatt av at overdragelsen av suvereniteten over Svalbard til Norge ikke skulle skape konflikt i forhold til Russland. De fikk derfor med i traktaten en bestemmelse som sikret at også russiske borgere ble omfattet av prinsippet om likebehandling (Art. 10):

Inntil de høie kontraherende parters anerkjennelse av en russisk regjering måtte gi Russland anledning til å tiltre denne traktat, skal russiske undersåtter og selskaper nyte samme rettigheter som de høie kontraherende parters undersåtter.

For ytterligere å sikre seg mot fremtidige komplikasjoner i forhold til Russland, var den norske forhandlingsdelegasjonen i kontakt med representanter for den russiske provisoriske regjeringen som fortsatt opprettholdt en ambassade i Paris.¹⁷ På denne tiden var det en utbredt oppfatning i regjeringkretser i de vestlige land at det bare var et tidsspørsmål før bolsjevikregimet ville bryte sammen og bli erstattet av en eller annen form for "hvit" regjering.¹⁸

Sammen med fortolkningen av prinsippet om likebehandling, var det ikke minst traktatens artikkel 9 som på lengre sikt fikk betydning for Svalbards plass i forholdet mellom Norge og Sovjetunionen. Bestemmelsen gikk langt i retning av å skjerme øygruppen mot å bli utnyttet for militære formål:

¹⁷ Gyrid Celius: "Sovjet-Russlands Svalbard-politikk 1920–1925", SMU-Rapport nr. 1/97, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim 1997, s. 28–29.

¹⁸ Se Arno J. Mayer: *Politics and Diplomacy of Peacemaking: Containment and Counterrevolution at Versailles, 1918–1919*, New York 1967.

Med forbehold av de rettigheter og plikter for Norge som følger av dets tiltrædelse av Folkenes Forbund, forplikter Norge sig til ikke å oprette eller tillate opprettet nogen flåtebasis i de egner som er nevnt i artikkel 1 eller anlegge noen befestning i de nevnte egner, som ikke må nyttes i krigsøiemed.¹⁹

Sovjetregjeringen ble kjent med at det var inngått en avtale om Svalbard den 11. februar, altså to dager etter at avtalen var undertegnet i Paris. Dagen etter sendte den sovjetiske utenrikskommisæreren, Georgij V. Tsjitsjerin, en telegrafisk protest til utenriksminister Nils C. Ihlen med kopi til regjeringene i stormaktene som hadde sluttet seg til traktaten. I telegrammet ble det vist til at "russiske fiskere og fangstmenn, i like stor utstrekning som visse andre nasjoners borgere", siden begynnelsen av det 19. århundre hadde drevet sin virksomhet ved Spitsbergen. Tsjitsjerin viste også til at Sverige og Norge ikke hadde fulgt opp forslaget fra 1871. Svalbard hadde derfor vært allment anerkjent som "nøytralt område som ikke hører inn under noen enkelt stat". Etersom traktaten som overdro Svalbard til norsk suverenitet var sluttet "uten Russlands medvirkning", følte sovjetregjeringen seg ikke bundet av dette dokumentet. Enhver beslutning som angikk Russland, men som var truffet uavhengig av sovjetregjeringen, var uten "politisk eller juridisk kraft eller gyldighet".²⁰ Protesten ble gjentatt i en note av 7. mai samme år.²¹

¹⁹ I traktatens engelske (og dermed gyldige) ordlyd: "Subject to the rights and duties resulting from the admission of Norway to the League of Nations, Norway undertakes not to create nor to allow the establishment of any naval base in the territories specified in Article 1 and not to construct any fortification in the said territories, which may never be used for warlike purposes." Den engelske teksten er trykket bl.a. i Ellen C. Singh: *The Spitsbergen (Svalbard) Question: United States Foreign Policy*, Oslo 1980. Den norske teksten er bl.a. trykket som vedlegg til St.meld. nr. 9 (1999–2000). Begge versjoner er lett tilgjengelige på Internett.

²⁰ Tsjitsjerins telegram til Ihlen av 12. februar 1920, gjengitt i Sven G. Holtsmark (red.): *Norge og Sovjetunionen 1917–1955. En utenrikspolitisk*

De to protestnotene i 1920 tok for det første sikte på å markere sovjetregjeringens prinsipielle avvisning av internasjonale traktater som berørte russiske interesser men som var inngått uten dens medvirkning. For det andre ønsket sovjetregjeringen å holde døren oppe for at den på et senere tidspunkt kunne fremme sitt eget forslag for en ordning av Svalbard-spørsmålet. Ved at den understreket at Svalbard hadde vært allment anerkjent som "nøytralt område", var særlig den første protestnoten i tråd med Russlands holdning slik den var kommet til uttrykk ved gjentatte anledninger fra 1870-tallet og frem til utbruddet av verdenskrigen.

Den andre noten var forårsaket av at sovjetregjeringen hadde misforstått traktaten dit hen at okkupasjonskrav på Svalbard måtte meldes innen tre måneder etter at traktaten var undertegnet. I virkeligheten løp denne fristen fra det øyeblikk traktaten trådte i kraft – altså ikke før det tilhørende bergverksreglementet var godkjent og traktaten var ratifisert av alle signatarmaktene.²² Etter noten av 7. mai var det stille om Svalbard-saken i forholdet mellom Norge og Sovjet-Russland frem til høsten 1922, da den norske handelsrepresentanten i Moskva brakte opp spørsmålet om sovjetisk anerkjennelse av Norges suverenitet over øygruppen. I et brev av 6. januar 1923 fra viseutenrikskommisær Maksim M. Litvinov til utenriksminister Johan L. Mowinckel fastholdt sovjetregjeringen i første omgang sitt prinsipielle standpunkt, slik det var fremstilt i februar og mai 1920.²³ Ytterligere ett år med samtaler og forhandlinger måtte til før partene endelig nådde frem til enighet.

dokumentasjon, Oslo 1995, dokument nr. 20, på grunnlag av fransk tekst i utenriksdepartementets arkiv (heretter UD), P 2 B 3/20.

²¹ Gjengitt i Sven G. Holtmark (red.): *Norge og Sovjetunionen 1917–1955*, dokument nr. 25.

²² Den tyske regjeringen gjorde samme feil, se Gyrid Celius: "Sovjet-Russlands Svalbard-politikk 1920–1925", s. 36–37.

²³ Gjengitt i Sven G. Holtmark (red.): *Norge og Sovjetunionen 1917–1955*, dokument nr. 64. Brevet er datert 6. januar, men ble altså overlevert den 16. samme måned.

Den 16. februar 1924 signerte Sovjetunionens handelsrepresentant i Norge, Aleksandra M. Kollontaj, en erklæring om at "Unionens Regjering fra nå av vil anerkjenne Norges suverenitet over Spitsbergen, inkludert Bjørnøya, og at den som en følge herav ikke vil reise innvendinger i fremtiden hva angår Spitsbergen-traktaten av 9. februar 1920 og det tilhørende bergverksreglement".²⁴ Erklæringen var del av en norsk-russisk hestehandel: Dagen før hadde den norske regjeringen i en egen note anerkjent sovjetregjeringen i Moskva som "de facto og de jure, eneste lovlige Myndighet og Styre i Unionen".²⁵ Historien om veien frem til sovjetregjeringens beslutning om å godta Norges overhøyhet over Svalbard er derfor også historien om hvordan den norske regjeringen overvant sin motstand mot å normalisere forholdet til Sovjet-Russland og den sovjetiske regjeringen.²⁶

Kollontajs erklæring av 16. februar 1924 innebar at sovjetregjeringen uten forbehold godtok bestemmelsene i Svalbard-traktaten av 9. februar 1920. Av dette fulgte at Sovjetunionen ikke ville være i en annen og mer privilegert stilling på Svalbard enn traktatens signatarmakter. Det kan synes tvilsomt om sovjetregjeringen kunne oppnådd mer ved å følge en annen linje: Sovjet-Russlands økonomiske og militære

²⁴ Ibid., dokument nr. 99, etter UD, P 2 B 3/20.

²⁵ Ibid., dokument nr. 96, etter UD, H 63 G 2/24.

²⁶ Veien frem til notevekslingen i februar 1924 er fylldig behandlet i Kollontajs såkalte "dagbøker" – et erindringsverk som fikk sin endelige form etter at hun mot slutten av andre verdenskrig avsluttet tjenesten i Stockholm og vendte hjem til Moskva. Se A.M. Kollontaj: *Diplomatitsjeskije dnevniki 1922–1940*, bind 1–2, Moskva 2001. I følge "dagbøkene" fant møtet mellom Michelet og Kollontaj sted den 16. februar, og Kollontaj fikk da overlevert erklæringen om anerkjennelse samtidig som hun signerte den sovjetiske erklæringen om Svalbard. I virkeligheten ble erklæringen om Svalbard oversendt et par dager senere (se Kollontajs brev til Litvinov av 18. februar), mens en norsk-russisk felleserklæring ble undertegnet under et møte mellom Kollontaj og Michelet den 15. februar, samtidig som Kollontaj fikk overlevert den norske erklæringen om anerkjennelse. Forkortet utgave på tysk: Alexandra Kollontai: *Mein Leben in der Diplomatie. Aufzeichnungen aus den Jahren 1922 bis 1945*, herausgegeben von Heinz Deutschland, Berlin 2003.

svakhet, og regimets mangel på internasjonal anerkjennelse, begrenset sovjetregjeringens mulighet til å tvinge gjennom en revisjon av traktaten. En mer aktiv sovjetisk Svalbard-politikk synes uansett ikke å ha vært aktuell: Sovjetregjeringens linje fra Svalbard-traktaten ble undertegnet i Paris i februar 1920 til den norsk-sovjetiske hestehandelen i februar 1924 vokste ikke ut av en klar oppfatning om Svalbards aktuelle eller potensielle betydning for Russland.

Tvert imot: Gang på gang kom det til uttrykk en grunnleggende usikkerhet om hva Russlands interesser på Svalbard egentlig besto i. Spørsmålet om suvereniteten over øygruppen ble i seg selv ansett som temmelig betydningsløst. Dermed ble Svalbard-politikken først og fremst utformet som en funksjon av bestrebelsene på å oppnå internasjonal anerkjennelse for sovjetregimet. I tillegg var det en målsetting å avklare og sikre Sovjetunionens faktiske eller fremtidige økonomiske interesser på øygruppen, uten at disse interessene ser ut til å ha blitt særlig klart definert. Alt i alt er det få spor etter at det ble reist motforestillinger mot hovedlinjen i sovjetregjeringens Svalbard-politikk frem til 1924.

Sovjetregimets politikk overfor de vesteuropeiske land inntil bølgen av *de jure* anerkjennelser satte inn vinteren 1924, konsentrerte seg om å slå sprekker i stormaktenes ikke-ankjennelsespolitikk. Målet var at Russland igjen skulle innta plassen som en av Europas og verdens stormakter. Det er først og fremst i en slik sammenheng man må se sovjetregjeringens politikk overfor Norge i Svalbard-spørsmålet. Norge og Svalbard fanget en tid interessen til de sovjetiske utenrikspolitiske beslutningstakerne. Dette skyldtes i liten grad at sovjetregjeringen så for seg at Russland hadde særlig betydningsfulle interesser i Norge eller på Svalbard. Derimot kunne en tidlig norsk anerkjennelse *de jure* bane vei for anerkjennelse fra andre og mer betydningsfulle stater. Da Aleksandra M. Kollontaj i 1923 overfor lederne i Moskva foreslo å bruke Svalbard som forhandlingskort for å tvinge

den norske regjeringen til å anerkjenne sovjetregjeringen, var det med andre ord ikke bare forholdet til Norge hun hadde tankene.

Flere forhold bidrar til å forklare sovjetregjeringens begrensede interesse for Svalbard i årene frem til notevekslingen i februar 1924: Øygruppens geografisk fjerne og isolerte posisjon i Nordishavet, de ekstreme klimatiske forholdene, de tross alt begrensede mulighetene for økonomisk virksomhet, og det fullstendige fraværet av et revolusjonært potensial. Svalbard og områdene på nordkalotten hadde alltid spilt en perifer rolle i russisk utenrikspolitikk. Om noe ble denne tendensen forsterket etter bolsjevikenes maktovertakelse i 1917. Ved siden av de revolusjonære ambisjonene som gjorde seg gjeldende i disse årene, tok det unge sovjetregimets utenrikspolitikk utgangspunkt i kampen for folkerettslig anerkjennelse. Sovjetregjeringens politikk overfor Norge i årene etter revolusjonen ble utarbeidet som et ledd i kampen for mer fundamentale utenrikspolitiske målsettinger. Sovjet-Russlands tidlige utenrikspolitikk var rettet mot folk, klasser og regjeringer. En nærmest befolkningstom øygruppe langt nord i Nordishavet var ikke egnet til å fange de sovjetiske beslutningstakernes interesse.

Heller ikke Svalbards mulige militærstrategiske betydning opptok sovjetregjeringen i særlig grad. I 1923 kom riktignok Kollontaj i sin korrespondanse med Folkekommissariatet for utenrikssaker (*Narodnyj Komissariat Inostrannykh Del*, forkortet NKID) inn på at det kunne være fornuftig å støtte opp under Norges suverenitet over Svalbard for å sikre at ikke britene fikk kontroll over området.²⁷ Litvinov var så vidt inne på det samme.²⁸ Emnet ble imidlertid ikke utdypet i

²⁷ AVPRF, f. 0116, opis 5, p. 102, d. 43, l. 45, Kollontaj til Litvinov, 9. april 1923; *ibid.*, ll. 15–20, Kollontaj til Tsjitsjerin, 6. oktober 1923.

²⁸ AVPRF, f. 0116, op. 5, p. 102, d. 38, l. 10, Litvinov til Surits, 3. februar 1923.

korrespondansen mellom Kollontaj og ledelsen i NKID. Heller ikke i årene som fulgte inntok Svalbard en sentral plass i sovjetisk militær tenkning knyttet til nordkalotten og Nordishavet. Det var først i forbindelse med utbruddet av den annen verdenskrig at enkeltpersoner i det sovjetiske utenrikspolitiske apparatet begynte å argumentere for Svalbard-øygruppens militærstrategiske betydning.²⁹

Med Kollontajs erklæring var veien uansett åpen for en iverksettelse av Svalbard-traktaten. Et par dager senere ble dokumentet oversendt til Stortinget for ratifisering, samtidig som det ble lagt frem utkast til lover for Svalbard. Materialet hadde ligget klart i påvente av den sovjetiske anerkjennelsen av Paris-traktaten. Alle de sentrale aktørene i Norge, politikere så vel som embetsmenn, hadde vært enige om at Sovjet-Russlands tilslutning var en betingelse for at traktaten skulle settes ut i livet. At den endelige overtakelsen likevel fant sted først i august 1925, skyldtes ikke minst at regjeringen satte mye inn på å sikre norske økonomiske interesser på øygruppen. Utarbeidelsen av et tilfredsstillende lovverk for Svalbard viste seg også å være vanskeligere enn de fleste hadde forestilt seg.³⁰ Sett fra Moskva innebar den norske erklæringen av 15. februar at sovjetregjeringen hadde oppnådd det som helt siden revolusjonen hadde vært et overordnet mål i forhold til Norge: Full anerkjennelse som Russlands eneste og lovlige regjering.

Prosedyren som ble avtalt i februar 1924 gikk ut på at den norske regjeringen skulle innhente signatarmaktens aksept for at Sovjetunionen sluttet seg til Svalbard-traktaten, selv om sovjetregjeringen godtok traktatens bestemmelser uten å avvente resultatet av de norske bestrebelsene. På norsk

²⁹ Se Sven G. Holtsmark: *Fra periferi til krigsteater. Nordområdene i sovjetisk militær tenkning i mellomkrigstiden*, i serien *Forsvarsstudier*, nr. 4/2003, Oslo.

³⁰ Se Leif Johnny Johannessen: «Den nasjonale selveholdelses vei». *Svalbardsaken 1920–1925*, i serien *SMU-Rapport*, nr. 3/96, Trondheim 1996.

oppfordring tok da også den franske regjeringen kontakt med de andre signatarmaktene. Det ble imidlertid raskt klart at den avtalte fremgangsmåten i første omgang ikke ville føre frem. Etter at saken en tid hadde versert mellom regjeringene i Washington og Paris, viste det seg at USA, som ikke anerkjente sovjetregjeringen, ikke så seg tjent med at USSR fikk slutte seg til traktaten.³¹ Sovjetregjeringen selv nøyde seg i første omgang med å avvente resultatet av de norske bestrebelsene.

Tidlig i januar 1925 kunne Norges sendemann i Moskva, Andreas T. Urbye, meddele utenrikskommissær Tsjitsjerin at Japan som den siste av signatarmaktene hadde ratifisert Svalbard-traktaten. Traktaten samt det tilhørende bergverksreglementet ville derfor tre i kraft 1. april samme år. Ettersom det ikke forelå noe nytt om muligheten for at USSR kunne slutte seg til, ble spørsmålet ikke berørt i den norske noten.³² Det norske utspillet bidro til at Svalbard-spørsmålet igjen kom i bevegelse på sovjetisk side. Den 19. januar besluttet NKIDs kollegium, kommissariatets høyeste kollektive beslutningsorgan, å foreslå overfor regjeringen (dvs. Folkekommissærenes råd, *Sovet Narodnykh Komissarov*, forkortet *Sovmarkom*) at Sovjetunionen skulle formalisere tilslutningen til Svalbard-traktaten. Ledelsen i utenrikskommissariatet ønsket også at USSR skulle kreve enkelte endringer i det tilhørende bergverksreglementet. Dessuten burde det settes i gang undersøkelser for å bringe på rene situasjonen når det gjaldt rettighetene til de tidligere russiske utmålene på Spitsbergen.³³

NKIDs forslag ble tatt til følge, og i en note til den franske regjeringen av 18. april erklærte den sovjetiske regjeringen at

³¹ For den amerikanske regjeringens endelige standpunkt, se UD, P 2B 3/20, Kellogs noter til Frankrikes ambassadør og Norges sendemann i Washington, 2. februar 1926.

³² UD, P 2 B 3/20, Urbyes note til Tsjitsjerin, 9. januar 1925.

³³ AVPRF, f. 06, op. 2, p. 22, d. 266, l. 53, utskrift fra NKIDs Kollegiums protokoll nr. 371 av 19. januar 1925.

den ønsket å slutte seg til Svalbard-traktaten. Også denne gangen strandet det hele på USAs motstand. Det var først i mai 1935, etter at USA under Franklin D. Roosevelts ledelse hadde anerkjent regimet i Moskva, at USSR formelt tiltrådte Paris-traktaten av 9. februar 1920.³⁴

Da viseutenrikskommissær Litvinov oversendte NKIDs forslag til regjeringen, gjorde han det klart at det dreide seg om formaliseringen av en beslutning som i realiteten var tatt i februar 1924. Det var for å sikre sovjetiske økonomiske interesser på øygruppen at NKID nå ønsket å formalisere tilslutningen til 1920-traktaten. Litvinov understreket at sovjetisk kulldrift på Spitsbergen ville få stor betydning for Nord-Russland. Med dette for øye hadde statselskapet "Severoles" allerede skaffet seg en andel i engelske Grumant. Etter en sovjetisk tilslutning til traktaten kunne det også være håp om å få gjennomslag for kravene til arvingene etter de tidligere russiske eierne til utmål på Bjørnøya.³⁵ Andrej V. Sabanin, en av NKIDs fremste folkerettsspesialister med erfaring fra behandlingen av Svalbard-spørsmålet tilbake til Kristiania-konferansene før første verdenskrig, hadde fremhevet det samme i et notat til kollegiet. Sabanin la særlig vekt på at kull fra Spitsbergen kunne sikre driften av jernbanen til Murmansk.³⁶

Det var nettopp på denne tiden at grunnlaget ble lagt for den senere utviklingen av den sovjetiske virksomheten på Spitsbergen. Et første forsøk på å foreta en geologisk utforskning av Bjørnøya fant sted sommeren 1920, men det var først i 1925 at russerne sendte en geologisk ekspedisjon til

³⁴ Den sovjetiske erklæringen av 7. mai 1935 er gjengitt i Sven G. Holtmark (red.): *Norge og Sovjetunionen 1917–1955*, dokument nr. 159.

³⁵ AVPRF, f. 06, op. 9, p. 62, d. 936, NKID til Sovnarkom, med vedlegg, 16. februar 1925.

³⁶ AVPRF, f. 06, op. 2, p. 22, d. 266, ll. 66, Sabanins notat til NKIDs kollegium. Udatert, men åpenbart utarbeidet i tiden før Svalbard-spørsmålet ble behandlet i januar 1925.

selve Spitsbergen.³⁷ Et møte av sovjetiske gruveingeniører vedtok samme år en resolusjon til støtte for å utvikle kulldriften på Spitsbergen. I resolusjonen ble det vist til at dette ville redusere Sovjetunionens avhengighet av import av kull fra Storbritannia, samtidig som Svalbard-kullet kunne ha stor betydning for den økonomiske utviklingen i Nord-Russland.³⁸ I februar skrev Arkhangelsk-avisen *Volna* (Bølgen) en artikkel under overskriften "Om vårt Spitsbergen". Igjen var det hensynet til industri- og jerbaneutbyggingen i Nord-Russland som ble fremhevet.³⁹

Omtrent på samme tid begynte sovjetregjeringen å skaffe seg kullførende utmål på Spitsbergen. Statstrusten "Severoles" kjøpte seg inn i det engelske selskapet "Anglo-Russian Grumant", som i 1920 hadde overtatt det russiske selskapet "Grumant". Fra 1924 ble det satt i gang innførsel av Spitsbergen-kull til havnene i Nord-Russland. Kullet ble i hovedsak benyttet til driften av Murmansk-banen og den nord-russiske fiskeflåten.⁴⁰ Gjennom oppkjøp og makeskifte med svenske og hollandske interesser, og endelig ved at "Severoles" overtok de resterende engelske aksjene i "Anglo-Russian Grumant", skaffet sovjetregjeringen seg i årene frem til 1932 utmål som ga grunnlag for mer omfattende gruvedrift på Spitsbergen.

Utviklingen på Spitsbergen var samtidig del av et større hele: Den sovjetiske regjeringens sektorlinje-dekret av 15. april 1926 reflekterte en voksende sovjetisk interesse for utforskning og utnyttelse av sjø- og landområdene i Arktis, samtidig som dekretet indikerte vest-grensen for

³⁷ L.V. Petsjurov: *Sjipitsbergen*, Moskva 1983, s. 92-93.

³⁸ R.L. Samojlovitsj, V.A. Adadurov & A.N. Sidorov: *Kamennougolnaja promysjlenmost Grumanta (Sjipitsbergena)*. *Sbornik statej*, Leningrad 1927, s. 87.

³⁹ *Volna*, 10. februar 1925. Synspunktene i artikkelen er gjengitt etter en norsk oversettelse i UD, P 2 B 3/20.

⁴⁰ R.L. Samojlovitsj, V.A. Adadurov & A.N. Sidorov: *Kamennougolnaja promysjlenmost Grumanta (Sjipitsbergena)*, s. 74.

Sovjetunionens territoriale ambisjoner i Nordishavet. Det er imidlertid ikke tvil om at det var økonomiske hensyn som mer enn noe annet lå bak da regjeringen i Moskva fra midten av 1920-tallet begynte å legge grunnlaget for et sovjetisk nærvær på Spitsbergen.

En beslutning i Rådet for arbeid og forsvar (*Sovet truda i oborony*, STiO) av 25. mars 1931 ga klarsignal for en storstilt videreutbygging av den sovjetiske kulldriften på Spitsbergen.⁴¹ Frem til det ble nedlagt i 1936, spilte STiO en sentral rolle i det sovjetiske økonomiske planleggings- og styringssystemet. Lederen for STiO var på denne tiden Vjatsjeslav M. Molotov, som i mars 1939 overtok etter Maksim M. Litvinov som utenrikskommisær. Beslutningen av 25. mars 1931 ble begrunnet med at en utvidet kullutvinning på Spitsbergen ville ha "stor politisk-økonomisk betydning for landet". Ingenting ble sagt om at øygruppen hadde militærstrategisk betydning.

Tidstypisk nok ble det satt stramme tidsfrister: Allerede i løpet av det inneværende år, altså 1931, skulle det "som et minimum" innføres tre millioner pud Spitsbergen-kull til USSR, det vil si ca. 49.000 tonn. Frem til slutten av 1935 skulle produksjonen utvides til 20–25 millioner pud, tilsvarende 327.600–409.500 tonn. Det ble også gitt detaljerte instruksjoner for tildelingen av arbeidskraft og penger til å virkeliggjøre planen. Blant annet skulle "ikke mindre enn 50 %" av arbeiderne som skulle sendes til Spitsbergen være "medlemmer av Partiet eller Komsomol". En syvendedel av de totale bevilgninger skulle gå til "kultur og opplysning" – og denne delen av utbyggingen skulle gjennomføres på en "mønstergyldig" måte. Det ble også besluttet å sette opp en radiostasjon på Spitsbergen – en beslutning som kom til å bli gjenstand for en skarp norsk-russisk disputt i 1931 og 1932.

I 1931 opprettet så russerne statstrusten "Arktikugol" til å administrere kullutvinningen på Spitsbergen. Barentsburg,

⁴¹ AVPRF, f. 06, op. 9, p. 62, d. 936, ll. 74–75, utskrift av STiOs beslutning nr. 40 av 25. mars 1931.

som russerne overtok fra "N.V. Nederlandsche Spitsbergen Compagnie" i 1932, ble sentrum for den russiske virksomheten. Alle de optimistiske målsettingene fra 1931 ble ikke nådd. I følge sovjetiske kilder ble det første kullet fra de nyerhvervede feltene ført til overflaten først den 7. november 1932 – åpenbart for å sette en ekstra spiss på feiringen av 15-årsdagen for Den store sosialistiske oktoberrevolusjonen. Kullutvinningen kom i gang for fullt fra 1933. Frem til 1937 vokste den sovjetiske kullproduksjonen til 454.000 tonn, men avtok deretter inntil den ble avbrutt i 1941. I 1940 ble det produsert 270.000 tonn.⁴² På sitt høyeste var dermed den sovjetiske produksjonen betydelig større enn den tilsvarende norske.⁴³

Den raske utviklingen av den sovjetiske kullproduksjonen på Spitsbergen fra 1932–33 innebar ikke at området i særlig grad fanget interessen til de sovjetiske utenrikspolitiske beslutningstakerne. Da sendemann Urbye i Moskva i september 1932 kom inn på Spitsbergen-spørsmålene i en samtale med Litvinov (som i 1930 hadde overtatt etter Tsjitsjerin som utenrikskommisær), viste det seg at Litvinov ikke hadde satt seg inn i disputten omkring den sovjetiske radiostasjonen og enkelte andre forhold knyttet til det sovjetiske nærværet på Spitsbergen.⁴⁴ Fem år senere, i forbindelse med at den sovjetiske skipsfartstrusten *Sovfrakht* ønsket å opprette lagre for Svalbard-kull i Norge, kom det frem at Litvinov tilsynelatende ikke var klar over at det kun var Norge og Sovjetunionen som fortsatt hadde kulldrift på Spitsbergen.⁴⁵

⁴² Adolf Hoel: *Svalbard. Svalbards historie 1596–1965*, Oslo 1966, bind I, s. 417. Fremveksten av virksomheten i Barentsburg er beskrevet i M. Stavnitser: *Russkije na Spitsbergene*, Leningrad/Moskva 1948, s. 90ff.

⁴³ Se Thor B. Arlov: *Svalbards historie*, s. 363, tabell over norsk kullproduksjon på Spitsbergen 1915–95.

⁴⁴ UD, legasjonen i Moskva til UD, 21. september 1932.

⁴⁵ Dette fremgår av innholdet i et av Litvinovs telegrammer til legasjonen i Oslo, i AVPRF, f. 059, op. 1, p. 255, d. 1786, l. 24, Litvinov til representanten i Oslo, 11. april 1937.

Konflikten rundt radiostasjonen oppsto da russerne i 1931 ønsket å opprette en direkte radioforbindelse med hjemlandet. Dette var i full overensstemmelse med 1920-traktaten (Art. 4), men i strid med en privatrettslig avtale som var inngått i 1926 mellom det daværende Anglo-Russian Grumant og Store Norske Spitsbergen Kullkompagni. I følge en bestemmelse i denne avtalen skulle all trafikk fra private radiostasjoner på området til det anglo-russiske selskapet eller dets etterfølgere formidles over Svalbard radio. På dette grunnlaget protesterte den norske regjeringen, gjennom legasjonen i Moskva og overfor den sovjetiske representanten i Oslo, mot det sovjetiske tiltaket. Saken forsvant ut av det norsk-sovjetiske diplomati da russerne i 1932 kunne opprette en ny radiostasjon i Barentsburg, altså på et område som ikke var omfattet av avtalen av 1926.⁴⁶

Fra sovjetisk side ble den norske holdningen i disputten om radiostasjonen sett som ett av flere eksempler på en norsk uvennlig politikk overfor USSR under Bondeparti-regjeringene Kolstad og Hundseid (mai 1931 – mars 1933). Fra sommeren 1931 til høsten 1932 var denne saken, som i seg selv ikke hadde nevneverdig økonomisk og ingen som helst sikkerhetspolitisk betydning, en gjenganger i de norsk-sovjetiske kontaktene på det diplomatiske plan. Dette i seg selv sier mye om den manglende politiske substans i det norsk-sovjetiske utenrikspolitiske forholdet på denne tiden. Saken var heller ikke typisk for forholdet mellom nordmenn og russere på selve Spitsbergen. Den norske regjeringen valgte i det store og hele å overlate de sovjetiske gruvesamfunnene til seg selv. Da den mer omfattende sovjetiske virksomheten startet opp i 1931, rapporterte den sovjetiske gruvesjefen at de

⁴⁶ Det er redegjort for hovedtrekkene i disputten om den russiske radiostasjonen i Oddvar M. Ulvangs hovedoppgave i historie, "Telekommunikasjoner på Spitsbergen 1911–1935", Universitetet i Tromsø, 2000.

lokale norske myndighetene hadde vært imøtekommende og velvillige.⁴⁷

Etter alt å dømme var det rene økonomiske og skipsfartsmessige hensyn som lå bak det sovjetiske ønsket fra 1936–37 om å få opprette en lagringsstasjon for sovjetisk Spitsbergen-kull i Nord-Norge. Planen var å bruke stasjonen til bunkring av russiske skip underveis til eller fra kontinentet og Storbritannia. Det lå neppe noen utenrikspolitiske motiver til grunn for den sovjetiske henvendelsen. Initiativet til forespørselen kom fra folkekommissariatet for utenrikshandel, med den statlige shippingtrusten "Sovfrakht" som hovedinteressent. Da det etter hvert ble klart at behovet for en lagrings- og bunkringsstasjon i Nord-Norge ikke var så påtrengende som man i NKID til å begynne med hadde fått inntrykk av, fikk sendemannen i Oslo instruks om ikke lenger å insistere på at forespørselen skulle bli etterkommet.⁴⁸ Fra norsk side ble denne saken derimot vurdert i en utenrikspolitisk og sikkerhetspolitisk sammenheng.

Inntil utbruddet av den annen verdenskrig var det allmenne utenrikspolitiske og økonomiske interesser som lå til grunn for det sovjetiske nærværet på Spitsbergen. Det er ikke funnet materiale som tyder på at øygruppen spilte noen vesentlig rolle i sovjetisk militærstrategisk tenkning. Et memorandum utarbeidet i NKID i november 1944 i forbindelse med Trygve Lies besøk i Moskva, understreket at den sovjetiske beslutningen i 1935 om å formalisere tilslutningen til Paris-traktaten hadde sin bakgrunn i behovet for å sikre sovjetiske økonomiske og folkerettslige interesser på Spitsbergen, mens militærstrategiske argumenter ikke hadde spilt noen vesentlig rolle.⁴⁹ Til tross for at det bare var Norge og Russland som

⁴⁷ AVPRF, f. 0116, op. 13, p. 114, d. 251, l. 17, Morsjtyn til Mesjtsjerjakov, 28. september 1931.

⁴⁸ AVPRF, f. 0116, op. 19, p. 119, d. 361, ll. 9–10, Potjomkin til Jakubovitsj, 1. oktober 1937.

⁴⁹ AVPRF, f. 0116, op. 27, p. 128, d. 22, ll. 38–43, Vetrov et al. til Molotov og Dekanozov, 25. november 1944.

drev økonomisk virksomhet av noen betydning på Svalbard i 1930-årene, gjorde russerne ingen forsøk på å formalisere denne faktiske bilateraliseringen gjennom å undergrave eller foreslå en revisjon av Paris-traktaten.

Kapittel 3

1939–41: sovjetisk interesse for Svalbard

De første tegn på at personer og miljøer i det sovjetiske utenrikspolitiske apparatet begynte å vurdere landets Svalbard-politikk i en militærstrategisk sammenheng, stammer fra tiden umiddelbart før krigen brøt ut i Europa i september 1939. Selv om disse tankene i første omgang ikke resulterte i sovjetiske utspill, kan de ha forberedt grunnen for Molotovs plutselige interesse for Svalbard sommeren 1941 og det dramatiske utspillet under Trygve Lies besøk i Moskva i november 1944. Argumentene som ble brukt, dvs. behovet for å beherske forsyningslinjene fra v og USSRs tilgang til Atlanterhavet fra havnene i Nordvest-Russland, innvarslet problemstillinger som kom til å sette sitt preg på USSRs nordpolitikk i tiårene som fulgte.

Det ser ut til at det opprinnelige initiativet til en gjennomgang av Svalbard-politikken kom fra det sovjetiske konsulatet i Barentsburg. Sommeren 1939 forsøkte konsulatsekretæren, en viss Luzanov, å overbevise de sovjetiske beslutningstakerne om nødvendigheten av en mer aktiv og ambisiøs sovjetisk politikk på Svalbard. Under møter i skandinavisk avdeling i NKID og i flere memoranda understreket han Svalbard-øygruppens ”overordentlige strategiske plassering og betydning som [utgangspunkt for] en marinebase som kontrollerer hele området”, dvs. Barentshavet

og kommunikasjonslinjene mellom det nordlige Russland og Atlanterhavet. Konsulatsekretæren slo samtidig fast at man inntil da kun hadde vært interessert i Svalbards rolle som leverandør av kull til Nord-Russland. I lys av blant annet Tysklands angivelig økende interesse for områdene i nord, mente Luzanov at perspektivet måtte utvides til å omfatte også militærstrategiske forhold.⁵⁰

Luzanovs utspill ble senere fulgt opp av sjefen for konsulatet, Piotr Volnukhin.⁵¹ Men også sentralt i NKID var man tydeligvis blitt interessert, og man gikk i gang med å fremskaffe opplysninger om den sovjetiske virksomheten på øygruppen.⁵² En av medarbeiderne i kommissariatets skandinaviske avdeling fikk instruks om å skrive en utredning om Svalbards betydning for USSR,⁵³ mens lederen for avdelingen i en annen sammenheng advarte mot å gi nordmennene et påskudd til å skape vanskeligheter for den sovjetiske virksomheten på Spitsbergen.⁵⁴

Luzanovs memorandum ble mottatt i NKID først helt i slutten av august, dvs. etter undertegnelsen av den tysk-sovjetiske ikke-angrepspakten. Dette kan bidra til å forklare at dokumentet etter alt å dømme ikke ble forevist for utenrikskommissær Molotov.⁵⁵ Det var nemlig muligheten av en tysk-sovjetisk krig som dannet grunnlaget for Luzanovs

⁵⁰ AVPRF, f. 0116, op. 21, p. 121, d. 398, ll. 83–90, Luzanov til Plakhin, 5. august 1939.

⁵¹ AVPRF, f. 0116, op. 21, p. 121, d. 397, ll. 18–21, Volnukhin og Luzanov til Lozovskij, 30. oktober 1939.

⁵² Se AVPRF, f. 0116, op. 21, p. 121, d. 397, l. 5, brev fra folkekommissariatet for brennstoffindustrien til NKID, 16. august 1939, der det ble gjort oppmerksom på at den sovjetiske gruvegruften på Spitsbergen lå under Glavsevmorput.

⁵³ AVPRF, f. 0116, 1939g., p. 121, d. 400.

⁵⁴ AVPRF, f. 0116, op. 21, p. 121, d. 395, ll. 35–36, Plakhin til Lozovskij, 8. september 1939. Plakhins memorandum dreide seg om spørsmålet om å si opp den såkalte Ålesund-konsesjonen av 1926, som sikret norske fangstfolk tilgang til enkelte fangstfelt som lå innenfor Sovjetunionens erklærte sjøgrense i nord.

⁵⁵ Dette fremgår av en påtegning på dokumentet.

militærstrategiske refleksjoner. Slike tanker var neppe særlig gangbare i Moskva på denne tiden. Det samme forholdet kan forklare at utredningene om Svalbard som deretter ble foretatt i NKID frem til desember 1939 i liten grad fulgte opp de militærstrategiske vurderingene som lå til grunn for Luzanovs utspill. Det ble derimot fokusert på tiltak som kunne bidra til en effektivisering av selve konsulatets arbeid på Spitsbergen. Det er verdt å legge merke til at skandinavisk avdeling foreslo å organisere et møte om Svalbard med representanter for en rekke folkekommissariater, men uten militær deltakelse.⁵⁶ Avdelingen foreslo heller ikke tiltak som stred mot Paris-traktatens bestemmelser om at Svalbard ikke skulle utnyttes i "krigsøiemed". I første omgang kom det etter alt å dømme lite eller ingenting ut av disse initiativene.

Den tyske okkupasjonen av Norge våren 1940 førte til at Svalbard igjen dukket opp som en egen sak i det sovjetiske utenrikspolitiske apparatet. Nå var sakens militærstrategiske side kommet i sentrum for oppmerksomheten. I midten av mai understreket Pavel D. Orlov, Skandinavia-avdelingens fungerende leder, Svalbard-arkipelets betydning for forsvaret av forbindelseslinjene i Nordishavet. Han hadde dermed overtatt argumentasjonen fra konsulatet i Barentsburg. Orlov utvidet dessuten perspektivet til å omfatte forsvaret av Sovjetunionens "nordlige grense". Orlov konkluderte med at Sovjetunionen umiddelbart måtte treffe tiltak for å "forsvare våre interesser på Spitsbergen, så vel som på Bjørnøya". Det han åpenbart hadde i tankene var en form for sovjetisk militæraksjon for å komme de krigførende maktene i forkjøpet.⁵⁷ Den sovjetiske sendemannen i Oslo⁵⁸ og konsulatet

⁵⁶ AVPRF, f. 0116, op. 21, p. 121, d. 397, ll. 22–25, Orlov to Lozovskij, 1. desember 1939.

⁵⁷ AVPRF, f. 0116, op. 22, p. 122, d. 12, ll. 25–26, Orlov til Lozovskij, 16. mai 1940.

⁵⁸ Den sovjetiske sendemannen i Norge, Viktor A. Plotnikov, forble i Norge etter den tyske invasjonen, men ble overflyttet til Jugoslavia tidlig i juli, da legasjonen ble omgjort til et konsulat. Plotnikov ble avløst av Nikolaj D.

i Barentsburg ble bedt om å fremskaffe mest mulig fylldige opplysninger om Svalbard.⁵⁹

Konsulen i Barentsburg fulgte opp med å foreslå at Svalbard-arkipelet skulle tas under Sovjetunionens "beskyttelse". Mens Orlov først og fremst var opptatt av å forhindre at Storbritannia satte seg fast på øygruppen, advarte Volnukhin mot at Svalbard skulle komme under tysk kontroll.⁶⁰ I ukene som fulgte forsøkte han å overtale den utenrikspolitiske ledelsen til å iverksette en ny og offensiv Svalbard-politikk. Militærstrategiske forhold utgjorde kjernen i Volnukhins argumentasjon. Sovjetiske sjøstridskrefter burde stasjoneres ved øygruppen, og hele den norske befolkningen burde så raskt som mulig overføres til fastlandet. Åpenbart for å gi ytterligere styrke til sine argumenter, tilføyde Volnukhin at det var mye som tydet på at Svalbard "i geologisk forstand" var å regne som "en fortsettelse av våre nordlige kystområder".⁶¹ Implisitt antydet konsulen at USSR ikke lenger burde anerkjenne kjernen i Paris-avtalen av 1920, nemlig at Svalbard med Bjørnøya skulle være en del av Norge.

Molotov selv mottok i begynnelsen av juli 1940 et omfattende "Notat om Spitsbergen-spørsmålet". Det dreide seg i hovedsak om en gjennomgang av den historiske utviklingen av Svalbards folkerettslige status til og med USSRs formelle tilslutning til Svalbard-traktaten i 1935. Utenrikskommissæren leste dokumentet, foretok enkelte understrekinger i teksten, og ga deretter ordre om at det skulle

Kuznetsov. Kuznetsov var senere minister (fra 1943 ambassadør) hos den norske regjeringen 1942–47.

⁵⁹ AVPRF, f. 0116, o. 22, p. 122, d. 13, l. 28, Sysojev til Plotnikov, 3. juni 1940. En uke senere gikk den tilsvarende forespørselen til konsulatet på Barentsburg.

⁶⁰ AVPRF, f. 0116, op. 22, p. 122, d. 13, l. 16, Volnukhin og Luzanov til Lozovskij, 17. juni 1940.

⁶¹ AVPRF, f. 0116, op. 22, p. 122, d. 13, ll. 40–44, Volnukhin til Lozovskij, 11. juli 1940; *ibid.*, ll. 45–49, Volnukhin til Lozovskij, 26. juli 1940.

arkiveres.⁶² I august foreslo så endelig lederen for skandinavisk avdeling, i et notat til viseutenrikskommissær Solomon A. Lozovskij, at "enheter fra Den røde hær" skulle okkupere Svalbard for krigens varighet og inntil "de internasjonale forholdene er blitt fullstendig normalisert".

Orlov hadde nå overtatt kjernen i Volnukhins argumentasjon, og fremhevet at det var overveiende fare for at Tyskland ville sette seg fast på Svalbard. En makt som hadde baser på Spitsbergen og Bjørnøya kunne true kommunikasjonslinjene mellom Nordvest-Russland (Murmansk og Kvitsjøen) og Atlanterhavet. Også de sovjetiske baseanleggene i Kolafjorden ville bli utsatt. Orlov viste til en rekke forhold som tydet på at tyskerne viste interesse for Svalbard. Mens Volnukhin hadde underbygget sin argumentasjon gjennom å vise til områdets geologi, pekte Orlov på at Paris-traktaten av 1920, som overdro Svalbard til Norge og dessuten forbød utnyttelsen av øygruppen "for krigsøiemed", var en del av "Versailles-systemet". Dette var på sin side "et element i den anglo-franske og amerikanske imperialismen". Implikasjonene var klare: Det var ingen grunn til å henge seg opp i formaliteter i dette spørsmålet.⁶³

Orlov antydet en sammenheng mellom tyskernes angivelige interesse for Svalbard og deres militære styrkeoppbygging i Norge. Blant annet viste han til at det ble bygget baser for undervannsbåter, og at store militære styrker ble samlet i Kirkenes. Fra den nyutnevnte konsulen i Oslo, Nikolaj D. Kuznetsov, kom det i slutten av august en lengre redegjørelse som konkluderte med at Norge var i ferd med å bli forvandlet til et "oppmarsjområde (*platsdarm*) for et angrep på Tysklands fiende". Denne forsiktige formuleringen var ganske sikkert valgt for å unngå å komme i konflikt med den offisielle

⁶² AVPRF, f. 0116, o. 22, p. 122, d. 4, ll. 1-7, "Spravka po voprosu o Sjpitsbergene", datert 5. juli 1940, uten signatur, adressert til Molotov.

⁶³ AVPRF, f. 0116, op. 22, p. 122, d. 13, ll. 50-52, Orlov og Androssov til Lozovskij, 3. august 1940.

pro-tyske kurs i Sovjetunionens utenrikspolitikk. Det er imidlertid liten tvil om at Kuznetsov så den tyske styrkeoppbyggingen i Norge som forberedelser til et tysk angrep på USSR. I likhet med Orlov pekte han på at mye av innsatsen var konsentrert i Nord-Norge. I samme redegjørelse skrev Kuznetsov om okkupasjonsmyndighetenes aksjoner mot NKP og mot personer som var ”vennlig innstilt overfor USSR”.⁶⁴ Det underliggende budskapet var klart – Tyskland bygget seg opp til et angrep på Sovjetunionen.

Lite er kjent om hvordan Molotov reagerte på strømmen av brev og memoranda sommeren 1940. Man kan imidlertid trygt anta at den sovjetiske ledelsen ikke var innstilt på å føre en offensiv politikk på Svalbard. For Stalin var det et overordnet mål å kjøpe seg tid i forhold til Tyskland på grunnlag av ikke-angrepspakten av 23. august 1939. Alt som kunne skape problemer i forholdet mellom USSR og Tyskland eller fremkalle tyske mottiltak, skulle unngås. De offensive tiltakene som ble foreslått av Volnukhin og Orlov passet ikke inn i en slik ”appeasement”-strategi overfor Tyskland. Også ordningen med en tysk forsyningsbase i Kolafjorden, den såkalte Basis Nord, må ses i en slik sammenheng.⁶⁵ Dette var en linje som i hovedsak ble ført helt frem til det tyske angrepet på USSR den 22. juni 1941. Frykten for å provosere Tyskland er en del av forklaringen på de fatale feilvurderingene som preget Stalins direktiver umiddelbart før og etter det tyske angrepet.⁶⁶

Mye kan tyde på at den sovjetiske militære ledelsen i liten grad ble trukket inn i drøftingen av de ulike innspillene om Svalbard – tilsvarende det som trolig var situasjonen da

⁶⁴ AVPRF, f. 0116, op. 2, p. 22, d. 265, ll. 70–75, Kuznetsov til Molotov og Lozovskij, 28. august 1940.

⁶⁵ Om Basis Nord, se Tobias R. Philbin: *The lure of Neptune: German-Soviet naval collaboration and ambitions, 1919–1941*, Columbia 1994.

⁶⁶ For en samlet og oppdatert fremstilling av Stalins politikk fra august 1939 til 22. juni 1941, se Gabriel Gorodetsky: *Grand delusion: Stalin and the German invasion of Russia*, New Haven 1999.

forholdet til Paris-traktaten ble diskutert tidlig på 1920-tallet. Det ser ut til at Svalbard-spørsmålene, selv når de ble satt inn i en militærstrategisk sammenheng, fortsett ble håndtert i utenrikskommisariatet.⁶⁷ I den grad den militære ledelsen faktisk ble konsultert, har reaksjonen trolig gått ut på at Sovjetunionen ikke hadde de sjømilitære ressurser som skulle til for å opprette, opprettholde og forsvare baseanlegg på Svalbard. Den sovjetiske marinen hadde som sin primære oppgave å støtte opp under hærens operasjoner. I en slik sammenheng hadde et sovjetisk militært engasjement på Spitsbergen og Bjørnøya liten eller ingen mening.⁶⁸

Etter Barentsburg-konsulatets og Skandinavia-avdelingens utspill våren og sommeren 1940 ble det igjen stille om Svalbard i det utenrikspolitiske apparatet i Moskva. Først etter det tyske angrepet på Sovjetunionen den 22. juni 1941 ble Svalbard trukket inn i stormaktenes diplomati og krigføring. For første gang ga den sovjetiske ledelsen åpent uttrykk for interesse for Svalbard i en militærstrategisk sammenheng. Det er imidlertid klare likheter mellom argumentene som ble fremført internt i NKID i 1939 og 1940 og Molotovs egen begrunnelse da han i juli 1941 la frem for britene sin idé om en alliert aksjon på øygruppen. Det kan faktisk virke som om det var den samme typen allmenne militærstrategiske overveielser som lå til grunn for Molotovs utspill, uten at disse var blitt underbygget gjennom et stabsmessig militært planarbeid. Slik saken utviklet seg i ukene som fulgte, er det vanskelig å tenke seg at utspillet og Molotovs formuleringer var resultatet av drøftinger med den sovjetiske land- og sjømilitære ledelsen.

I en samtale den 15. juli 1941 med den britiske ambassadøren i Moskva, Sir Stafford Cripps, foreslo Molotov

⁶⁷ Her er det nødvendig med et forbehold: Det har ikke lyktes å finne et utfyllende sovjetisk materiale om Svalbard-spørsmålets behandling 1939–40. Ytterligere forskning vil kunne utdype, og kanskje revidere, bildet.

⁶⁸ Se Sven G. Holtmark: *Fra periferi til krigsteater. Nordområdene i sovjetisk militær tenkning i mellomkrigstiden.*

at Sovjetunionen og Storbritannia skulle gjennomføre felles operasjoner på Spitsbergen og Bjørnøya. Utspillet kom i forlengelsen av møter og korrespondanse som tok til kort tid etter det tyske angrepet, og som dreide seg om mulige land- og sjømilitære operasjoner i nordområdene. Den overordnede hensikten med operasjoner i nord skulle være å avlaste det voldsomme tyske presset på hovedfrontene i Ukraina, Hviterussland og Baltikum.

Flere forslag ble lansert. Tanken om å sende en britisk marineekspedisjon til farvannene utenfor Petsamo og Murmansk dukket opp i samtaler i London mellom Lord Beaverbrook og USSRs ambassadør Ivan M. Majskij, og ble deretter fulgt opp i Moskva av Molotov og Stafford Cripps.⁶⁹ Tanken var å angripe de tyske forsyningslinjene over havet, og dermed skape problemer for de tyske styrkene på nordfronten. Spørsmålet om en britisk marineekspedisjon ble deretter diskutert i flere møter mellom britiske og sovjetiske politikere, diplomater og embetsmenn. Resultatet ble at hangarskipene *Furious* og *Victorious* i slutten av juli dro nordover for å angripe den tyske skipstrafikken. Den egentlige hensikten med toktet ble i liten grad oppnådd: De britiske skipene ble på et tidlig tidspunkt oppdaget av et fiendtlig fly, som åpenbart fikk varslet tyske skip om den britiske styrken.⁷⁰

Samtidig som Molotov presenterte forslaget om en aksjon mot Svalbard og Bjørnøya, la han frem et løst forslag om en omfattende sovjetisk-britisk operasjon på nordkalotten. Ved hjelp av britiske sjø- og luftstridskrefter og sovjetiske landstridskrefter skulle det opprettes en felles front i området

⁶⁹ Se *Sovetsko-anglijskije otnosjenija vo vremja Velikoj otetsjestvennoj vojny 1941–1945*, bind I, Moskva 1983, dokument 5, Majskijs telegram til NKID om samtale med Beaverbrook den 27. juni, 28. juni 1941; *ibid.*, dokument nr. 6, referat fra Molotovs samtale med Cripps den 29. juni 1941; Sir Llewellyn Woodward: *British Foreign Policy in the Second World War*, bind I, London 1970, s. 8.

⁷⁰ S.W. Roskil: *The War at Sea 1939–1945*, bind I, London 1954, s. 486. Spørsmålet er omtalt i en rekke dokumenter i *Sovetsko-anglijskije otnosjenija*, bind I.

Kirkenes-Petsamo-Murmansk. I følge det sovjetiske referatet av Molotovs samtale med ambassadør Cripps skulle målet for operasjonen være å "frigjøre Norge fra tysk okkupasjon". Dette var trolig en misvisende formulering – på et utfyllende spørsmål fra Cripps begrenset Molotov seg til å svare at det kunne bli aktuelt for sovjetiske styrker å rykke inn på norsk område.⁷¹ Den britiske ambassadøren telegraferte til London at det var snakk om en "joint action" med sikte på å drive tyskerne ut av Nord-Norge. En slik operasjon, sammen med Svalbard-planen som Molotov tok opp samtidig, ville sikre forsyningslinjene mellom Nord-Russland og de allierte.⁷²

Et par dager senere fulgte Stalin selv fulgte opp Molotovs forslag i et brev til Churchill.⁷³ Tanken vakte interesse på politisk og militært hold i Storbritannia – den britiske militære ledelsen hadde våren 1941 selv drøftet muligheten av en operasjon i Norge.⁷⁴ Det ble likevel raskt klart at Storbritannia ikke kunne avse menn eller materiell for en operasjon av den størrelsesorden som var antydnet av Stalin og Molotov.⁷⁵ Churchills svar til Stalin den 21. juli innebar derfor en klar avvisning av tanken på britisk medvirkning til en landgang i tyskokkupert område på nordkalotten,⁷⁶ selv om Churchill personlig kan ha hatt stor sympati for tanken.⁷⁷ Forslag om felles britisk-sovjetiske operasjoner i Murmansk-området dukket opp ved et par anledninger i månedene som fulgte, men ble aldri satt ut i livet.

⁷¹ *Sovetsko-anglijskije otnosjenija*, bind I, dokument nr. 22, referat av Molotovs samtale med Cripps den 15. juli 1941.

⁷² Public Record Office (heretter PRO), Cab 84/33, Cripps' telegram til FO, 15. juli 1941.

⁷³ *Sovetsko-anglijskije otnosjenija*, dokument nr. 23, Stalin til Churchill, 18. juli 1941.

⁷⁴ Se Olav Riste: "London-regjeringa", bind I, s. 119, 132ff.

⁷⁵ Martin Kitchen: *British policy towards the Soviet Union during the Second World War*, London 1986, s. 84f.

⁷⁶ *Stalin's Correspondence*, bind I, dokument nr. 4, Churchill til Stalin, 21. juli 1941.

⁷⁷ *Sovetsko-anglijskije otnosjenija*, bind I, dokument nr. 24, Majsjijs telegram til NKID, 19. juli 1941.

Derimot fikk Molotovs utspill om Svalbard konkrete følger. Ifølge det sovjetiske referatet av Molotovs samtale med Stafford Cripps den 15. juli (som ganske sikkert var sett gjennom og godkjent av Molotov selv), kom den sovjetiske folkekommissæren med følgende uttalelse:

Sovjetregjeringen foreslår for den britiske Regjering å erobre Spitsbergen og Bjørnøya, med aktiv deltakelse av den engelske marine, for å opprette fly- og marinebaser på disse øyene. Opprettelsen av slike baser [...] vil sikre opprettelsen av en trygg rute mellom USSR og England og mellom USSR og USA.⁷⁸

Molotov gjorde det klart at spørsmålet ikke var tatt opp av den sovjetiske militærmisjonen som opprettholdt seg i London, og at det i likhet med forslaget om en felles operasjon på nordkalotten ble reist på hans eget initiativ. Likevel har trolig den land- og sjømilitære ledelsen vært orientert på forhånd. Folkekommissæren for marinen, N.G. Kuznetsov, og F.I. Golikov, generalstabsjefens stedfortreder og leder for den sovjetiske militærmisjonen til Storbritannia og USA, var tilstede under samtalen med Cripps. I et påfølgende telegram til ambassadør Majskij heter det at Molotovs forslag gikk ut på at USSR og Storbritannia "sammen" burde ta kontroll over Spitsbergen og Bjørnøya.⁷⁹ I følge Golikovs utgitte erindringer var en alliert aksjon mot Spitsbergen blant spørsmålene som den sovjetiske militærmisjonen var blitt instruert om å ta opp med de allierte. Hensikten skulle være å "secure sea routes between the USSR, Great Britain and the United States of America".⁸⁰

⁷⁸ *Sovjetsko-anglijskije odnosjenija vo vremja Velikoj otjetsjestvennoj vojny 1941-1945*, bind I, s. 83-84.

⁷⁹ AVPRF, f. 06, op. 9, p. 62, d. 936, l. 39 (?), "Spravka o Sjpitsbergene i ostrove Medvezjem (po materialam 10 Otdela)", udatert redegjørelse for telegamveksel mellom Molotov og Majskij om Svalbard i juli 1941.

⁸⁰ F.I. Golikov: *On a military mission to Great Britain and the USA*, Moskva 1987, s. 30.

Britene viste i utgangspunktet interesse for ideen om en form for alliert besettelse av Svalbard.⁸¹ Den 21. juli fant det sted et første møte om saken mellom den sovjetiske militærmisjonen i London og representanter for den britiske militære ledelsen. Under møtet ønsket britene blant annet opplysninger om hvor store sovjetiske landmilitære styrker som ville delta i operasjon. Svaret uteble: Den sovjetiske militærmisjonen hadde ikke mottatt direktiver som satte den i stand til å besvare briterens spørsmål. Et par dager senere sendte Molotov en melding til militærmisjonen, der det het at det ikke var snakk om at sovjetiske land- eller sjøstridskrefter skulle delta i en slik operasjon. Derimot mente den sovjetiske regjeringen at britene selv burde besette Spitsbergen.⁸² Spitsbergen, mente Molotov, ville kunne være utgangspunkt for britiske operasjoner i Nord-Norge.⁸³ Det synes med andre som om Molotovs opprinnelige forslag gikk ut på en form for felles sovjetisk-britisk aksjon på Svalbard, men at han raskt forlot tanken på en sovjetisk land- eller sjømilitær medvirkning i operasjonen. Den 7. august gjentok Molotov i et telegram til Majskij at den sovjetiske regjeringen ikke hadde innvendinger mot at Storbritannia stasjonerte styrker på Svalbard.⁸⁴

⁸¹ Se Olav Riste: *"London-regjeringa"*, bind I, s. 134–37.

⁸² AVPRF, f. Arkhivno-spravotsjnaja biblioteka, op. 1d, p. 1, d. 20, s. 1–4, „K voprosu o peregovorakh mezjdu SSSR i Anglije po voprosu ob okupatsii Sjipitsbergena (ijul – avgust 1941g.)”, udatert redegjørelse for de sovjetisk-britiske samtaler om Svalbard i juli-august 1941. Referansen her gjelder et telegram fra Molotov til Majskij av 24. juli.

⁸³ AVPRF, f. 06, op. 9, p. 62, d. 936, l. 39 (?), „Spravka o Sjipitsbergene i ostrove Medvezjem (po materialam 10 Otdela)”, udatert redegjørelse for telegramveksel mellom Molotov og Majskij om Svalbard juli 1941, sitat fra Molotovs telegram nr. 829. Det er usikkert hvorvidt telegrammet av 24. juli, som kun er kjent gjennom omtale (se forrige fotnote) er identisk med dette telegrammet.

⁸⁴ AVPRF, f. Arkhivno-spravotsjnaja biblioteka, op. 1d, p. 1, d. 20, s. 1–4, „K voprosu o peregovorakh mezjdu SSSR i Anglije po voprosu ob okupatsii Sjipitsbergena (ijul – avgust 1941g.)”, udatert redegjørelse for de sovjetisk-britiske samtaler om Svalbard juli-august 1941.

Fra norsk side ble spørsmålet om Svalbards stilling tatt opp allerede den 25. juni, altså bare to dager etter det tyske angrepet på USSR og før Molotovs utspill. I en samtale med Laurence Collier, Storbritannias sendemann hos den norske regjeringen, forhørte Lie seg om hva slags tiltak russerne hadde truffet for å forsvare sine interesser på øygruppen. Samtidig understreket han at "noe måtte gjøres for å forsvare de norske rettigheter".⁸⁵ Det var Lies underliggende uro over sovjetregjeringens hensikter som her kom til uttrykk. Trolig var det fremfor alt frykten for en ensidig sovjetisk okkupasjon som var bakgrunnen for at Lie i to samtaler med den amerikanske sendemannen, Anthony J. Drexel Biddle, i første halvdel av juli nærmest oppfordret amerikanerne til å besette øygruppen med amerikanske styrker.⁸⁶ Den 17. juli ble Lie orientert av Collier om Molotovs utspill overfor Cripps i Moskva, og dagen etter bekreftet den britiske utenriksministeren Anthony Eden at den sovjetiske regjeringen var kommet med forslag om en felles britisk-sovjetisk okkupasjon av Spitsbergen og Bjørnøya.⁸⁷

Overfor Eden og Collier gjorde Lie det klart at den norske regjeringen måtte trekkes inn i alle samtaler som dreide seg om Svalbard. Før det kunne føres norsk-sovjetisk-britiske drøftelser om "felles forsvarsforanstaltninger" på øygruppen, måtte de diplomatiske forbindelsene mellom den norske og den sovjetiske regjering gjenopprettes.⁸⁸ Etter å ha avvist et sovjetisk forslag om en mer omfattende bistands- og støttepakt, ble det diplomatiske forholdet mellom den norske regjeringen og regjeringen i Moskva normalisert gjennom en enkel brevveksling mellom Lie og Majskij den 5. august.⁸⁹

⁸⁵ UD, 25.1/2, Lies notat fra samtale med Collier den 25. juni, datert 27. juni 1941.

⁸⁶ UD, 25.1/2, Lies notat av 16. juli 1941.

⁸⁷ UD, 25.1/2, Lies notat av 18. juli 1941.

⁸⁸ UD, 25.1/2, Lies notat av 18. juli 1941.

⁸⁹ Brevvekslingen finnes i UD, 4.01/10.

Den norske regjeringen var lite begeistret for tanken på et sovjetisk militært nærvær på Svalbard. Anthony Eden mente at Lie "was not without a suspicion that Russia had ulterior designs on Spitzbergen and hoped thereby to ensure an outlet for herself on the Atlantic. In other words he had to be careful".⁹⁰ Overfor Collier ga Lie uttrykk for at han ikke likte tanken på en sovjetisk styrke på Svalbard. Han var ikke alene om dette: Statsminister Nygaardsvold noterte at regjeringen "slett ingen lyst" hadde til at Svalbard skulle besettes av andre enn norske tropper. "Hvis tyskerne besatte Svalbard så skulle de engang jages vekk. Andre nasjoners soldater kunne det bli vanskeligere å bli kvitt."⁹¹ Det var ganske sikkert først og fremst USSR statsministeren hadde i tankene.

Det er imidlertid ikke sikkert at den norske uroen ble oppfanget i Moskva: I telegrammer til NKID i slutten av juli fremholdt Majskij at Lie var "fullstendig enig" i forslaget om å treffe militære forsvarstiltak på Svalbard, og at den norske utenriksministeren også var positiv til muligheten av å bevæpne de sovjetiske og norske gruvearbeiderne.⁹² Internt i det norske regjeringsapparatet fremsto Lie med helt andre holdninger – blant annet ga han uttrykk for slik bevæpning ville kunne fremprovosere en tysk besettelse av øygruppen.⁹³ Det er ukjent om det finnes russiske referater fra Majskijs samtaler med Lie.⁹⁴ Det finnes imidlertid flere eksempler på at Lie signaliserte ulike holdninger til sovjetiske samtalepartnere og norske regjeringskolleger.

⁹⁰ PRO, FO 371/29432, N 3999/3999/G, Eden til Collier, 23. juli 1941.

⁹¹ Johan Nygaardsvold: *Norge i krig. London 1940–1945*, s. 84f.

⁹² AVPRF, f. 06, op. 9, p. 62, d. 936, l. 39 (?), "Spravka o Sjipitsbergene i ostrove Medvezjem (po materialam 10 Otdela)", udatert redegjørelse for telegramveksel mellom Molotov og Majskij om Svalbard juli 1941, sitat fra Majskijs telegrammer nr. 1963 og 1964 av 24. juli 1941.

⁹³ Riksarkiver (heretter RA), Forsvarsdepartementets London-arkiv (heretter FD-London), 2929/1627, Lies notat av 24. juli 1941.

⁹⁴ Flere forsøk på å fremskaffe slike referater i AVPRF har ikke ført frem, uten at det dermed er sagt at de ikke finnes.

Den norske regjeringen ble reddet ut av en ubehagelig situasjon da en rekognosering i månedsskiftet juli-august overbeviste den britiske marineledelsen om at Spitsbergen ikke egnet seg som "advanced base" for marinen. Etter å ha oppgitt forslaget om å bevæpne de norske og russiske arbeiderne, gikk den sovjetiske regjering i midten av august med på briternes forslag om å ødelegge gruveanleggene og evakuere befolkningen fra Spitsbergen. Evakueringen, med kodenavnet "Operation Gauntlet", ble gjennomført tidlig i september 1941.⁹⁵ Svalbard var deretter ikke gjenstand for samtaler mellom den sovjetiske regjering og landets allierte inntil Molotovs utspill under Trygve Lies besøk i Moskva i november 1944.

⁹⁵ For konsul Volnukhovs redegjørelse for begivenhetene frem til og med evakueringen, se AVPRF, f. 0116, op. 23a, p. 123a, d. 1, ll. 1-12, Volnukhin til Lozovskij, 8. november 1941. For en skildring fra britisk sikt, se Martin Kitchen: *British policy towards the Soviet Union during the Second World War*, s. 87. Sammen med den britiske styrken ankom løytnant R.A. Tamber for å spille rollen som "militær-guvernør" over øygruppen – for øvrig uten at den norske regjeringen var informert. Tambers livfulle skildring av begivenhetene finnes i RA, Forsvarets krigshistoriske avdeling (heretter FKA), boks 214. Det er redegjort for den operative siden av Svalbard-ekspedisjonen i E.A. Steen: *Norges sjøkrig*, bind VII, Oslo 1960, s. 157-223.

Kapittel 4

November 1944: Molotovs utspill

Molotovs uttalelser under det nattlige møtet i Kreml kom fullstendig uventet på den norske utenriksministeren.⁹⁶ Lie gjorde det klart for Molotov at han ikke hadde særlig godt kjennskap til Svalbard-spørsmålene og derfor ikke var forberedt på å diskutere saken. Ikke desto mindre bega han seg inn i en lengre diskusjon med Molotov om grunnlaget for det sovjetiske utspillet. Da Lie innvendte at man ikke kunne ta opp spørsmålet om Svalbards status "uten våre allierte", svarte Molotov at han ikke var ute etter å "fornærme" Storbritannia. Han var imidlertid sikker på at de allierte ikke ville reise innvendinger om regjeringene i Norge og USSR kunne bli enige seg imellom. Samtalen endte med at Lie sa at han måtte ta saken opp med de øvrige medlemmene av regjeringen. Ambassadøren i Moskva ville deretter få de nødvendige instruksjoner for å føre saken videre.

Det sovjetiske referatet fra Molotovs samtale med Lie og Andvord ble skrevet av tolken Vladimir N. Pavlov. I tråd med den vanlige prosedyren ble det deretter sett gjennom og korrigert av Molotov selv. Denne versjonen av samtalen ligger

⁹⁶ Lie la selv vekt på dette i en rekke sammenhenger, selv om han overfor Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomiteen (heretter UUKK) den 26. juni 1945 hevdet at saken "slett ikke" kom som en overraskelse. Se komiteens protokoll i Stortingets arkiv.

nær opp til referatene som ble utarbeidet av Lie og Andvord i etterkant av samtalen, og til Lies gjengivelse av møtet med Molotov i hans utgitte erindringer.⁹⁷ Deler av det sovjetiske referatet er nærmest identisk med de tilsvarende avsnitt i de norske versjonene. Et eksempel er henvisningen til Molotovs utsagn om at 1920-avtalen burde kastes i "papirkurven". De ulike versjonene gir imidlertid rom for nyanser i fortolkningen, blant annet når det gjelder spørsmålet om i hvilken grad Molotov signaliserte at saken burde realitetsavgjøres på bilateral norsk-sovjetisk basis.⁹⁸

I Lies erindringer er det imidlertid ett vesentlig forhold som ikke er reflektert på samme direkte måte i det sovjetiske referatet. I følge Lie gjorde nemlig Molotov det klart at det var en direkte parallell mellom den militærstrategiske situasjonen i nord på den ene siden, og spørsmålet om innløpene til Svartehavet og Østersjøen på den andre. I følge Lies fargerike beskrivelse skal samtalen ha forløpt på følgende måte:

Han [dvs. Molotov] reiste seg og fant frem et kart, la sin knyttede neve på Dardanellene og sa: Her er vi stengt inne. Han flyttet hånden til Öresund: Her er vi stengt inne. Bare i nord er det en åpning, men denne krig har vist at forbindelseslinjen til Nord-Russland kan bli avskåret eller vanskeliggjort. Det skal ikke gjenta seg i fremtiden. Vi har satset meget på denne delen av Sovjet-Samveldet, og den betyr så meget for hele Samveldets eksistens, at vi i fremtiden skal sørge for at Nord-Russland skal få leve i sikkerhet og fred. Han hadde tillid (sic) til nordmennene som fredelige naboer, sa han, og nå ville han spørre: Skal vi ordne dette i vennskapelighet, eller skal det bli disputt?⁹⁹

⁹⁷ Trygve Lie: *Hjemover*, Oslo 1958, s. 155–59. Lies erindringer bygger i stor grad på notater og dokumenter fra utenriksdepartementets arkiv. Dette gjelder i særlig grad hans gjengivelse av samtaler med utenlandske statsmenn.

⁹⁸ Se diskusjonen i Olav Riste: "London-regjeringa", bind II, s. 317–19.

⁹⁹ Trygve Lie: *Hjemover*, s. 159.

I følge ambassadør Andvords referat, som han skrev ned umiddelbart etter at samtalen fant sted, skal Molotov ha vist på et kart "hvordan stillingen var både i syd og nord", samtidig som han slo fast at USSR var "stengt inne".¹⁰⁰ Da Lie helt i slutten av desember samme år satte ned på papiret enkelte tilføyelser til Andvords referat, kommenterte han ikke spørsmålet om Svartehavs- og Østersjøstredene. Derimot heter det at Molotov, igjen ved å peke på et kart, lot det skinne gjennom at det var en forbindelse med spørsmålet om amerikanske baser på Grønland og Island.¹⁰¹ Det samme var tilfelle da Lie la saken frem for den utvidede utenriks- og konstitusjonskomité og deretter for et samlet Storting under et lukket møte den 30. juni 1945: "Jeg erindrer godt den natten med Molotov da han la hånden på Grønland og sa: 'Der står Amerika.' Så la han hånden på Island: 'Der står Amerika.'"¹⁰²

I et NKID-memorandum fra oktober 1944 ble det antydnet at det var en parallell mellom Svalbard-spørsmålet og "det langt mer kompliserte spørsmålet om de 'danske' streder", uten at det direkte ble foreslått å se de to sakene i sammenheng.¹⁰³ Karakteristikken av spørsmålet om Østersjøstredene som mer "komplisert" var ikke tilfeldig. I motsetning til Svalbard-spørsmålet, hadde det sovjetiske ønsket om en form for kontroll over innløpene til Østersjøen vært tatt opp under Molotovs samtaler i Berlin i november 1940 samt i samtaler med de vestallierte under krigen. Problematikken var også berørt i en rekke interne NKID-memoranda, ut at noe krav om et endret regime for Øresund og beltene ble lagt frem

¹⁰⁰ UD, 36.6/10 A, Andvords notat fra Lies samtale med Molotov og Dekanozov den 12. november 1944, datert samme dag.

¹⁰¹ UD, 36.6/10 A, Lies notat av 29. desember 1944. Pavlovs referat og Lies notat av 29. desember er gjengitt som dokument 267 og 268 i Sven G. Holtsmark (red.): *Norge og Sovjetunionen, 1917–1955*.

¹⁰² Møte for lukkede dører i Stortinget den 30. juni 1945, gjengitt i *Møter for lukkede dører. Stortinget 1939–1945. Dokumenter og referater*, Oslo (Stortinget), 1995, s. 419.

¹⁰³ AVPRF, f. 116, op. 28, p. 20, d. 5, ll. 1–18, Zjdanovas "Kratkaja spravka ...", datert 27. oktober 1944. Mer om dette dokumentet nedenfor.

for den danske regjeringen etter frigjøringen. Det er likevel etter alt å dømme en forbindelse mellom disse interne sovjetiske diskusjonene og den sovjetiske besettelsen av Bornholm i krigens absolutte slutfase. Bombingen av Bornholm den 8. mai 1945 og den påfølgende landsettingen av sovjetiske tropper hadde trolig sin bakgrunn blant annet i forestillinger om øyas betydning for kontrollen over den vestlige delen av Østersjøen.¹⁰⁴

Sovjetregjeringen førte en langt mer pågående politikk i spørsmålet om kontrollen over forbindelsen mellom Middelhavet og Svartehavet gjennom Bosporus og Dardanellene. Det er likevel ikke funnet entydige referanser til spørsmålet om Svartehavs-stredene i det sovjetiske materialet om bakgrunnen for Molotovs Svalbard-utspill. De grunnleggende militære problemstillingene i alle tre tilfeller, det som kan kalles Russlands "stredeproblem", var likevel nært beslektet: Det dreide seg om kontrollen over USSRs adgang til verdenshavene, for marinen så vel som den sivile handelsflåten. Når det gjaldt Østersjø- og Svartehavsstredene var det snakk om å sikre seg den direkte kontroll over smale og dermed særlig sårbare gjennomfartsårer.¹⁰⁵ De interne diskusjonene om Svalbard og Nord-Norge dreide seg derimot om å legge forholdene til rette for et fremskutt forsvar for egne baseanlegg, sammen med en ambisjon om å utvide operasjonsradiusen for sovjetiske marine- og flystyrker i Nordishavet.

¹⁰⁴ Se Sven G. Holtmark: "The Limits to Soviet Influence: Soviet Diplomats and the Pursuit of Strategic Interests in Norway and Denmark, 1944–1947", i Francesca Gori & Silvio Pons (red.): *The Soviet Union and Europe in the Cold War, 1943–1953*, 1996. Mer detaljert om den sovjetiske besettelsen av Bornholm og utviklingen videre i Bent Jensen: *Den lange befrielse. Bornholm besat og befriet 1945–1946*, Odense 1996.

¹⁰⁵ For en oversiktig fremstilling av spørsmålet om USSRs holdning til stredeproblematikken ved Svartehavet og Østersjøen, se Kazimierz Grzybowski: "The Soviet Doctrine of Mare Clausum and Policies in Black and Baltic Seas", i *Journal of Central European Affairs*, Vol. 14 (1954–55).

I et utspill overfor den tyrkiske regjeringen sommeren 1945 krevde USSR baserettigheter i Dardanellene så vel som en historisk begrunnet grenseforskyvning i det østre Tyrkia. Spørsmålet om baser for USSR i Svartehavs-stredene hadde tidligere vært oppe blant annet under Churchills besøk i Moskva i oktober 1944 og under forhandlingene i Jalta vinteren 1945. Det sovjetiske utspillet og det fortsatte presset mot Tyrkia i månedene og årene som fulgte var en av faktorene som bygget opp under Truman-administrasjonens voksende uro over Stalins ambisjoner og som lå bak lanseringen av Truman-doktrinen i mars 1947.¹⁰⁶ I den grad man i Moskva så Svalbard-spørsmålet og spørsmålet om kontrollen over Svartehavs-stredene som elementer i samme problematikk, ble de åpenbart tillagt ulik betydning. Etter at den første forhandlingsfasen var avsluttet i april 1945, var russerne lite pågående i oppfølgingen av Svalbard-initiativet.

Ut fra en nøktern vurdering av de militærstrategiske realiteter er det ikke overraskende at den sovjetiske regjeringen satte mer inn på å få gjennomslag for sitt krav om kontroll over Svartehavs-stredene.¹⁰⁷ Spørsmålet om kontrollen over Bosphorus og Dardanellene hadde åpenbare og udiskutable militærstrategiske implikasjoner for USSR. Med utgangspunkt i datidens teknologi og sjø- og luftmilitære kapasiteter var det ikke gitt at det samme kunne sies om Svalbard. Det sovjetiske kravet til Tyrkia vokste dessuten ut

¹⁰⁶ Om det sovjetiske utspillet, se Bruce R. Kuniholm: *The Origins of the Cold War in the Near East. Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey and Greece*, Princeton, N.J., 1980 og senere utgaver; Vladislav Zubok & Constantine Pleshakov: *Inside Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev*, Cambridge, Massachusetts, 1996, s. 91–94. Om amerikanernes reaksjon, se Kuniholms bok samt f.eks. Melvyn P. Leffler: *A Preponderance of Power. National Security, the Truman Administration, and the Cold War*, Stanford 1992.

¹⁰⁷ I etterhånd skal Molotov likevel ha hevdet at han selv mente utspillet overfor Tyrkia hadde små sjanser til å føre frem, men at Stalin likevel krevde at han skulle fremme kravet om baser i Dardanellene. Se Feliks Tsjujev: *Molotov. Poludertzjavnij vlastelin*, Moskva 1999, s. 147–48.

av en lang tradisjon i russisk utenrikspolitikk. I klar kontrast til dette, var Russlands militærstrategiske fokus på nordområdene av ny dato.¹⁰⁸

Selv om allmenne militærstrategiske argumenter spilte en rolle i Molotovs argumentasjon i samtalen med Lie og Andvord, hadde disse synspunktene neppe sitt utspring blant den sovjetiske fagmilitære ledelsen. I så måte ser det ut til at mønsteret fra perioden 1939–41, da grupper innen NKID forsøkte å drive frem en aktiv sovjetisk Svalbard-politikk, var i ferd med å gjenta seg. Men også andre personer i Molotovs omgivelser hadde beredt grunnen for hans utspill. Kontreadmiral Ivan D. Papanin var leder for *Glavsevmorput* – et navn som noe fritt kan oversettes til Hoveddirektoratet for den nordlige sjørute. *Glavsevmorput* var imidlertid langt mer enn det som tilsynelatende ligger i navnet. Tidlig på 1930-tallet hadde organisasjonen fått ansvaret for et bredt felt av økonomisk og vitenskapelig virksomhet i de sovjetiske nordområdene.¹⁰⁹

Papanin, som sto i spissen for *Glavsevmorput* fra 1939 til 1946, var dermed en ledende skikkelse i alt som hadde å gjøre med sovjetisk politikk i nordområdene og Arktis. I et brev til utenrikskommisæreren, datert 11. november 1944, ba han Molotov ta opp med nordmennene spørsmålet om å sikre at "Spitsbergen blir lagt under Sovjetunionen". Papanin begrunnet dette med øygruppens vitenskapelige og økonomiske betydning for USSR. Muligens kom dette brevet Molotov i hende først etter samtalen med Lie.¹¹⁰ Imidlertid synes det ikke urimelig at Papanin hadde tatt opp saken tidligere, direkte med Molotov eller med Molotovs underordnede i NKID.

¹⁰⁸ Se Sven G. Holtmark: *Fra periferi til krigsteater*.

¹⁰⁹ Om *Glavsevmorput*, se John McCannon: *Red Arctic. Polar Exploration and the Myth of the North in the Soviet Union 1932–1939*, New York/Oxford 1998.

¹¹⁰ AVPRF, f. 0116, op. 27, p. 128, d. 22, l. 53, Papanin til Molotov, 11. november 1944.

Det er dessuten all grunn til å tro at Molotov i forkant av møtet med Lie hadde lest en lengre utredning om Svalbardspørsmålet, signert av viseutenrikskommissær Vladimir G. Dekanozov den 11. november. Dekanozov var på denne tiden ansvarlig for de skandinaviske sakene i NKID, og var for øvrig tilstede under Molotovs samtale med Lie og Andvord den 12. november. Det var trolig Dekanozovs dokument som utgjorde grunnlaget for Molotovs argumentasjon under samtalen med den norske utenriksministeren. Notatet innledet med en lengre utredning om Svalbards historie, med vekt på Russlands historiske tradisjoner i området.

I følge Dekanozov hadde Bjørnøya "fra de eldste tider vært regnet som russisk land". Dekanozov minnet om at Russland i tiden før første verdenskrig støttet prinsippet om at Svalbard (dvs. med unntak av Bjørnøya) skulle være *terra nullius*, ingenmannsland, og han viste til de sovjetiske protestene mot Svalbard-traktaten i 1920 og 1923. Etter å ha pekt på Sovjetunionens økonomiske interesser på Spitsbergen, og "Bjørnøyas store strategiske betydning med tanke på sikringen av de sovjetiske gravene på Spitsbergen og forsvaret av de sovjetiske kommunikasjonslinjer i nord", trakk han følgende konklusjon:

man må komme overens med den norske regjering om at Sovjetunionen skal ha rett til, om den ser det som nødvendig, å organisere en eller flere marine- og flybaser [...] på selve Spitsbergen-arkipelet [...].

Videre var det nødvendig å opprette en marinebase på Bjørnøya "for å forsvare våre rettigheter på Spitsbergen" og med tanke på å sikre USSRs bevegelsesfrihet i Nordishavet. Dekanozov foreslo dessuten at det sovjetiske konsulatet på Spitsbergen skulle bli gjenåpnet så snart som mulig. Dette siste forholdet tyder på at viseutenrikskommissæren så for seg

fortsatt formell norsk suverenitet over øygruppen med unntak av Bjørnøya.¹¹¹

På denne tiden forelå det et mer vidtgående forslag fra en av byråkratene lengre ned i NKID-hierarkiet. Tatjana L. Zjdanova stelte med norske og skandinaviske saker i NKIDs 5. europeiske avdeling. I en periode på 1920-tallet hadde hun arbeidet ved den sovjetiske representasjonen i Kristiania; hun behersket norsk, og spilte gjennom et par tiår en sentral rolle i behandlingen av norske saker. Hennes signatur gjenfinnes på et stort antall utredninger om Norge og de skandinaviske land. I slutten av oktober 1944 utarbeidet Zjdanova et lengre notat "om spørsmålet om den norsk-russiske grense". Notatet kan ha vært utarbeidet for den såkalte Litvinov-kommisjonen, som på denne tiden samlet grunnlagsmateriale for planleggingen av sovjetiske utenrikspolitiske målsettinger for den umiddelbare etterkrigstid.

I tråd med en etablert tradisjon i russisk historieskriving argumenterte Zjdanova for at den norsk-sovjetiske grensen (dvs. førkrigstidens norsk-finske grense, i hovedsak identisk med den norsk-russiske grensen av 1826) var et resultat av tilfeldige, og ofte uheldige, historiske omstendigheter. Den burde derfor på ingen måte anses som endelig. Blant annet pekte hun på at den russiske krigsministeren Aleksej N. Kuropatkin i 1900 skulle ha fremholdt overfor Tsaren at grensen av 1826 var trukket "på en for oss [dvs. Russland] lite fordelaktig måte", og at det derfor var "et naturlig ønske fra [russisk] side å endre denne delen av grensen".

Zjdanova så behovet for en grenseendring i nord i sammenheng med Svalbard-spørsmålet:

¹¹¹ Dekanozovs notat var basert på en redegjørelse som var satt opp av en gruppe NKID-funksjonærer med tilknytning til rettsavdelingen eller 5. europeiske avdeling. AVPRF, f. 06, op. 9, p. 62, d. 936, ll. 40–48, Dekanozov til Molotov, "Po voprosu o Sjpitsergene i Medvezjem ostrove", 11. november 1944; Adamov, Bazarov, Vetrov og Zjdanovas notat av samme dato i AVPRF, f. 0116, op. 26, p. 126, d. 6, ll. 8–15.

[...] Spitsbergen-spørsmålet er historisk og, hva som er langt viktigere, faktisk sett knyttet til Lappland-spørsmålet. En kan si at Spitsbergen utgjør den ene siden av en kanal som forbinder Atlanterhavet med våre arktiske områder. Denne kanalen var tidligere svært bred, men den har i betydelig grad blitt 'presset sammen' av utviklingen av luftfarten. På denne måten er spørsmålet om å revurdere vår grense med Norge knyttet tett sammen med drøftingene som vil lede til en beslutning i Spitsbergen-saken.

Zjdanova var på det rene med at det kunne få vidtrekkende følger om sovjetregjeringen tok opp spørsmålet om å forskyve den norsk-sovjetiske grensen vestover. Et slikt skritt ville trolig vanskeliggjøre de interallierte diskusjonene om grensene og etterkrigsordningen i blant annet Polen og Balkan-statene. En annen mulig konsekvens ville være at tanken om nordisk samarbeid ville få nye tilhengere. I tråd med hevdvunnen sovjetisk tenkning var Zjdanova ikke i tvil om at en "nordisk blokk" ville bli dominert av Storbritannia og rettet mot USSR.¹¹² Dermed gjaldt det å finne en politikk overfor Norge som ivaretok Sovjetunionens sikkerhetsbehov, samtidig som forholdene ble lagt til rette for å komme med ytterligere utspill når forholdene en gang ville ligge bedre til rette.

Zjdanova mente at flere forhold tilsa at USSR burde føre en pågående politikk overfor Norge. For det første førte den sovjetiske deltakelsen i frigjøringen av Norge til at USSR var i ferd med å opparbeide seg "utenrikspolitisk velvilje" i Norge. For det andre var nordmennene selv opptatt av å utvikle forholdet til USSR, for slik å skape en motvekt mot en stadig mer uttalt britiske dominans. Dette burde utnyttes:

[...] etter alt å dømme ville det ikke være vanskelig for oss å bli enige med nordmennene om felles [sic] samarbeid om å befeste det nordlige Norge, om å bygge marine- og flybaser,

¹¹² Se min studie *Enemy springboard or benevolent buffer? Soviet attitudes to Nordic cooperation 1920-1955*, i serien *Forsvarsstudier*, nr. 6/1992, Oslo.

nødvendige jernbaner osv. I motsatt fall vil engelskmennene gjøre dette. Et slikt tett sovjetisk-norsk samarbeide i etterkrigstiden ville sikre oss den nødvendige permanente innflytelse i Norge. Dermed ville det bli mulig, på et senere og mer gunstig tidspunkt, å reise spørsmålet om å korrigere den sovjetisk-norske grensen.¹¹³

Det mest forbausende ved Zjdanovas notat er hennes tro på at det ville bli lett å oppnå enighet med den norske regjeringen om felles forsvarsforanstaltninger i Nord-Norge. Selv om det i krigens slutfase og i den første etterkrigstiden fantes en utbredt og dyptfølt sympati for Sovjetunionen i norske politiske kretser og i norsk opinion, ga Zjdanova uttrykk for en grunnleggende misoppfatning av norske holdninger. I virkeligheten var sentrale medlemmer av regjeringen urolige over USSRs langsiktige planer i nord etter innmarsjen i Sør-Varanger i oktober 1944, og i så måte var de langt fra alene. Et sovjetisk utspill i tråd med Zjdanovas forslag ville ha blitt mottatt som en høydramatisk bekreftelse på de mest pessimistiske vurderinger av sovjetregjeringens hensikter. Resultatet ville ganske sikkert vært en umiddelbar kursendring i norsk utenrikspolitikk i retning av å sikre seg vestlige sikkerhetsgarantier.

Zjdanovas utspill må ses i sammenheng med at den norske utenriksministeren, Trygve Lie, på denne tiden nøt stor anerkjennelse i Moskva på bakgrunn av at norsk utenrikspolitikk under hans ledelse hadde beveget seg fra "Atlantehavs-samarbeid" til "brobygging". I et notat skrevet i forkant av Lies besøk i Moskva i november 1944 ble Lie dessuten rost for hans uttalte motstand mot et utvidet nordisk samarbeid og for hans positive holdning til Sovjetunionen. Som et ekko av Zjdanovas utredning om den norsk-russiske grensen ble det understreket at Lie så et utvidet samarbeid med Sovjetunionen som Norges eneste mulighet til å unngå å

¹¹³ AVPRF, f. 116, op. 28, p. 20, d. 5, ll. 1-18, "Kratkaja spravka k voprosu o russko-norvezskoj granitse", 27. oktober 1944.

bli fullstendig dominert av Storbritannia, politisk så vel som økonomisk.¹¹⁴

Zjdanova og andre i det sovjetiske utenriksapparatet hadde åpenbart ikke forstått at Lies vektlegging av ”brobygging” og hans uttrykte forståelse for USSRs sikkerhetsbehov ikke innebar at han hadde kvittet seg med uroen over hva som kunne være USSRs langsiktige utenrikspolitiske ambisjoner. På den annen side viste den norske reaksjonen på Molotovs utspill at den norske regjeringen faktisk var innstilt på å strekke seg langt for å opprettholde et best mulig forhold til Sovjetunionen.

Zjdanova var ikke den eneste i det sovjetiske militære og utenrikspolitiske apparatet som så den sovjetiske frigjøringen av Øst-Finnmark som noe mer enn bare avslutningen av kampene mot tyskerne på nordfronten. Mikhail S. Vetrov var på denne tiden fungerende leder for NKIDs femte europeiske avdeling, og dermed Zjdanovas overordnede. På samme tid som de første sovjetiske soldatene gikk inn i Norge, tok Vetrov til orde for at USSR ikke burde medvirke til at de norske polititroppene i Sverige fikk delta i frigjøringen av Nord-Norge. Dette vil nemlig gi disse troppene anledning til å slå ned på mulige ”revolusjonære [...] stemninger i den norske befolkningen”. På den annen side var Vetrov positiv til at norske tropper skulle overføres fra Storbritannia. Betingelsen måtte imidlertid være at de (i så fall fåtallige) norske soldatene kom under sovjetisk operativ kommando, og de måtte bli opplært og ”utdannet” av sovjetiske offiserer. Tilstedeværelsen av slike sovjetisk-kontrollerte norske tropper på norsk territorium ville kunne vise seg å ha ”positiv verdi” for USSR.¹¹⁵

¹¹⁴ AVPRF, f. 0112, op. 5, p. 64, d. 152, ll. 3–4, Vetrovs og Zjdanovas “Kratkaja spravka”, 8. november 1944.

¹¹⁵ AVPRF, f. 0116, op. 26, p. 126, d. 10, ll. 42–44, Vetrov til Dekanozov, 18. oktober 1944.

Det ser med andre ord ut til at Molotovs utspill den 12. november hadde sitt utspring i et omfattende sett av forestillinger og forslag om norsk-sovjetisk politisk og militært samarbeid. Internt i NKID var forslaget om norsk-sovjetisk fellesstyre på Svalbard knyttet sammen med behovet for en form for permanent sovjetisk militært nærvær i Nord-Norge. Argumentasjonen ble utarbeidet av Vetrov og Zjdanova i NKID. Vladimir G. Dekanozov, viseutenrikskommisær med ansvar for blant annet skandinaviske saker, ga sin støtte til den delen av forslaget som angikk Svalbard. Glavsevморputsjefen Papanin argumenterte i samme retning. Som vi skal se, var det miljøet knyttet til NKIDs femte europeiske avdeling som i årene som fulgte sørget for å holde liv i Svalbard-saken. Også tanken om sovjetiske baser i Nord-Norge dukket senere opp i det sovjetiske utenrikspolitiske og militære byråkratiet.

Etter samtalen i Kreml satt Lie og Andvord igjen med inntrykket av at Molotov var svakt forberedt til en diskusjon om Svalbard. Dette kan stemme med inntrykket av at saken ble lagt frem for Molotov kort tid før Lie ble bedt om å komme til Kreml. I følge Lie var møtet avtalt til kl. elleve om kvelden, men ble så utsatt inntil han selv og Andvord endelig ble bedt om å komme til utenrikskommisærens kontor.¹¹⁶ Også Molotovs agering i etterhånd synes å bekrefte dette inntrykket: Etter samtalen den 12. november fikk NKID-funksjonærene Vetrov og Bazarov klar instruks om å se gjennom "alle dokumenter [...] for å finne ut, hva som var motivasjonen for at man i 1935 så det som nødvendig å sette vår signatur under 1920-konvensjonen om Spitsbergen. Resultatet meldes til meg."¹¹⁷ Om USSRs forhold til Svalbard-traktaten hadde vært grundig utredet i forkant av Molotovs utspill, var dette ganske sikkert et av de første spørsmålene

¹¹⁶ Lie i lukket møte i Stortinget den 30. juni 1945.

¹¹⁷ AVPRF, f. 06, op. 9, p. 62, d. 936, ll. 40-48, Molotovs håndskrevne notat til Vetrov og Bazarov, 12. november 1944. Doble understrekinger i originalen.

som ville vært undersøkt. Som var å vente, meldte Vetrov og Bazarov tilbake at den sovjetiske politikken i Svalbardspørsmålet var fastlagt i og med den norsk-sovjetiske avtalen i februar 1924. At den formelle tilslutningen til Paris-traktaten fant sted først i 1935, skyldtes forhold utenfor sovjetregjeringens kontroll.

Kapittel 5

Frem til 9. april 1945: forhandlingene

Etter at Lie kom tilbake til London fra Moskva, ble det satt ned en arbeidsgruppe for å utarbeide regjeringens respons på Molotovs utspill. Fra starten av besto gruppen av C.J. Hambro, Arne Ording, Arnold Ræstad, samt utenriksministeren selv. I mars året etter ble H.C. Bergh trukket inn i drøftelsene.¹¹⁸ Ambassadør Andvord spilte en viktig rolle dels gjennom sine innspill til utenriksdepartementet, dels gjennom en temmelig selvstendig fortolkning av og utførelse av direktivene han mottok fra London. Under et opphold i London i februar-mars 1945 tok han dessuten direkte del i drøftelsene i den lukkede gruppen rundt utenriksminister Lie.

I et notat han skrev et par uker etter møtet med Molotov, formulerte Andvord en rekke synspunkter som kom til å prege den videre saksbehandlingen på norsk side. Når det gjaldt de mulige motiver for det sovjetiske utspillet, la ambassadøren vekt på militærstrategiske faktorer. På samme måte som Zjdanova pekte han på at utviklingen av luftfarten hadde gitt Svalbard-arkipelet langt større betydning enn tidligere med tanke på å beherske de store havområdene i nord. I likhet med "geostrategene" i det sovjetiske utenrikskommisariatet brukte

¹¹⁸ Olav Riste: "London-regjeringa", bind II, s. 320.

Andvord kartet som grunnlag for sine militærstrategiske refleksjoner:

Og hva Bjørnøya angår, vil et blikk på kartet si en, såvel hva den vil kunne bety som russisk base til støtte for de nordligste forbindelser (sic) med utenverdenen, som hvilken ulempe en mulig besiddelsestagelse av denne øy fra en annen stormakts side ville kunne medføre for SSSR under en ny krig.¹¹⁹

Andvord var overbevist om at det først og fremst var rene sikkerhetsinteresser som lå bak Molotovs utspill. Også Lie selv satt etter samtalen den 12. november igjen med inntrykket av at det var "Sovjet-Samveldets sikkerhet" i nord som først og fremst opptok Molotov.¹²⁰ Andvord regnet det som svært lite sannsynlig at det dreide seg om en prøveballong, og Norge ville neppe slippe unna ved simpelthen å unnlate å svare på det sovjetiske utspillet. Tvert imot: Andvord fremholdt at saken åpenbart var viktig for sovjetregjeringen. Den norske regjeringen burde derfor gi Molotov et raskt og imøtekommende svar. I motsatt fall var det fare for at det ble fremmet enda mer vidtgående sovjetiske krav, samtidig som forholdet til USSR kunne bli ødelagt for lang tid fremover.

Det norske svaret burde likevel konkludere med at en endelig løsning først kunne bli funnet etter avslutningen av krigen, når den norske regjeringen var tilbake i Norge. En nyordning på Svalbard måtte dessuten være resultatet av multilaterale, ikke bilaterale, forhandlinger. Saken, mente Andvord, kunne tas opp under den kommende fredskonferansen. Ambassadøren antydte at regjeringen måtte innstille seg på å imøtekomme enkelte av Molotovs ønsker, men at Norge burde kreve kompensasjon i form av

¹¹⁹ UD, 36.6/10 A, Andvords P.M. av 21. november 1944, med tilføyelse av 26. november. Den britiske militære ledelsen, som hadde en viss erfaring med sjømilitære operasjoner, var av en annen oppfatning: "It is unlikely that any bases could be established in Bear Island." Sitert etter Olav Riste: "London-regjeringa", bind II, s. 324.

¹²⁰ UD, 36.6/10 A, Lies notat av 29. desember 1944.

landområder og fangstrettigheter ”der fullt ut gir Norge ekvivalens for hva det måtte oppgi”.¹²¹ Disse sidene av Andvords anbefalinger – multilaterale forhandlinger og kompensasjon for norske innrømmelser – ble snart forlatt av Andvord selv og i liten grad fulgt opp i de videre forhandlingene.

Folkerettsjuristen og Lie-rådgiveren Arnold Ræstad, som signerte en utredning om saken i begynnelsen av desember, tenkte i samme retning som Andvord. Ræstad slo fast at Svalbard-traktatens artikkel 9, som konkluderte med at øygruppen ikke skulle utnyttes i ”krigsøiemed”, hadde vist seg å være ”et dødt bokstav”. Artikkelen, mente han, lot seg heller ikke passe inn i sikkerhetsordningene som skulle være en del av den planlagte nye verdensorganisasjonen. Molotovs utspill, mente Ræstad, var uttrykk for et sovjetisk ønske om et ”ubetinget og direkte herredømme over den militære utnyttelsen av øygruppen”. USSR, ville derfor ikke være tilfreds med at forsvaret av Svalbard ble omfattet av et regionalt nord-atlantisk forsvarssystem med sovjetisk deltakelse. Sovjetunionen ønsket i realiteten at Svalbard skulle ”falle utenfor ethvert regionalt sikkerhetsarrangement”. Andvord og Ræstad var også enige om at den norske regjeringen ikke hadde annet valg enn å gi et imøtekommende svar på Molotovs krav om forhandlinger om Svalbard.¹²²

Olav Riste har gitt følgende karakteristikk av de faktiske konsekvensene av London-regjeringens forhandlingslinje i Svalbard-saken:

den norske utenriksleiinga [stod] framfor den formidable oppgåva først å definere Sovjetunionens tryggingssinteresser i

¹²¹ UD, 36.6/10 A, Andvords P.M. av 21. november 1944, med tilføyelse av 26. november.

¹²² UD, 36.6/10 A, usignert notat av 5. desember 1944, ”Svalbard. Fortrolige bemerkninger”.

relasjon til Svalbard, og deretter å formulere løysingar som kunne tilfredsstillte disse interessene [...].¹²³

Dette medførte at de norske motforslagene til dels tok sikte på å "imøtekomme" sovjetiske krav som ikke var blitt fremført, men som nordmennene mente lå i forlengelsen av Molotovs formuleringer i samtalen med Lie og i de påfølgende samtalen med Andvord. Ræstad mente for eksempel at det sovjetregjeringen egentlig ønsket, var egne militære baser på øygruppen. Noe entydig krav om dette var imidlertid ikke fremkommet under samtalen den 12. november. Ikke desto mindre lå denne forestillingen til grunn for de norske utspillene frem til april 1945. Det bør tilføyes at nordmennenes fortolkning av de sovjetiske motivene var temmelig treffende: Det er stor grad av sammenfall mellom argumentasjonen til de sivile "geostrategene" i NKID og Lie-rådgivernes analyse av hva slags forestillinger som lå til grunn for Molotovs utspill.

Arbeidsgruppen satt sammen i helgen 9.–10. desember for å utarbeide det norske svaret på Molotovs utspill.¹²⁴ Resultatet forelå i form av en lang melding til Andvord, som han skulle videreformidle til Molotov i muntlig form. Dokumentet åpnet med å gjennomgå utviklingen i USSRs politikk i forhold til Svalbard fra undertegnelsen av Paris-traktaten i 1920 til den formelle sovjetiske tilslutningen i 1935, med det åpenbare siktemål å dokumentere at USSRs aksept av 1920-traktaten var entydig og endelig. Dokumentet munnet likevel ut i et forslag om en radikal nyordning av Svalbard-regimet. For det første slo den norske regjeringen fast at "nøytraliseringen" av Svalbard gjennom traktatens artikkel 9 ikke var tilfredsstillende for "de nærmest interesserte fredselkende stater, nemlig Norge og Sovjetunionen". Det ble tatt for gitt at de andre maktene ville slutte seg til dette synet. Med forbehold

¹²³ Olav Riste: *"London-regjeringa"*, bind II, s. 333.

¹²⁴ Se Erik Opsahl (red.): *Arne Ordings dagbøker 19. juni 1942 – 23. juli 1945*, Oslo 2000, innførsler 9. og 10. desember 1944.

om at en endelig ordning måtte utstå til regjeringen var tilbake på norsk jord og Stortinget igjen var samlet, erklærte regjeringen deretter at den var

villig til sammen med Sovjetregjeringen å overveie mulighetene for en avtale mellom Sovjet-Samveldet og Norge om den militære utnyttelse av øygruppen med sikte på Svalbardøygruppens, innbefattet Bjørnøya, og Sovjet-Samveldets sikkerhet.

Regjeringen tok også forbehold om at de andre interesserte stormaktene måtte slutte seg til en slik løsning. Med andre ord:

Den [norske regjering] er av den oppfatning at det både er i Sovjet-Samveldets og i Norges interesse at Storbritannia, U.S.A. og Frankrike uttrykkelig skal erklære at de oppfatter en eventuell bilateral norsk-sovjetrussisk ordning om den militære utnyttelse av Svalbardsområdene som et positivt bidrag til betryggelse av fred og sikkerhet i verden i samsvar med Dumbarton Oaks planen [om å opprette den nye verdensorganisasjonen – FN].¹²⁵

Ambassadøren formidlet regjeringens budskap i en samtale med Molotov den 29. desember. Molotovs reaksjon var forbeholden. Han gjentok den historiske argumentasjonen han hadde fremført overfor Trygve Lie, og understreket enda klarere enn under den første samtalen Svalbards angivelige betydning for forsvaret av USSRs kommunikasjonslinjer i Nordishavet. Molotovs hovedbudskap var imidlertid at videre forhandlinger ikke kunne føres med utgangspunkt i Paris-traktaten. Han gjentok det opprinnelige sovjetiske kravet: Felles sovjetisk-norsk kontroll over Spitsbergen, og overføring av Bjørnøya til sovjetisk suverenitet.¹²⁶ Den norske

¹²⁵ UD, 36.6/10 A, avskrift av melding til Andvord, 12. desember 1944.

¹²⁶ AVPRF, f. 06, op. 6, p. 41, d. 536, ll. 12–16, Pavlovs referat fra Molotovs samtale med Andvord den 29. desember 1944.

regjeringens taktiske opplegg hadde dermed i hvert fall i første omgang ikke ført frem. Regjeringen hadde håpet at forslaget om at Norge og Sovjetunionen skulle samarbeid om forsvaret av øygruppen ville føre til at sovjetregjeringen frafalt kravet om fellesstyre og suverenitetsavståelse. Ording måtte konstatere at Molotov ”står fast på opprinnelig forslag”.¹²⁷

Molotovs reserverte reaksjon på det norske motforslaget førte til at den norske regjeringen bestemte seg for å ta ytterligere et skritt i retning av å tilfredsstillе de sovjetiske kravene. Det er imidlertid klart at det var sterk tvil om veien videre – utenriksministeren selv var inne på muligheten av at det i første omgang ikke skulle rettes noen ny henvendelse til Molotov.¹²⁸ Regjeringen bestemte seg likevel for å komme sovjetregjeringen i møte, ved at det ble åpnet for at 1920-traktaten ble avløst av en ny internasjonal avtale om Svalbards status.

Regjeringens opplegg, slik det ble vedtatt i regjeringsskonferanse den 10. januar, gikk ut på at den norske og sovjetiske regjeringen først skulle bli enige seg imellom om en revisjon av den eksisterende avtalens artikkel 9. Slik Ording formulerte det, dreide det seg om å bli enig med USSR om en ”sikkerhetsordning” for øygruppen. Straks det forelå en norsk-sovjetisk enighet, skulle man innhente de andre signatarmaktenes samtykke (med unntak av Japan og Tyskland). Om den sovjetiske regjeringen på dette tidspunktet fortsatt ønsket en reforhandling av hele det eksisterende avtaleverket, skulle man imidlertid før forhandlingene tok til underrette ”de viktigste interesserte regjeringer blant De Forente Nasjoner” med tanke på å trekke dem med i de videre

¹²⁷ Se Erik Opsahl (red.): *Arne Ordings dagbøker 19. juni 1942 – 23. juli 1945*, innførsel 3. januar 1945.

¹²⁸ UD, 36.6/10 A, notat av 8. januar 1945. Se Olav Riste: ”*London-regjeringa*”, bind II, s. 323; samt Ordings innførsel i dagboken den 4. januar.

forhandlingene.¹²⁹ På dette tidspunktet var det tilløp til uenighet innad i arbeidsgruppen: Ordning mente åpenbart at Norge burde gå enda lengre i retning av å behandle saken på bilateral norsk-sovjetisk basis – ellers risikerte man å komme opp i en ”folkerettslig prosedyre som bare irriterer motparten og ikke bringer noen fordeler”.¹³⁰

Andvords neste samtale med Molotov fant sted den 25. januar. Fra denne samtalen foreligger to referater fra Andvords hånd: En kort versjon ble oversendt til London telegrafisk, mens et mer utførlig referat fulgte senere. Også det lange referatet er imidlertid datert samme dag som samtalen fant sted. Fra sovjetisk side foreligger tolken Pavlovs sedvanlige utførlige nedtegnelser. I følge Andvords notater begrenset han seg i hovedsak til å gjenta det norske forslaget av 29. desember. I det mest utførlige norske referatet omtales det militære elementet i forslaget som et ”arransjemang mellom Norge og SSSR” om ”defense” (slik i original) som skulle ivareta USSRs sikkerhetsbehov i området. I det mer kortfattede referatet snakkes om en ikke nærmere spesifisert ”sikkerhetsordning”. I følge disse dokumentene skulle Andvord dessuten ha signalisert en mulighet for at den norske regjeringen ville kunne diskutere en reforhandling av hele traktaten, men da bare i samforstand med de allierte og etter at regjeringen var tilbake på norsk jord og kunne trekke inn Stortinget i behandlingen av saken. Andvord skal på det mest bestemte ha motsatt seg enhver diskusjon av det sovjetiske forslaget om et ”kondominium”.¹³¹ Med andre ord: I følge det

¹²⁹ Regjeringens standpunkt og overveielser som lå til grunn fremgår av flere dokumenter i UD, 36.6/10 A. Se særlig et utkast til telegram til Moskva, udatert, men godkjent av regjeringen den 10. januar; Arne Ordings notat av 20. januar; samt et utkast til telegram til ambassaden i Moskva av 20. januar.

¹³⁰ Erik Opsahl (red.): *Arne Ordings dagbøker 19. juni 1942 – 23. juli 1945*, innførsel 19. januar 1945.

¹³¹ UD, 36.6/10 A, melding fra ambassaden i Moskva om Andvords samtale med Molotov den 25. januar 1945; Andvords utførlige referat, datert 25. januar.

kortfattede referatet som ble formidlet til London umiddelbart etter samtalen hadde Andvord begrenset seg til å viderefremidle regjeringens standpunkt.

Det sovjetiske referatet er et stykke på vei i overensstemmelse med Andvords versjon: Molotov uttrykte sin skuffelse over at Andvord i realiteten gjentok forslaget av 29. desember, og understreket at den sovjetiske regjeringen ikke kunne godta at Paris-avtalen fortsatt skulle utgjøre grunnlaget for Svalbard-regimet. Molotov gikk deretter over til å uteske Andvord om hva det norske forslaget egentlig innebar. I følge det sovjetiske referatet endte denne delen av samtalen med at Andvord bekreftet at den norske regjeringen foreslo å begynne forhandlinger om "felles [sovjetisk-norsk] militært forsvar av Spitsbergen og Bjørnøya". Dermed var begrepet "felles forsvar" kommet inn i forhandlingene på en måte som lot det fremstå som et norsk, ikke sovjetisk, forslag.¹³² I det øvrige er det sovjetiske referatet i overensstemmelse med Andvords versjon: Ambassadøren gjorde det klart at den norske regjeringen var avvisende til et "kondominium", og at enhver diskusjon som berørte Norges suverenitet over Svalbard uansett måtte utstå til den norske regjeringen var tilbake til Norge og Stortinget var trådt i funksjon.¹³³ Før en endelig avtaletekst ble undertegnet, skulle det gjennomføres konsultasjoner med et antall "interesserte makter".

Betydningen av Andvords innrømmelse ble åpenbar da ambassadøren den 29. januar ble bedt om å komme til utenrikskommisærens kontor. Molotov åpnet møtet med å

¹³² Se diskusjon i Olav Riste: *"London-regjeringa"*, bind II, s. 324–26. På grunnlag av en begrenset tilgang til kildene var Riste også i denne sammenheng i stand til langt på vei å rekonstruere sakens rette sammenheng. Det er derimot misvisende når det i en annen fremstilling snakkes om "det sovjetiske forslaget om felles forsvar", se Knut Einar Eriksen: *"Svalbardspørsmål fra krig til kald krig"*, s. 118.

¹³³ AVPRF, f. 06, op. 7, p. 38, d. 573, ll. 2–6, referat fra Molotovs samtale med Andvord den 25. januar 1945.

lese opp en forberedt erklæring. Erklæringen gjenga de etter hvert velkjente sovjetiske ankepunktene mot Paris-traktaten, og understreket Svalbards økonomiske og sikkerhetsmessige betydning for USSR. Molotov fortsatte:

Den sovjetiske Regjering har inngående studert den norske Regjerings erklæring som ble lagt frem av ambassadør Andvord 25. januar dette år for Folkekommissæren for utenrikssaker, V.M. Molotov, om at:

1. Den norske Regjering foreslår å slutte en avtale om felles militært forsvar av Spitsbergen-øyene og Bjørnøya, og
2. å konsultere vedkommende allierte regjeringer om forslagene som vil bli utarbeidet i fellesskap av Norge og Sovjetunionen.

Den sovjetiske Regjering sier seg enig i den norske Regjerings fremlagte forslag, og foreslår at man på det ovennevnte grunnlag samtidig kommer overens om Sovjetunionens og Norges utnyttelse av kull- og andre mineralforekomster på Spitsbergen, og likeledes om nødvendigheten av å annullere Avtalen av 9. februar 1920.

Da Andvord innvendte at uttrykket ”felles militært forsvar” ikke fantes i instruksene han hadde mottatt fra London, svarte Molotov med å lese opp referatet fra samtalen den 25. januar, da Molotov hadde fått Andvord med på en slik fortolkning av den norske regjeringens forslag. Dermed måtte den norske ambassadøren innrømme at uttrykket ”felles militært forsvar” var godtatt av ham selv under det forrige møtet. Andvord gjentok deretter det han tidligere hadde sagt om den norske regjeringens holdning til spørsmålet om å annullere selve traktaten, og stilte seg også uforstående til Molotovs ønske om å starte forhandlinger om utnyttelsen av kullforekomstene. Samtalen endte med at Andvord gjorde det klart at han ville forsøke å komme seg til London for å diskutere saken med regjeringen.¹³⁴

¹³⁴ AVPRF, f. 06, op. 7, p. 38, d. 573, ll. 11–16, referat fra Molotovs samtale med Andvord den 29. januar 1945.

I sin første telegrafiske melding til regjeringen om samtalen med Molotov den 29. januar unnlot Andvord å nevne at Molotov hadde referert til et "norsk forslag" om "felles militært forsvar" av Spitsbergen og Bjørnøya. I meldingen, som ble lagt frem for regjeringen den 31. januar, var dermed den skarpeste brodden fjernet fra Molotovs utspill. Her heter det bare at Molotov hadde godtatt "vårt forslag om forhandlinger om en sikkerhetsordning".¹³⁵ På dette tidspunktet kan regjeringen med andre ord hatt grunn til å tro at Molotov hadde sagt seg fornøyd med fremgangsmåten som regjeringen var blitt enig om tidligere i måneden. Det er muligens på bakgrunn av denne misvisende meldingen fra Moskva at Arne Ordning i sin dagbok noterte at Molotovs reaksjon på det norske utspillet så ut til å være "gunstig" og "[m]eget tilfredsstillende".¹³⁶

Andvord kom til London i slutten av februar, og hadde, med Johan Nygaardsvolds ord, med seg "en hel del notater om sine samtaler med Molotov". Da, om ikke før, ble Nygaardsvold og de øvrige regjeringsmedlemmene klar over det egentlige innholdet i Molotovs utspill. Andvord brakte nemlig etter alt å dømme med seg det fullstendige referatet fra samtalen den 29. januar, samt teksten til Molotovs uttalelse.¹³⁷ For Nygaardsvold fremsto Molotovs forsøk på å presentere tanken om "felles forsvar" som et *norsk* forslag som en tilsnikelse: Den norske regjeringen hadde ikke fremsatt noe forslag om dette.¹³⁸ For så vidt hadde statsministeren rett: Uttrykket "felles forsvar" var ikke nevnt i instruksen til Andvord som var fastsatt i regjeringskonferansen den 10.

¹³⁵ UD, 36.6/10 A, melding fra ambassaden i Moskva, med blant andre Trygve Lies signatur av 31. januar.

¹³⁶ Erik Opsahl (red.): *Arne Ordning's dagbøker 19. juni 1942 – 23. juli 1945*, innførsel 30. og 31. januar 1945.

¹³⁷ UD, 36.6/10 A, Andvords notat fra samtale med Molotov den 29. januar. Det synes å fremgå at statsministeren og flere av regjeringens medlemmer gjorde seg kjent med dokumentet i dagene fra 11. til 13. mars.

¹³⁸ Johan Nygaardsvold: *Norge i krig. London 1940–1945*, Oslo 1983, s. 180–81.

januar. Problemet var at Molotov allerede den 25. januar hadde presset ambassadør Andvord til å akseptere begrepet "felles forsvar" som en dekkende karakteristikk av den norske regjeringens standpunkt.

Selv om det var meningsforskjeller innen gruppen som sammen med utenriksministeren utarbeidet regjeringens respons på Molotovs utspill,¹³⁹ viste det seg at statsministeren til slutt sto mer eller mindre alene igjen i sin motstand mot å fortsette samtale med Molotov på grunnlag av tanken om "felles forsvar" av øygruppen. Statsministeren ønsket å utsette de videre forhandlingene til regjeringen var tilbake i Norge.¹⁴⁰ Med utenriksminister Lie og ambassadør Andvord selv som pådrivere for å komme russerne i møte lyktes man til slutt å bli enige om et forslag til instruks til Andvord, som deretter reiste tilbake til Moskva med forslaget i bagasjen.

Da han ble mottatt av Molotov den 31. mars, kunne Andvord på bakgrunn av regjeringens instruks erklære at den norske regjeringen var villig til å starte forhandlinger med utgangspunkt i Molotovs erklæring av 29. januar. Den norske fortolkningen av forhandlingsgrunnlaget ble presisert gjennom et sett av "bemerkninger", hvorav den første hadde overskriften "Felles militært forsvar av øyene Spitsbergen og Bjørnøya". Her ble det blant annet presisert at det norsk-sovjetiske fellesforsvaret av Svalbard måtte innpasses under de ordninger som måtte bli vedtatt av den fremtidige verdensorganisasjonen. Den norske regjeringen gjorde det også klart at om styrker på Svalbard ble mobilisert til å beskytte enten Norges eller USSRs interesser, ville ikke dette

¹³⁹ Slik Ording fremstiller det, var Lie og Hambro innstilt på å "nøye seg med en prinsipperklæring nå og få de egentlige forhandlinger utsatt", mens Ording selv, Ræstad og ikke minst Andvord mente man måtte gi et "positivt" svar for ikke å miste "de fordeler vi har oppnådd". Se Erik Opsahl (red.): *Arne Ordings dagbøker 19. juni 1942 – 23. juli 1945*, innførsel 6. mars 1945.

¹⁴⁰ Ibid., innførsler 12., 13. og 14. mars 1945. Se Nygaardsvolds egen ufullstendige versjon, i Johan Nygaardsvold: *Norge i krig. London 1940–1945*, s. 180–83.

medføre at den annen part ble å betrakte som krigførende. Når det gjaldt en annullering av 1920-traktaten, slo regjeringen fast at dette eventuelt måtte gjennomføres "under iakttagelse av Folkerettens regler".¹⁴¹ Etter å ha fått presisert den norske forståelsen av enkelte punkter, erklærte Molotov at det norske svaret kunne tjene som utgangspunkt for videre samtaler, og at han selv ville komme tilbake til saken.¹⁴²

I instruksene som lå til grunn for Andvords utspill den 31. mars ble det understreket at han måtte sørge for å "beholde initiativet under denne saks ytterligere utvikling".¹⁴³ I tråd med dette besluttet den norske regjeringen å ikke avvende Molotovs reaksjon, men å la Andvord legge frem et utkast til norsk-sovjetisk felleserklæring om Svalbard.¹⁴⁴ Den 9. april 1945 ble utkastet oversendt til det sovjetiske utenrikskommisariatet sammen med ambassadør Andvords følgeskriv. Ettersom det er dette dokumentet som lå til grunn for den videre behandlingen av saken på sovjetisk side og i forholdet mellom de to regjeringene, er det på sin plass å se på enkelte av detaljene i det norske utkastet til felleserklæring.

Dokumentet, som altså hadde form av en felles erklæring fra den norske og sovjetiske regjering, tok utgangspunkt i at "nøytraliseringen" av Svalbard hadde "vist seg å være ugjennomførlig". Å opprettholde dette prinsippet ville derfor være "i åpenbar strid med de to lands interesser". Derav fulgte at Norge og USSR ønsket å komme frem til en ordning for "den militære utnyttelse av øygruppen". I tillegg til å tjene de to lands sikkerhetsbehov, skulle ordningen betraktes som en "regional utbygging av en internasjonal sikkerhetsorganisasjon". Den tiltenkte ordningen ble deretter spesifisert i en rekke enkeltpunkter, samtidig om det ble tatt forbehold om Stortingets godkjenning. Det var også en mindre

¹⁴¹ Norsk tekst til erklæringen i UD, 36.6/10 A.

¹⁴² AVPRF, f. 06, op. 8, p. 42, d. 689, ll. 24–26, referat fra Molotovs samtale med Andvord den 31. mars 1945.

¹⁴³ UD, 36.6/10 A, Skylstad til Andvord, 16. mars 1945.

¹⁴⁴ UD, 36.6/10 A, UD til Andvord, 4. april 1945.

entydig formulert henvisning til at de to partene skulle "avvente uttalelser" som i fellesskap skulle innhentes fra regjeringene i Frankrike, Storbritannia, USA, Canada, Sverige og Nederland (Danmark var ikke nevnt – angivelig ved en forglemmelse).

Kjernen i utkastet til felleserklæring var første avsnitt etter innledningen, som slo fast at "Forsvaret av Svalbardøygruppen er et fellesanliggende for Norge og Sovjet-Samveldet" (Art. 1).¹⁴⁵ De norsk-sovjetiske "forsvarsforanstaltningene" skulle imidlertid innpasses i "de ordninger som måtte bli truffet av en internasjonal sikkerhetsorganisasjon som begge parter er medlemmer av" (Art. 2). Deretter fulgte et par bestemmelser som tok sikte på å slå fast at ordningen ikke skulle innebære at Norge ga avkall på suvereniteten over Svalbard. Blant annet skulle alle militære anlegg anlegges "på grunn som tilhører den norske stat eller som den vil ekspropriere" (Art. 3). Erklæringen gjentok formuleringen av 31. mars om at "den omstendighet at forsvar iverksettes til fordel for særskilt Norges eller særskilt Sovjet-Samveldets interesser, [vil] ikke i seg selv medføre at den annen part blir å betrakte som krigførende". Utkastet åpnet for en senere opphevelse av 1920-traktaten som sådan. Dette måtte imidlertid skje "under iakttagelse av folkerettens regler".¹⁴⁶

Med fremleggelsen av utkastet til norsk-sovjetisk felleserklæring var Svalbard-forhandlingene kommet til en foreløpig avslutning. Det var nå opp til den sovjetiske regjeringen å drive saken videre.

¹⁴⁵ I teksten som ble oversendt til Molotov er de enkelte punktene/artiklene ikke nummerert. Nummereringen i artikler innføres her for lettere å kunne henvise til de enkelte delene i utkastet.

¹⁴⁶ UD, 36.6/10 A, "Utkast til felleserklæring", sendt Molotov med Andvords note den 9. april 1945.

Kapittel 6

Frem til 9. april 1945: norske vurderinger

I sine erindringer fra London-tiden gir Trygve Lie en fyldig beskrivelse av Svalbard-sakens utvikling fra og med samtalen med Molotov den 18. november 1944 og til og med april 1945. Kapitlet ender med en sterkt rosende omtale av Rolf Andvords rolle i forhandlingene: ”Her var han etter min mening på høyde med det beste noen norsk diplomat har vist.” Historikeren Olav Ristes vurdering er en ganske annen: ”Behandlinga av Svalbard-saka den siste krigsvinteren vil neppe få plass blant dei vellykka diplomatiske operasjonane i Det norske utanriksdepartementets annalar.”

Ristes kritikk tar utgangspunkt i særlig to forhold: For det første ble saken helt fra starten behandlet som ”primært ein tosidig disputt om Norges formelle suverenitet over øygruppen”, til tross for at Svalbards tilhørighet til Norge bundet i en internasjonal traktat – Paris-traktaten av 1920. Den norske regjeringen signaliserte på et tidlig tidspunkt at den langt på vei var villig til å se bort fra behovet for å trekke inn de øvrige interesserte maktene i selve forhandlingsprosessen. I forhold til det avgjørende punktet om remilitarisering av øygruppen skulle de langt på vei presenteres for et norsk-sovjetisk *fait accompli*. For det andre gjorde regjeringen ingen forsøk på å dra nytte av sitt nære forhold til de to vestlige stormaktene, USA og Storbritannia,

til å styrke sin egen forhandlingsposisjon. Selv om regjeringen foretrakk at selve forhandlingsprosessen i hvert fall i første omgang skulle skje på tosidig norsk-sovjetisk basis, ville det vært mulig å rådføre seg med og søke støtte hos de to store vestlige allierte underveis i prosessen. Regjeringen valgte en annen linje: Britene og amerikanerne ble ikke en gang holdt løpende og fyldestgjørende orientert om gangen i de norsk-sovjetiske samtalerne.¹⁴⁷

Regjeringen, Andvord og spesialkomiteen var fullt på det rene med at Norge og Sovjet ikke uten videre og på bilateral basis kunne endre Svalbard-regimet. Dette ble blant annet understreket av Andvord i hans første utredning om saken fra slutten av november. På dette tidspunktet *advarte* Andvord mot en bilateralisering av spørsmålet, og han gjorde det klart at "andre stormakter" kunne "bli misfornøyet" hvis den norske regjering på egen hånd ble enig med sovjetregjeringen om en løsning.¹⁴⁸ Det ser likevel ut til at man raskt besluttet å gå inn for nettopp en slik fremgangsmåte: Norge og Sovjetunionen skulle utarbeide utkast til en nyordning, som så skulle legges frem for de andre maktene for godkjenning. Mens den første instruksen til Andvord fra midten av desember 1944 fortsatt var noe uklar på dette punktet, ble prinsippet om at de andre maktene først i etterhånd skulle bli bedt om å stilling til saken klart formulert i forbindelse med at en ny instruks ble sendt til Andvord rundt den 20. januar 1945.

Lies egen agering i saken antyder at han i utgangspunktet var innstilt på å trekke i det minste Storbritannia mer aktivt inn i prosessen. Etter alt å dømme ga han en første redegjørelse til den britiske utenriksministeren Anthony Eden kort tid etter at han kom tilbake fra Moskva. På samme tid skal han også ha lovet å vise Eden det norske svaret før det ble

¹⁴⁷ Se Olav Riste: "London-regjeringa", bind II, s. 332ff.

¹⁴⁸ UD, 36.6/10 A, Andvords P.M. av 21. november 1944, med tilføyelse av 26. november.

avgitt. Dette ble ikke fulgt opp: Instruksen til Andvord ble sendt uten at den hadde vært forelagt britene. Først i etterhånd ble de orientert om Andvords erklæring og hvordan den var blitt mottatt av Molotov. Også i fortsettelsen ble dette den norske linjen: Britene og amerikanerne ble holdt orientert om hovedtrekkene i de norsk-sovjetiske samtaler, men ble ikke tatt med på råd om utformingen av den norske forhandlingslinjen.¹⁴⁹

Tidlig i januar 1945 ga Lie klart uttrykk for at den norske regjeringen ikke skulle søke ryggdekning hos vestmaktene. Da han i et notat reiste spørsmålet om å underrette Storbritannia, USA og Frankrike (de Gaulle) om hva som foregikk, presiserte han at en slik meddelelse i så fall kun skulle være "orienterende om hva der faktisk har passert".¹⁵⁰ Det er for øvrig uklart hva som var grunnen til at Lie valgte å underslå at han på dette tidspunktet allerede hadde vært i kontakt med britene om saken. Men som vi skal se, var dette ikke siste gang at Lie drev sin egen politikk i Svalbard-saken uten å holde sine kolleger i regjeringen fullt ut orientert.

I dokumentene som ble utarbeidet under sakens behandling i London, sies det lite eller ingenting om bakgrunnen for at regjeringen ikke bare valgte å holde Storbritannia og USA utenfor selve forhandlingene, men at den også unnlot å søke vestmaktens støtte for sitt eget forhandlingsopplegg. I seg selv kan det ha spilt en rolle at Lie trolig feiltolket Molotov i retning av at Storbritannia og USA ikke bare burde holdes utenfor selve forhandlingene, men i det hele tatt ikke orienteres før Norge og USSR hadde nådd frem til enighet om en løsning. Under samtalen den 12. november hadde Lie oppfattet Molotov dit hen at sovjetregjeringen i utgangspunktet mente at saken "utelukkende hadde interesse og betydning for Sovjet-Samveldet og Norge", og at Molotov i

¹⁴⁹ Det foregående bygger på Olav Riste: "London-regjeringa", bind II, s. 323ff., som igjen bygger på britisk arkivmateriale.

¹⁵⁰ UD, 36.6/10 A, utenriksministerens notat av 8. januar 1945.

første omgang gjorde det klart at Storbritannia og USA ikke burde gjøres kjent med det sovjetiske utspillet. Det var først i løpet av samtalen, mente Lie, at Molotov gikk med på at den norske regjeringen likevel kunne ta opp spørsmålet med de to store vestmaktene.¹⁵¹

Dette inntrykket av et sovjetisk primærstandpunkt kan ha medvirket til at Lie, etter å ha gitt britene en innledende orientering, dreide i retning av å behandle saken på rent norsk-sovjetisk bilateral basis. Det sovjetiske referatet av samtalen den 12. november gir imidlertid ikke holdepunkter for at Molotov ønsket å holde saken skjult for de to store vestallierte. Tvert imot: Begge regjeringene skulle holdes orientert "om sakens gang" (*my budem derzjat sojuznikov v kurse dela*), selv om Molotov åpenbart så for seg at britene og amerikanerne skulle holdes utenfor selve forhandlingen.¹⁵²

Den norske regjeringens markerte avskjerming i forhold til Storbritannia og USA lar seg et stykke på vei forstå på bakgrunn av de underliggende holdninger og motiver som lå til grunn for Norges politikk overfor Sovjetunionen i krigens slutfase. På det deklatoriske plan var Atlanterhavspolitikken blitt avløst av "brobygging" som utenrikspolitisk doktrine. Svalbard var den første store utenrikspolitiske sak i forholdet mellom Norge og USSR etter at den norske regjeringens nye linje hadde fått sitt endelige gjennomslag. Dermed ble det maktpåliggende å håndtere Molotovs utspill på en måte som demonstrerte for russerne at "brobyggingspolitikken" var mer enn tom retorikk.

Svalbard-saken frembød en anledning til om å demonstrere et stykke praktisk "brobygging", ved at man stilte seg imøtekommende til et sovjetisk utspill som man mente hadde sitt grunnlag i reelle militærstrategiske og økonomiske interesser. Rolf Andvord tok til orde for at den norske

¹⁵¹ UD, 36.6/10 A, Lies notat av 29. desember 1944.

¹⁵² AVPRF, f. 06, op. 6, p. 41, d. 538, ll. 12–19, referat fra Molotovs samtale med Andvord den 12. november 1944.

regjeringen, ved å komme russerne i møte, kunne omgjøre det hele til "noget riktig vellykket – som ga oss øket tillit hos vår store nabo i øst og samtidig sikret oss en rimelig kompensasjon for de innrømmelser som vi måtte komme til å gjøre".¹⁵³ Svalbard-saken kan i noen grad ha blitt vurdert som en mulighet til å rette opp inntrykket av manglende norsk samarbeidsvilje etter at regjeringen gjennom flere år hadde nølt med å etterkomme sovjetregjeringens ønske om å leie norske skip til Murmansk-frakten. I hvert fall ble Lie nå opptatt av å komme frem til en løsning i denne saken – dagen etter samtalen med Molotov den 12. november telegraferte han til London og ba skipsfartsminister Arne Sunde utarbeide et forslag til kontrakt.¹⁵⁴

Arnold Ræstad var opptatt av at regjeringen måtte akseptere konsekvensene av sin uttrykte vilje til å opprettholde et i prinsippet likeverdig forhold til USA, Storbritannia og Sovjetunionen. Dette måtte også komme til uttrykk i sikkerhetspolitiske sammenhenger:

Fra norsk side er Atlanterhavspolitikken blitt oppfattet som rettet mot Tyskland, og da Norges utenrikspolitikk inntil videre er bygget på det aksiom at Storbritannia, U.S.A. og Sovjetunionen står sammen, kan der fra norsk side ikke være noe i veien for at Sovjetunionen i alle tilfelle, altså selv om den ikke har suverenitet over noen del av Svalbard, er en av de parter som ved koordinerte militære og strategiske forberedelser sikrer Atlanterhavsregionen.¹⁵⁵

I brobyggingsideologien lå det dessuten noe mer enn at Norge skulle opprettholde et likeverdig forhold til stormaktene.

¹⁵³ UD, 36.6/10 A, Andvords P.M. av 21. november 1944, med tilføyelse av 26. november.

¹⁵⁴ Sven G. Holtsmark: "Mellom 'russerfrykt' og 'brobygging'". Sovjetunionen i norsk utenrikspolitikk", hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1988, s. 259–60.

¹⁵⁵ UD, 36.6/10 A, Ræstads "Førtrolige bemerkninger" av 5. desember 1944.

Norge skulle i tillegg fremstå med en selvstendig rolle i internasjonal politikk.

Om hensynet til å demonstrere ”brobygging” beveget regjeringen i retning av å komme russerne i møte og dessuten kan ha vært en del av begrunnelsen for at USA og Storbritannia langt på vei ble holdt utenfor, virket den underliggende ”russerfrykten” i samme retning. Fra vinteren 1943–44 er det tegn til en økende norsk uro over USSRs hensikter i nordområdene. Blant annet hadde President Roosevelts frihavn-utspill i mars 1943, da han nevnte for utenriksminister Lie at den sovjetiske regjeringen ”ønsket seg havner i Nord-Norge med jernbaneforbindelse til Sovjet-Samveldet”, ikke gått spørlost hen.¹⁵⁶

En slik uro var også en del av bakgrunnen for den norske politikken i spørsmålet om jurisdiksjonsavtale med Sovjetunionen vinteren og våren 1944. I et brev til president Roosevelt i begynnelsen av januar 1944 kom Kronprins Olav i temmelig direkte ordelag inn på den engstelse som angivelig gjorde seg gjeldende blant nordmenn ved tanken på sovjetisk deltakelse i frigjøringen av Norge. For Kronprinsen var det om å gjøre at det ble sendt vest-allierte tropper til Nord-Norge ved en tysk tilbaketrekking fra landsdelen – ”together with or preferably before Russian troops may come in”. Kronprinsen henviste til at nordmenn hjemme ville være svært lite begeistret hvis det kom til en ren sovjetisk frigjøring av deler av Norge: ”many would fear that what the Russians might hold they would keep also after the war, and that would place us all in a very embarrassing situation”.¹⁵⁷

¹⁵⁶ Sitatet er hentet fra Sven G. Holtsmark: ”Mellom ’russerfrykt’ og ’brobygging’”, s. 147. Det er redegjort for hendelsesforløpet i Olav Riste: ”Ein idé og ein myte: Roosevelts frihamnstanke for Nord-Norge”, i *Forsvarsstudier. Årbok for Forsvarshistorisk forskningscenter* 1982, Oslo 1983, s. 87–107. Utfyllende dokumentasjon i Sven G. Holtsmark (red.): *Norge og Sovjetunionen 1917–1955*, dokument nr. 242, 243, 244, 250.

¹⁵⁷ PRO, FO 371/40358, kopi av brev fra Kronprins Olav til Roosevelt av 9. januar 1944.

Selv om han henviste til en angivelig frykt hjemme i Norge, er det rimelig å tolke brevet som et uttrykk for i første rekke regjeringens, og Kronprinsens egen, uro. Arne Ordings reaksjon da han ble kjent med Molotovs utspill om Svalbard vitner om det samme: ”Jeg hadde ventet at noe slikt skulle komme, men jeg innrømmer at interessen for Svalbard og Bjørnøya kommer noe overraskende. Men det kunne vært værre.”¹⁵⁸ Ording var åpenbart overrasket – og kanskje lettet – over at Molotovs utspill gjaldt øygruppen i Nordishavet, og ikke selve fastlands-Norge. Regjeringens handlemåte frem til april 1945 må fremfor noe ses på bakgrunn av at det sto sovjetiske styrker i Finnmark, samtidig som det lenge forble uklart hva som ville være det vestallierte bidraget til frigjøringen av Norge.

Da utenriksminister Lie orienterte Stortinget om saken i lukket møte den 30. juni 1945, gjorde han det klart regjeringens linje var blitt utformet for å forebygge enda mer vidtgående sovjetiske krav. Høyre-representanten Cato Sverdrup spurte om Sør-Varanger hadde vært tatt opp av russerne. Lie svarte at Molotov så vel som Dekanozov hadde bekreftet at den nye norsk-sovjetiske grensen vil bli den samme som den tidligere grensen mellom Norge og Finland, og at Sovjetunionen aldri hadde fremsatt territoriale krav mot Norge. Han tilføyde:

Ett av de motiver som komiteen og Regjeringen hadde ved behandlingen av den sak som jeg har nevnt [Svalbard], var nettopp at vi får gå inn for en felles forsvarsordning ved Svalbard i håp om at vi derved skal komme bort fra eventuelle russiske ønskemål i Nord-Norge, og jeg har det bestemte inntrykk at vi har klart å unngå noe krav der oppe. Det var et av de ledende motiver for alle som behandlet saken i London.

¹⁵⁸ Erik Opsahl (red.): *Arne Ordings dagbøker 19. juni 1942 – 23. juli 1945*, innførsel 18. november 1944.

Lie la i det hele tatt vekt på at regjeringen hadde handlet under press:

Vi har vært i en tvangssituasjon, men jeg tror at det som kunne reddes er blitt reddet. Jeg tror at hvis vi ikke hadde fulgt den linje vi fulgte, ville vi i dag hatt sovjetrussiske stridskrefter på Svalbardøygruppen – ikke alene tror jeg det, jeg er overbevist om at det hadde vært tilfelle.¹⁵⁹

Også Frede Castberg trakk frem frykten for hva som ville skje om Norge og USSR *ikke* kom til enighet som forklaring på regjeringens linje frem til 9. april 1945. Castberg var blant dem som leverte premissene den norske forhandlingslinjen vinteren 1944–45, selv om han ikke var med i den innerste arbeidsgruppen som utarbeidet den norske forhandlingslinjen:

1. Man ønsket å undgå en konflikt med Samveldet om Svalbard. På dette tidspunktet stod den sovjetrussiske armé ennå i Finmark. 2. Videre hadde man den kommunistiske parole om partisanvirksomhet, som vakte adskillig bekymring i hjemmefrontens ledelse. Denne sak ble ikke satt på spissen i Norge, men ingen visste hva som vilde skje hvis det kom til en konflikt mellom den norske regjering og Sovjetsamveldet. Dette ville i hvert fall bety en alvorlig påkjenning for hjemmefronten. 3. Dertil kom at Samveldet som alliert nårsomhelst kunde besette Svalbard uten at man fra norsk side vilde kunne forhindre det. 4. Endelig var et godt forhold til alle de ledende stormakter selve grunnlaget for norsk utenrikspolitikk under krigen [...].

Den norske politikken hadde derfor tatt sikte på å ”beholde initiativet” og komme med konstruktive motforslag: ”Hvis man innskrenket seg til en rent negativ holdning, vilde russerne antagelig skjerpe sine krav.” Det gjaldt å finne en løsning som sovjetregjeringen kunne godta, uten at Norge

¹⁵⁹ *Moter for lukkede dører. Stortinget 1939–1945*, s. 419–20.

oppga suvereniteten over Svalbard.¹⁶⁰ Denne sterke viljen til å komme den sovjetiske regjeringen i møte kan i seg selv ha medvirket til at Storbritannia og USA ble holdt på avstand. Trygve Lie og hans rådgivere kan ha fryktet at britene og amerikanerne, om de ble involvert i utarbeidelsen av den norske forhandlingslinjen, ville motsatt seg de vidtgående innrømmelsene som regjeringen mente var nødvendige for å unngå ”konflikt” med USSR og for å forhindre at sovjetregjeringen simpelthen handlet på egen hånd.

I likhet med president Roosevelts frihavns-idé, etterlot forhandlingene med Molotov om Svalbard frem til april 1945 knapt synlige spor i den norske regjeringens allmenne utenrikspolitiske linje i den første etterkrigstiden. På den annen side virket det sovjetiske utspillet som et varsel om at naboskapet med Sovjetunionen kunne komme til å by på ubehagelige overraskelser. En allerede eksisterende mistenksomhet fikk ytterligere næring. Det var imidlertid ikke nødvendigvis slik at frihavns-saken fra 1943 og Svalbard-utspillet bidro til å rive grunnen vekk under ”brobyggingspolitikken” allerede i denne tidlige fasen. Tvert imot: Disse begivenhetene kan på sett og vis ha bekreftet nødvendigheten av en brobyggingspolitikk i forhold til USSR, samtidig som de kan ha antydnet brobyggingens begrensning og utilstrekkelig.

Om de sovjetiske kravene var blitt ført frem med større kraft og energi, kunne virkningen ha vært en annen. I så fall hadde den norske regjeringen trolig trukket seg tilbake under vestmaktenes beskyttelse. Beslutningen i april-mai 1945 om å sende jageren ”Stord” til Bjørnøya for å markere norsk suverenitet, *uten* at russerne på forhånd ble informert om

¹⁶⁰ UD, 36.6/10 A, ”P.M. Svalbard”, udatert, usignert, men åpenbart skrevet sent i 1946 eller tidlig i 1947.

ekspedisjonen, antyder at det fantes grenser for den norske ettergivenheten.¹⁶¹

¹⁶¹ Se fremstillingen i Olav Riste: *London-regjeringa*, bind II, s. 331–32. De øverste politisk og militært ansvarlige for operasjonen var kjent med Molotovs utspill.

Kapittel 7

April 1945 – august 1946: Svalbard og Nord-Norge i sovjetiske diskusjoner

En ukes tid etter at Andvord hadde oversendt utkastet til felleserklæring til NKID, utarbeidet Mikhail S. Vetrov og Semjon T. Bazarov en kommentar til det norske dokumentet, samt et korrigert utkast til felleserklæring. De to var henholdsvis nestleder for NKIDs 5. europeiske avdeling (i lange perioder avdelingens fungerende leder) og assistent til lederen for kommissariatets rettsavdeling.

Vetrovs og Bazarovs bearbeidelse gikk ut på å fjerne forbehold og sikkerhetsmekanismer som var bakt inn i den norske teksten. Mens det norske utkastet åpnet for fremtidige forhandlinger om en "opphevelse" av traktaten, gikk de to NKID-funksjonærene inn for at felleserklæringen ganske enkelt skulle slå fast at 1920-traktaten ikke lenger kunne anses som gyldig. Norge og USSR skulle derfor erklære traktaten for annullert, med en tilføyelse om at de selv ikke lenger anså seg som bundet av traktatens bestemmelser. Dermed åpnet de to for en revurdering av alle sider av Svalbards folkerettslige status, deriblant spørsmålet om hvem som skulle ha suvereniteten over området.

Det norske utkastet brukte uttrykket "den militære utnyttelse av øygruppen", og omtalte "forsvaret av Svalbard

som et fellesanliggende mellom Norge og Sovjet-Samveldet". Vetrov og Bazarov foreslo en rundere formulering: "Sikkerheten til området i området ved Spitsbergen-arkipelet" var i Norges og USSRs "felles interesse". Den norske formuleringen om at man skulle "avvente uttalelser" fra enkelte utvalgte signatarmakter, ville Bazarov og Vetrov erstatte med en kort konstatering av at "de allierte signatarmakter" ville bli informert om den norsk-russiske felleserklæringen. Artiklene to og tre i det norske utkastet, som blant annet presiserte at militære anlegg skulle bygges på grunn som var eid av den norske stat, skulle utgå. Begrunnelsen var at "det er blitt bestemt at Erklæringen ikke skal ta opp spørsmålet om hvem som skal utøve suvereniteten over Spitsbergen".

Også de to siste avsnittene i det norske utkastet skulle utgå, med den begrunnelse at erklæringen allerede hadde slått fast at 1920-traktaten ikke lenger var gyldig. Det er en åpenbar logikk i dette når det gjelder artikkel åtte i det norske utkastet, som åpnet for en opphevelse av traktaten gjennom "forhandlinger". At Bazarov og Vetrov også ville ta ut artikkel syv i det norske dokumentet, hadde trolig sin bakgrunn i at de ikke ønsket at USSR skulle binde seg til en ordning basert på norsk-sovjetisk felles forsvar av Svalbard. Som vi husker, konstaterte artikkel syv at en aktivering av det fremtidige norsk-sovjetiske fellesforsvaret ikke ville medføre at den annen part ble "å betrakte som krigførende". I tillegg til de sikkerhetspolitiske elementene, foreslo de to å ta med et punkt om kulldriften. Denne skulle drives av "norske og sovjetiske eiere på grunnlag av absolutt likeverdighet".¹⁶² Det reviderte utkastet til norsk-sovjetisk felleserklæring med tilhørende følgeskriv ble oversendt til

¹⁶² AVPRE, f. 0116, op. 27, p. 22, d. 128, ll. 1-4, Vetrov og Bazarov til Vysjinskij og Dekanozov, 16. april 1945, med vedlagt korrigerert utkast til norsk-sovjetisk felleserklæring.

visesutenrikskommisssærene Dekanozov og Andrej Ja. Vysjinskij.

Vetrov og Bazarovs utkast til felleserklæring etterlater knapt tvil om at de to så for seg en mer omfattende nyordning enn norsk-sovjetisk felles forsvar av en øygruppe under fortsatt norsk suverenitet. Norges suverenitet over Svalbard følger av traktaten av 1920. Denne traktaten skulle annulleres. Formuleringene i Vetrovs og Bazarovs utkast til felleserklæring innebærer derfor at det eksisterende grunnlaget for Norges suverenitet over Svalbard ville gå tapt. Av brevet fra de to til Vysjinskij og Dekanozov fremgår det for øvrig klart at det var i en slik retning de faktisk tenkte. Fjerningen av henvisningen til at forsvaret var et norsk-sovjetisk "fellesanliggende", peker dessuten i retning av at de to ville holde døren åpen for et rent sovjetisk forsvar av øygruppen. En slik ordning skulle legitimeres ved at Norge hadde erklært at tiltak for å ivareta sikkerheten i området var i begge lands "felles interesse", uten at det var spesifisert hva slags tiltak det ble siktet til.

Trolig representerte Vetrov og Bazarov noe i retning av et sovjetisk primærstandpunkt i Svalbard-spørsmålet. Den aktive norske forhandlingslinjen kan i så fall faktisk ha fylt sin hensikt, nemlig å demme opp mot enda mer omfattende sovjetiske krav. Mot dette kan det innvendes at den sovjetiske regjeringen også etter å ha mottatt det norske utkastet sto fritt til å presentere sitt eget motforslag – forhandlings situasjonen var i utgangspunktet den samme før og etter 9. april 1945. Om det norske opplegget var blitt gjennomført, ville dette dessuten i seg selv ha innebåret et dramatisk inngrep i Norges suverenitet og integritet.

Det er ikke kommet frem materiale som direkte belyser den sovjetiske utenriksledelsens reaksjon på brevet og utkastet fra Vetrov og Bazarov. Det kan slås fast at det sovjetiske motforslaget ble lagt til side – i første omgang kom det intet sovjetisk svar på det norske utkastet til felleserklæring. Den

sovjetiske passiviteten etter 9. april 1945 kan ha vært et uttrykk for at russerne langt på vei var tilfredse med det norske utkastet. Den norske regjering hadde gitt uttrykk for at den var villig til å godta det som etter alt å dømme var et sentralt motiv bak Molotovs utspill, nemlig et sovjetisk militært nærvær på Svalbard.

I den grad det norske utkastet fremsto som langt på vei tilfredsstillende, var det mange gode grunner til å la saken ligge i bero. Våren 1945 var USSR, USA og Storbritannia dypt involvert i forhandlinger om langt viktigere spørsmål, blant annet knyttet til etterkrigsordningen i Mellom- og Øst-Europa. Fra 25. april til 10. mai deltok Molotov under forhandlingene i San Francisco, der man la grunnlaget for den nye verdensorganisasjonen som skulle opprettes. Ukene og månedene som fulgte var fylt opp med presserende internasjonale oppgaver. Det er rimelig å tenke seg at Molotov simpelthen ikke hadde tid og anledning til selv å følge opp spørsmålet, og et nytt sovjetisk utspill forutsatte at Molotov var direkte engasjert.¹⁶³

Ingenting tyder på at Molotov selv tok opp Svalbardspørsmålet da han møtte Lie i San Francisco. Forholdet er ikke nevnt i det korte referatet fra et møte med Lie den 7. mai.¹⁶⁴ Derimot skal Lie ha spurt Molotov om hva han mente om det norske utkastet til felleserklæring. Som var å vente ut fra det som er sagt ovenfor, skal Molotov ha svart at saken ikke hastet, og at han ville ta den opp når han kom hjem til Moskva.¹⁶⁵ Det kan umiddelbart virke overraskende at Lie skal ha tatt initiativet til å snakke med Molotov om Svalbard:

¹⁶³ Et memorandum fra juli 1945, som vil bli drøftet nedenfor, gir inntrykk av at det ikke var utferdiget nye instruksjer etter den 9. april 1945.

¹⁶⁴ AVPRF, f. 06, op. 7, p. 2, d. 30, l. 146, referat fra Molotovs møte med Lie den 7. mai 1945.

¹⁶⁵ Se Lies uttalelse i møte i UUKK den 26. juni 1945 og under møte for lukkede dører i Stortinget den 30. juni 1945. Se også Olav Riste: "London-regjeringa", bind II, s. 330, med henvisning til en kilde fra det britiske Foreign Office.

Det burde være i norsk interesse at saken ble liggende på is. Vi skal imidlertid se flere eksempler på at Lie etterlyste en sovjetisk reaksjon på det norske 9. april-utkastet, tilsynelatende i strid med det som fremsto som opplagte norske interesser.

Den norske part hadde altså hadde en klar interesse i at saken ikke ble tatt opp. Sovjetregjeringen var involvert i forhandlinger om en lang rekke forhold, med USA og Storbritannia i de øvrige hovedrollene. Inntil videre var det neppe grunn til å komplisere bildet ytterligere ved å kreve at Svalbard-saken ble brakt til en endelig avslutning. Det forelå allerede et forslag som sovjetregjeringen hadde grunn til å anse som forpliktende for den norske regjeringen. Dette kunne hentes frem igjen ved et egnet tidspunkt. Problemet som snart skulle vise seg var at dette tidspunktet aldri innfant seg – gang på gang førte utenforliggende forhold til at den sovjetiske regjeringen besluttet å utsette slutføringen av Svalbard-forhandlingene. Da Molotov omsider vendte tilbake til spørsmålet sommeren og høsten 1946, viste den norske regjeringen en helt annen motstandskraft enn under forhandlingene vinteren 1944–45.

Saken levde likevel sitt eget liv på nivået under beslutningstakerne i utenrikskommisariatet. Fra vinteren 1945 kom det også til et nytt element, ved at den sovjetiske militære ledelsen presenterte sine egne oppfatninger av Svalbard og Nord-Norges betydning. Som vi har sett, sto militærstrategiske argumenter sentralt da spørsmålet ble diskutert i NKID fra 1939 til 1941, og i Zjdanovas, Dekanozovs og dermed også Molotovs argumentasjon høsten 1944. Det ser likevel ut til at de militære myndigheter ikke var trukket med i diskusjonene om Svalbard da Molotov kom med sitt utspill. Et brev fra generalstaben til NKID fra januar 1945 vitner derimot om at man på militært hold, og etter alt å dømme på selvstendig grunnlag, nå var blitt interessert i muligheten av et sovjetisk militært nærvær på Svalbard.

Brevet, som var rettet til Dekanozov og undertegnet av general A.I. Antonov, nestsjefen i generalstaben, redegjorde for Den røde hærs utgifter i forbindelse med operasjonene i Norge.

Disse utgiftene, mente generalen, burde dekkes av den norske regjering. Dette kunne gjøres i form av vareleveranser eller betaling i gull – eller ved at Sovjetunionen fikk tilgang til områder i Norge. Generalen så nemlig for seg at Norge som kompensasjon for den sovjetiske innsatsen i Finnmark kunne

avstå til Sovjetunionen på langsiktige leiekontrakter områder som militært sett er nødvendige og viktige, med rett [for USSR] til å bygge militære anlegg og anlegge baser.

Listen over egnede områder omfattet Spitsbergen og Bjørnøya, videre havnebyene Kirkenes, Tromsø, Vadsø, Vardø og Hammerfest.¹⁶⁶ Det fremgår ikke av det tilgjengelige materialet i hvilken grad general Antonovs utspill reflekterte en mer omfattende militær analyse av Svalbards militærstrategiske betydning. Sakens senere utvikling tyder på at så ikke var tilfelle.¹⁶⁷

Dekanozov videresendte Antonovs brev til Vetrov, som på sin side oversendte det til utenrikskommissariatets økonomiske avdeling (åpenbart på bakgrunn av at det var spørsmålet om norsk kompensasjon for sovjetisk militær innsats som var foranledning til generalens utspill). Det ser ikke ut til at brevet ble sendt videre til Molotov, og det er ikke kjent hvordan utenrikskommissariatet reagerte overfor generalstaben. General Antonovs forslag var imidlertid i tråd med ideene som sirkulerte i utenrikskommissariatet. Mens Molotov var opptatt av de globale spørsmålene knyttet til

¹⁶⁶ AVPRF, f. 012, op. 6, p. 81, d. 168, ll. 6–9, Antonov til Dekanozov, 24. januar 1945.

¹⁶⁷ Det har ikke latt seg gjøre å få innsyn i de relevante sovjetiske militære arkivenhetene. Dokumentet som det er referert til her, og tilsvarende dokumenter nedenfor, inngikk i de militære myndigheters korrespondanse med utenrikskommissariatet, der det ble arkivert.

etterkrigsordningen, fortsatte nemlig hans underordnede i 5. europeiske avdeling sine forsøk på å overtale ledelsen til å sikre et direkte sovjetisk politisk og militært nærvær i Nord-Norge og på Svalbard.¹⁶⁸

Med hensyn til Nord-Norge, ble det fra begynnelsen av juni 1945 fremført en rekke forslag som i hovedsak bygget på Zjdanovas idé fra oktober 1944 om å opprette et antall sovjetiske militære baser i landsdelen. Ethvert mulig argument ble begjærlig utnyttet. I et brev til NKID uttrykte den sjømilitære ledelsen sin bekymring over at det fortsatt var et stort antall tyske soldater i Nord-Norge under svak alliert kontroll, samtidig som norske militære myndigheter angivelig var fullstendig underkastet britisk ledelse.¹⁶⁹ Vetrov, på denne tiden fungerende sjef for 5. europeiske avdeling, brukte dette som utgangspunkt for å anbefale at enheter fra den sovjetiske 14. armé som var stasjonert i Sør-Varanger skulle gis ordre om "umiddelbart" å rykke videre frem, "til og med Narvik".

Vetrov konstaterte at den norsk-sovjetiske avtalen av 16. mai 1944 om sivil jurisdiksjon og administrasjon i frigjorte områder "ikke setter grenser for hvilke områder som kan bli besatt av den ene eller andre Allierte makt"¹⁷⁰ – en i og for seg helt riktig konstatering. I et brev til Molotov stilte viseutenrikskommisær Solomon A. Lozovskij seg bak forslaget fra Vetrov. Han tilføyde at den norske regjeringen og den allierte militære ledelsen i Norge skulle bli informert først etter at de sovjetiske troppene hadde satt seg i bevegelse.¹⁷¹

¹⁶⁸ Det bør nevnes at den samme gruppe MID-byråkrater også var opptatt av å aktivisere den sovjetiske politikken overfor Danmark, ikke med minst med tanke på å sikre et fordelaktig regime for Østersjø-innløpene og Kiel-kanalen. Se Bent Jensen: *Den lange befrielse. Bornholm besat og befriet 1945-1946*.

¹⁶⁹ Mer om dette utspillet i Sven G. Holtmark: *A Soviet Grab for the High North?*, s. 79-81.

¹⁷⁰ AVPRF, f. 0116, op. 27, p. 127, d. 10, l. 15, Vetrov til Lozovskij, 8. juni 1945.

¹⁷¹ AVPRF, f. 0116, op. 27, p. 127, d. 11, l. 239, Lozovskij til Molotov, 11. juni 1945.

Samme dag som han signerte sitt notat om situasjonen i Nord-Norge og behovet for drastiske tiltak, sendte Vetrov et eget memorandum til Molotov angående Svalbard. Her foreslo han at det skulle sendes en ekspedisjon til Bjørnøya og Spitsbergen. I tillegg til å bringe på det rene tilstanden til de sovjetiske gruvene og de etterlatte anleggene, skulle hensikten være "å forberede [...] reparasjon av gruvene og opprettelse av marinebaser". Ekspedisjonen skulle omfatte fartøyer fra marinen, og den skulle bringe med seg det nødvendige utstyr og materiell med tanke på å etablere et sovjetisk militært nærvær. Den norske regjering skulle bli informert om ekspedisjonen og om at det var opprettet en sovjetisk garnison. Vetrov konkluderte med at tiltakene han foreslo i betydelig grad ville "bidra til en endelig ordening av Spitsbergen-spørsmålet".¹⁷²

Et samtidig innspill fra folkekommissæren for kullindustrien, Vasilij V. Vakhrusjev, bekrefter inntrykket av mangel på koordinering mellom NKID og de andre sovjetiske statsinstansene som hadde interesser på Svalbard. Mønsteret synes velkjent – da holdningen til Paris-traktaten ble diskutert tidlig på 1920-tallet, hadde sovjetregjeringen åpenbare problemer med å definere sine ulike interesser på øygruppen som grunnlag for en enhetlig politikk. På samme tid som Vetrov sendte sine to memoranda, skrev nemlig Vakhrusjev til Molotov og ba om godkjenning av en plan om å sende en gruppe spesialister til Spitsbergen for å forberede en gjenåpning av den sovjetiske gruvedriften. Vakhrusjev viste til at spørsmålet var av avgjørende betydning for kullforsyningen til Nord-Russland – alternative kilder fantes ikke. I den grad det var snakk om en endring av det eksisterende Svalbard-regimet, ønsket Vakhrusjev at USSR skulle få mulighet til å

¹⁷² AVPRF, f. 0116, op. 27, p. 128, d. 22, l. 5, Vetrov til Molotov, 8. juni 1945.

drive næringsvirksomhet på øygruppen under sovjetisk lov og uten å måtte betale norske skatter og avgifter.¹⁷³

Overfor Lozovskij understreket Vetrov at Vakhrusjevs plan, om den ble gjennomført, ville vanskeliggjøre en endelig løsning av Svalbard-spørsmålet i tråd med USSRs interesser. Vetrov gjorde det klart at hans eget forslag hadde "politiske" snarere enn "økonomiske" siktemål. Foranstaltninger for å beskytte sovjetiske økonomiske interesser burde fremfor alt være utgangspunkt for "politiske og militærstrategiske tiltak på Spitsbergen og Bjørnøya". Vetrov understreket at de økonomiske spørsmålene knyttet til den sovjetiske gruedriften måtte ses i sammenheng med behovet for å skape marinebaser og stasjonere tropper på øygruppen. Imidlertid lyktes ikke Vetrov i å stoppe Vakhrusjevs konkurrerende prosjekt. Dette ble godtatt av Molotov,¹⁷⁴ mens utspillet fra Vetrov forble ubesvart. Vetrov ga likevel ikke opp: I et nytt brev til Lozovskij gjentok Vetrov at Vakhrusjevs plan burde legges på is inntil Molotov hadde tatt stilling til hans eget memorandum om Svalbard.¹⁷⁵

Vetrovs anstrengelser var resultatløse: Lozovskij videresendte Molotovs klarsignal til Vakhrusjev og til marinekommissariatet, som skulle sørge for transport.¹⁷⁶ Ekspedisjonen, som ble fraktet til Spitsbergen på to minesveipere og som ellers besto av ti spesialister fra folkekommissariatet for kullindustrien, forlot Murmansk den 15. september.¹⁷⁷ Den norske ambassaden ble holdt løpende orientert. Ekspedisjonens oppdrag gikk ut på å skaffe en

¹⁷³ AVPRF, f. 0116, op. 27, p. 128, d. 22, l. 19, Novikova til Vetrov, 9. juli 1945; *ibid.*, l. 23, Vakhrusjev til Lozovskij, 9. juli 1945.

¹⁷⁴ AVPRF, f. 0116, op. 23, p. 123, d. 13, l. 6, Vakhrusjev til Molotov, 8. juni 1945, med Molotovs påskrift.

¹⁷⁵ AVPRF, f. 0116, op. 27, p. 128, d. 22, ll. 7–8, Vetrov til Lozovskij, 19. juni 1945.

¹⁷⁶ AVPRF, f. 0116, op. 27, p. 128, d. 22, l. 9, Lozovskij til Vakhrovskij, 21. juni 1945; l. 10, Lozovskij til Kuznetsov, 21. juni 1945.

¹⁷⁷ AVPRF, f. 0116, op. 27, p. 128, d. 22, l. 36, Kutsjerov til Lozovskij, 17. september 1945.

oversikt over situasjonen på de russiske feltene med tanke på å gjenoppta gruvedriften, samt å gjøre seg kjent med muligheten for å starte opp drift på nye felt.¹⁷⁸ Det er ikke funnet spor av at ekspedisjonen hadde siktemål i tråd med tanken om å utnytte Spitsbergen for militære formål. Derimot la ekspedisjonen grunnlaget for den sovjetiske regjeringens beslutning av 29. august 1946 om å gjenoppta gruvedriften på Spitsbergen.

Marinekommissariatets respons da det fikk oppdraget med å organisere ekspedisjonen til Spitsbergen vitner for øvrig om at den sjømilitære ledelsen på dette tidspunktet ikke hadde oversikt over den faktiske situasjonen på øya. I et brev til Lozovskij ba sjefen for marinestaben, viseadmiral Stepan G. Kutsjerov, om å få opplyst om det fantes en norsk administrasjon på Spitsbergen, om det fortsatt var tyske styrker på øya, og om det var lagt ut minesperringer.¹⁷⁹ I den grad marineledelsen hadde gjennomført noen form for planlegging med tanke på å sende militære styrker til Spitsbergen, ville slike forhold ganske sikkert vært brakt på det rene på et tidlig stadium i prosessen. I tillegg til å peke i retning av at det på sjømilitært hold ikke var overveldende interesse for Spitsbergen, bekreftes inntrykket av manglende kontakt mellom utenriksledelsen, den sjø- og landmilitære ledelsen og de øvrige statsetatene med interesser på Spitsbergen.

At Vetrov mislyktes i å torpedere Vakhrusjevs Spitsbergen-ekspedisjon, førte imidlertid ikke til at aktivistene i NKIDs 5. europeiske avdeling ga opp sine forsøk på å initiere en ekspansjonistisk sovjetisk politikk i nordområdene. Tvert imot: I brev til Vysjinskij og Lozovskij i begynnelsen av juli minnet Vetrov og Zjdanova for det første om at Svalbard-

¹⁷⁸ AVPRF, f. 0116, op. 27, p. 128, d. 22, l. 14, instruks for ekspedisjonen til Spitsbergen.

¹⁷⁹ AVPRF, f. 0116, op. 27, p. 128, d. 22, l. 11, Kutsjerov til Lozovskij, 28. juni 1945.

spørsmålet fortsatt var uløst. Med utgangspunkt i det norske utkastet til felleserklæring, burde den sovjetiske regjeringen innhente samtykke fra de viktigste allierte signatarmakter til å anse 1920-traktaten som trått ut av kraft. Argumentasjonen for øvrig var den samme som i Dekanozovs notat til Molotov forut for møtet med Lie i november 1944. Vetrov og Zjdanova understreket Spitsbergens og Bjørnøyas militærstrategiske betydning, og konkluderte med at man måtte få sluttet en avtale med Norge om felles forsvar av øygruppen.¹⁸⁰

For det andre tok de opp igjen Zjdanovas forslag om å opprette "marine- og flybaser for USSR i Nord-Norge som et ledd i et større sikkerhetssystem". Store deler av dokumentet og konklusjonen var ord om annet identisk med Zjdanovas notat av 27. oktober 1944. De to fastholdt at det ville være enkelt å komme overens med den norske regjering om opprettelse av et nett av sovjetiske baser i Nord-Norge knyttet til en ordning for felles forsvar av landsdelen. Med utgangspunkt i et slikt fotfeste, kunne den sovjetiske regjeringen ved en senere leilighet ta opp spørsmålet om en grenserevisjon.¹⁸¹ De to notatene etterlater ingen tvil om at Vetrov og Zjdanova så en klar sammenheng mellom Svalbardspørsmålet og USSRs behov for militærbaser i Nord-Norge.

På samme tid fikk Lozovskij oversendt fra Vetrov og Bazarov et nytt forslag til norsk-sovjetisk felleserklæring. Dette var på viktige punkter nærmere det norske utgangspunktet enn utkastet de to hadde utarbeidet i april. Blant annet ville de ikke lenger fjerne henvisningen til at forsvaret av Svalbard skulle være et ledd i den nye

¹⁸⁰ AVPRF, f. 0116, op. 27, p. 128, d. 22, ll. 16–18, "Spravka: K voprosu: Ob obmene Parizjskogo Dogovora o Sjpitserbergene i o sovmetnoj zastsjite Sjpitserbergena i ostrova Medvezjij Sovjetskim Sojuzom i Norvegije", 4. juli 1945.

¹⁸¹ AVPRF, f. 0116, op. 27, p. 127, d. 5, ll. 33–35, "Spravka. K voprosu: O sozdanii vojenno-morskikh i vozdušnnykh baz SSSR v Severnoj Norvegii, kak zvena v obsjtsjej sisteme bezopasnosti", 3. juli 1945.

verdensorganisasjonens sikkerhetssystem, og de innså at en annullering av traktaten ikke kunne skje på tosidig norsk-sovjetisk basis. Også i dette nye utkastet hadde de imidlertid fjernet alle formuleringer som impliserte at øygruppen i det minste formelt sett skulle forbli under norsk suverenitet. De oversendte også en redegjørelse fra kommissariatets rettsavdeling om "nødvendige tiltak" for å sikre og videreutvikle USSRs økonomiske interesser på Spitsbergen så vel som Bjørnøya. Rettsavdelingens forslag på dette feltet forutsatte ikke i seg selv en grunnleggende revisjon av det eksisterende regimet på Svalbard.¹⁸²

På dette tidspunktet hadde Vetrov åpenbart rettet en forespørsel til generalstaben og bedt om en uttalelse om behovet for et sovjetisk militært nærvær i Nord-Norge. Svaret forelå i midten av juli, i form av en kortfattet utredning som ble oversendt til Lozovskij. Dokumentet tok utgangspunkt i at verdenskrigen hadde vist behovet for å bedre USSRs militærstrategiske situasjon i Barentshavet og tiliggende landområder. Petsjenga- og Murmansk-området var sårbare for angrep fra luften så vel som fra sjøen. Situasjonen ville bli særlig alvorlig om en stormakt med sterke marine- og flystyrker fikk et fotfeste i Nord-Norge. Generalstaben foreslo at USSR skulle ta opp med den norske regjering spørsmålet om å sikre et permanent sovjetisk militært nærvær i den østlige delen av Finnmark.

Den militært sett beste løsningen ville være å forskyve grensen vestover til Tanaelven og Tanafjorden. De militære ønsket med andre at hele Varanger-halvøya og området sør for Varanger-fjorden skulle overføres til sovjetisk suverenitet. Sammen med et sovjetisk militært nærvær på Bjørnøya (Spitsbergen nevnes ikke direkte i denne sammenheng, men

¹⁸² AVPRF, f. 116, op. 28, p. 21, d. 11, ll. 2-5, Vetrov og Bazarov til Lozovskij, 6. juli 1945, med vedlegg; f. 0116, op. 27, p. 128, d. 22, ll. 44-49, Bazarovs utredning om tiltak for å sikre USSRs økonomiske interesser på Svalbard.

et nærvær her var trolig underforstått), ville dette skape et "stort land- og sjøbasert strategisk forsvarsområde" (*bolsjaja sukhoputnaja i morskaja strategitsjeskaja zona prikrytija*), med utstrekning fra Spitsbergen til Kolahalvøya. En minimumsløsning ville være å leie Varanger-området av Norge for 25–50 år. På samme måte som i Antonovs utspill fra januar samme år, tok generalstaben til orde for at et slikt sovjetisk krav kunne begrunnes med at Norge skyldte USSR en kompensasjon for militær assistanse under krigen, deriblant frigjøringen av Sør-Varanger.¹⁸³

Tass-meldinger fra Oslo og rapporter fra USSRs ambassadør i Norge, Nikolaj D. Kuznetsov, inneholdt velkommen ammunisjon for Vetrov og hans likesinnede i NKIDs 5. europeiske avdeling. Kuznetsov kunne fortelle at nordmennene var i full gang med å gjenoppta virksomheten på Spitsbergen, sterkt støttet av USA og Storbritannia. Norske soldater var allerede stasjonert på øya.¹⁸⁴ Vetrov, som tok meldingene fra Norge som utgangspunkt for enda et brev til Lozovskij, så utviklingen på Spitsbergen i sammenheng med situasjonen i Nord-Norge. Der hadde britene effektiv kontroll. Blant annet nektet de nordmennene å drive minerydding i Finnmark og Troms.¹⁸⁵ Det var dessuten uklart når de 150.000

¹⁸³ AVPRF, f. 0116, op. 27, p. 128, d. 20, ll. 10–12, Slavins memorandum av 14. juli 1945. Memorandumet var godkjent av general Antonov, som nå var sjef for generalstaben. General-løytnant Nikolaj V. Slavin var på denne tiden generalstabssjefens assistent.

¹⁸⁴ En liten norsk styrke var ganske riktig forblitt på Spitsbergen etter avslutningen av krigshandlingene. Kuznetsov's brev, sammen med andre dokumenter i AVPRF, motsier teorien om at russerne trodde at det var britiske styrker som var stasjonert på øya. Se Willy Østreng: *Det politiske Svalbard*, Oslo 1975, s. 68–73.

¹⁸⁵ Det er her snakk om et illustrerende tilfelle av hvordan partene mistolket hverandres intensjoner og forventninger. Russerne mente tydeligvis at man lot minene ligge for å skape forviklinger for eventuelle sovjetiske troppebevegelser vestover. I virkeligheten var det ganske andre hensyn som lå til grunn. General Thorne, den allierte øverstkommanderende i Norge, ville sette inn allierte styrker i ryddingen av miner i Finnmark. Dette ble avvist på høyere alliert hold "in order not to create frictions with the

tyske krigsfangene som var i området ville bli sendt hjem. For Vetrov innebar meldingene fra Norge at det var desto større grunn til å sette i verk forslaget om å sende sovjetiske militære styrker til Spitsbergen og gjennomføre annulleringen av 1920-traktaten.

Da Vetrov skrev brevet til Lozovskij den 21. juli, hadde han enda ikke mottatt svar på sine utspill fra begynnelsen av måneden.¹⁸⁶ Igjen valgte Lozovskij å gjøre Vetrovs synspunkter til sine egne og videresende dem til Molotov som sine egne forslag.¹⁸⁷ Et par dager senere fulgte Vetrov opp med enda et budskap. Denne gangen brukte han det store antallet tyske krigsfanger i Nord-Norge som argument for at de sovjetiske styrkene som var stasjonert i Øst-Finnmark burde rykke "lenger inn i landet" for å delta i avvæpningen og oppløsningen av de tyske troppeavdelingene.¹⁸⁸

Igjen valgte Molotov å la forslagene fra 5. europeiske avdeling ligge. Han leste åpenbart gjennom og gjorde enkelte notater i margin til Lozovskijs notat, men traff ingen endelig beslutning. Den 6. august oversendte endelig Vetrov til Lozovskij en liste over spørsmål som ventet på Molotovs avgjørelse, blant dem "spørsmålet om en felleserklæring om Spitsbergen og Bjørnøya". Denne gangen ble det endelig truffet en beslutning, men slett ikke slik Vetrov hadde ønsket.

Russian Headquarters in Kirkenes". Se *General Thornes rapport om frigjøringen av Norge*, Oslo 1955, s. 49.

¹⁸⁶ AVPRF, f. 0116, op. 27, p. 128, d. 22, ll. 27–28, Vetrov til Lozovskij, 21. juli 1945.

¹⁸⁷ AVPRF, f. 0116, op. 27, p. 128, d. 22, l. 29, Lozovskij til Molotov, 22. juli 1945.

¹⁸⁸ AVPRF, f. 085, op. 30, p. 123, d. 24, Vetrov til Lozovskij, 25. juli 1945. Vetrov knytter an til etterretningsrapporter fra tiden før den tyske kapitulasjonen om at tyskerne planla å bygge opp et motstandsrede i Norge. Under møtet i Potsdam som foregikk på denne tiden tok for øvrig russerne opp spørsmålet om det store antallet tyske soldater som fortsatt fantes i Nord-Norge. Cf. Sven G. Holtmark: *A Soviet Grab for the High North?*, s. 91–92.

Det ble besluttet å utsette den endelige løsningen av Svalbard-spørsmålet "til et politisk mer gunstig øyeblikk".¹⁸⁹

Etter alt å dømme var beslutningen om å legge Svalbard-saken på is knyttet direkte sammen med USAs klart uttrykte ønske om permanente militære baser på Island og Grønland. Denne sammenhengen kom flere ganger til uttrykk. I oktober 1945 advarte den nye lederen for 5. europeiske avdeling, Aleksandr N. Abramov, *mot* å ta nye initiativer knyttet til Svalbard. Internasjonal presse, skrev Abramov, spredte rykter om at Sovjetunionen hadde planer om å "ta" Svalbard. I tråd med sovjetisk virkelighetsoppfatning (og sovjetisk virkelighet) tok Abramov det for gitt at det var vestlige regjeringer som sto bak denne type meldinger i pressen. Hensikten, mente han, var åpenbart å tvinge den sovjetiske regjering til å ta stilling til Svalbard-spørsmålet "på det nåværende, for oss ugunstige, tidspunkt".

Amerikanerne, hevdet Abramov, forsøkte å fremstille sine bestrebelsler på å skaffe seg baser blant annet på Grønland "som et mottiltak mot sovjetiske planer på Spitsbergen". Offentliggjøringen av den norsk-sovjetiske felleserklæringen burde derfor bli utsatt til det rette øyeblikk, nærmere bestemt inntil USA sluttet en avtale med Danmark om "langtidsleie av militærbaser på Grønland".¹⁹⁰ Et annet memorandum, fra oktober 1946, slo fast at spørsmålet om å sluttforhandle felleserklæringen var blitt utsatt i 1945 i påvente av at amerikanerne sluttførte forhandlingene om baser på Island.¹⁹¹

Spørsmålet om amerikanske baserettigheter på Island og Grønland vokste ut av ordninger som fremkom under krigen,

¹⁸⁹ Dette fremgår av et memorandum fra april 1946, AVPRF, f. 06, op. 9, p. 62, d. 936, l. 110, "Spravka" av 22. april 1946.

¹⁹⁰ AVPRF, f. 0116, op. 27, p. 128, d. 22, o. 50, Abramov til Dekanozov, 19. oktober 1945. I et senere notat sies det at saken ble utsatt til et "politisk gunstig øyeblikk", AVPRF, f. 012, op. 7, p. 112, d. 329, l. 4, Abramovs "Kratkaja spravka", utarbeidet 22. april 1946.

¹⁹¹ AVPRF, f. 116, op. 29, p. 23, d. 15, ll. 1-2, "Po voprosu o Sjpitsbergene. Spravka", 1. oktober 1946.

og som den gang ikke foranlediget noen form for sovjetisk reaksjon. Det amerikanske militære nærværet på Island ble bygget opp allerede fra sommeren 1941, etter at det var inngått en forsvarsavtale mellom Island og USA. Det amerikanske nærværet ble etter hvert meget omfattende, og fra 1942 spilte den nybygde flybasen på Keflavik en nøkkelrolle som mellomstasjon for flygninger fra USA til Storbritannia. Island var også viktig som utgangspunkt for de alliertes anti-ubåtoperasjoner i Nord-Atlanteren. Det amerikanske militære nærværet på Grønland hadde sin opprinnelse i en avtale av 9. april 1941 mellom den amerikanske regjeringen og den danske sendemannen i Washington, Henrik Kauffmann. Kauffmann opptrådte på eget initiativ som representant for det "frie Danmark". Etter frigjøringen bekreftet Folketinget gyldigheten av avtalen. Det amerikanske nærværet på Grønland under krigen var av langt mindre omfang enn på Island.¹⁹²

Senest i desember 1944 var NKID-ledelsen blitt interessert i amerikanernes nærvær på Island og Grønland. Etter forespørsel fra Moskva sendte USSRs ambassadør i USA, den senere utenriksministeren Andrej A. Gromyko, et telegram med en redegjørelse for avtalene. Viseutenrikskommisær Dekanozov gikk inn for at saken måtte få en eller annen form

¹⁹² Om Grønland-spørsmålet i forholdet mellom Danmark og USA under og etter krigen, se *Grønland under den kolde krig. Dansk og amerikansk sikkerhetspolitikk 1945–1968*, utgitt av Dansk Udenrigspolitisk Institut, København 1997. For en kort oversikt over utviklingen på Island, se Benedikt Gröndal: *Iceland from Neutrality to NATO Membership*, Oslo-Bergen-Tromsø 1971. For en mer fyldig og forskningsbasert fremstilling, se Valur Ingimundarson: *The Struggle for Western Integration. Iceland, the United States, and NATO during the First Cold War*, i serien *Forsvarsstudier*, nr. 3/1999, Oslo. Se også Thor Whitehead: "Icelandic security policies, 1945–1951", innlegg ved den 20. nordiske historikerkonferansen i Keykjavik, 10.–14. august 1987. Den følgende fremstillingen bygger først og fremst på DUPI-utgivelsen og på Ingimundarsons arbeid.

for offentlig omtale.¹⁹³ Det ser dermed ut til at den norske regjeringen hadde rett da den tok det for gitt at det var en sammenheng mellom de amerikanske utspillene om Island og Grønland og den sovjetiske linjen i Svalbard-saken. Noen uker før Gromyko oversendte til Moskva de etterlyste opplysningene, hadde Arnold Ræstad slått fast at det sovjetiske kravet om en revisjon av Svalbard-regimet ville stå svakere hvis amerikanerne trakk seg ut av Grønland og Island etter krigen.¹⁹⁴

Det var dårlige utsikter til at dette ville skje. Tvert imot – tidlig under krigen ble den amerikanske militære ledelsen interessert i muligheten av å opprettholde et militær nærvær på Island også etter en fredsslutning. Den islandske regjeringen var på sin side klar over de amerikanske intensjonene. Et amerikansk utspill i april 1945 fremkalte en avvisende islandsk reaksjon. I løpet av sommeren besluttet den amerikanske regjeringen likevel å gjøre et nytt fremstøt. Den sovjetiske regjeringen ble holdt orientert: Den 25. september 1945 fikk NKID overlevert en note om at USA aktet å slutte en avtale med Island om langsiktig leie av marine- og flybaser. Russerne, som også ble umiddelbart orientert da amerikanerne den 1. oktober rettet en forespørsel til den islandske regjeringen,¹⁹⁵ la ikke skjul på sin misnøye.¹⁹⁶ I Oslo fryktet Arne Ordning at det amerikanske utspillet ville føre til at Molotov tok opp igjen Svalbard-spørsmålet.¹⁹⁷ Heller ikke den islandske regjeringen var begeistret for det amerikanske fremstøtet, og lyktes etter en tid å få amerikanerne med på å legge saken på is. På den annen traff den islandske regjeringen

¹⁹³ AVPRF, f. 085, op. 29, p. 122, d. 19, l. 1, Gromyko til Dekanozov, med flere håndskrevne tilføyelser.

¹⁹⁴ UD, 36.6/10 A, Ræstads P.M. av 5. desember 1944.

¹⁹⁵ AVPRF, f. 07, op. 7, p. 17, d. 175, ll. 147–53, Litvinovs notat "SSjA i politika vmesjateljstva", 7. desember 1945.

¹⁹⁶ Valur Ingimundarson: "The Struggle for Western Integration", s. 18.

¹⁹⁷ Se Gerd Mordt (red.): *Arne Ordings dagbøker 24. juli 1945 – 4. april 1949*, innførsel 15. oktober 1945.

ingen tiltak for å få satt avtalen av 1941 ut av kraft. På Island var spørsmålet om de amerikanske basene gjenstand for opphetet politisk debatt både under og etter krigen.

Samtidig som den sovjetiske regjeringen fulgte med i tautrekkingen mellom islendingene og amerikanerne sommeren og høsten 1945, var beslutningstakerne i Moskva oppmerksomme på at USA satte like mye inn på å opprettholde det militære nærværet på Grønland. Da Danmark i oktober 1945 mottok en amerikanske uformell forespørsel om videreføring av USAs baserettigheter på Grønland, gjorde danskene det klart at et slikt krav trolig ville utløse tilsvarende sovjetiske krav på Bornholm. For øvrig fryktet britene at amerikanske krav om baser i Nord-Atlanteren ville fremprovosere sovjetiske krav om militærbaser i Nord-Europa.¹⁹⁸ Grønland-spørsmålet var også oppe i forhold til Norge. Under en samtale med ambassadør Kuznetsov i begynnelsen av juli 1945 fortalte utenriksminister Lie at det hadde vært snakk om at Danmark og Norge skulle henvende seg til USA med forespørsel om at de amerikanske troppene på Grønland ble trukket ut. Fra norsk side var dette knyttet sammen med ønsket om å oppheve enkelte av begrensningene på norsk fiske i grønlandske farvann.¹⁹⁹

Mens USAs ønske om baser på Island og Grønland dermed bidro til sovjetisk tilbakeholdenhet i forhold til Svalbard, hadde Molotovs Svalbard-utspill den motsatte effekten når det gjaldt det amerikanske nærværet på den vesle øya Jan Mayen. Her var det stasjonert en liten amerikansk styrke i tilknytning til værvarslings- og radaranleggene som var bygget opp under krigen. I mars 1945 erklærte amerikanerne at personellet ville bli trukket ut etter avslutningen av krigsoperasjonene i Atlanterhavet. Sovjetunionens interesse for Svalbard fikk

¹⁹⁸ Utviklingen av den britiske holdningen er beskrevet i detalj i Knut Einar Eriksen: "Svalbardspørsmålet fra krig til kald krig".

¹⁹⁹ AVPRF, f. 0116, op. 27, p. 127, d. 8, l. 28, Kuznetsovs samtale med Lie den 4. juli 1945.

imidlertid amerikanerne til å skifte mening. I stedet for å evakuere, ble det sendt ytterligere mannskaper til øya. En endelig tilbaketrekking ble knyttet sammen med utfallet av diskusjonene om Svalbard. Til syvende og siste valgte likevel amerikanerne og gi etter for norsk press, og personellet forlot øya i februar 1946.²⁰⁰ Russerne var opptatt av situasjonen på Jan Mayen, og gjennom samtaler med Lie høsten 1945 fulgte de nøye med i om amerikanerne faktisk forlot øya slik de hadde sagt de ville.²⁰¹

Mens nordmennene derfor langt på vei kunne takke amerikanerne for at Svalbard-saken ikke ble ført videre i 1945, bidro de selv til at spørsmålet om en mulig grenseregulering ikke ble satt på spissen på dette tidspunktet. Sommeren 1945 foreslo nemlig den norske regjeringen å utsette den avtalte grenseoppgangen til året etter.²⁰² Dermed ble trolig også spørsmålet om en mulig grenserevisjon stilt i bero. På norsk side oppfattet man i det hele tatt ingen signaler om at russerne kunne tenke seg en forskyvning av grensen vestover. Tvert imot: Sommeren 1945 følte Lie seg etter alt å dømme trygg på at USSR ikke hadde ekspansjonistiske planer overfor fastlands-Norge.²⁰³ Tilbaketrekkingen av de sovjetiske troppene fra Øst-Finnmark i september 1945 virket i samme retning. Dette betydde imidlertid ikke at man i NKID hadde gitt avkall på ideen om et permanent sovjetisk militært nærvær i Nord-Norge.

Høsten 1945, altså på samme tid som han anbefalte å utsette de videre samtalene om Svalbard, argumenterte Abramov for at forholdene lå til rette for å komme overens

²⁰⁰ Geir Lundestad: *America, Scandinavia and the Cold War, 1945–1949*, Oslo 1980, s. 67–68.

²⁰¹ AVPRF, f. 0116, op. 27, p. 127, d. 11, ll. 313–14, Abramov til Dekanozov, 7. desember 1945; *ibid.*, d. 8, ll. 90–91, Kuznetsovs samtale med Lie den 30. november 1945; *ibid.*, f. 06, op. 7, p. 38, d. 571, ll. 28–30, Kuznetsovs samtale med Lie den 27. november 1945.

²⁰² Se f.eks. AVPRF, f. 0116, op. 27, p. 128, d. 20, ll. 19–20, Abramov til Dekanozov, 19. oktober 1945.

²⁰³ Se hans uttalelse i lukket møte i Stortinget den 30. juni 1945.

med nordmennene om norsk-sovjetisk "samarbeid om befestningen av Norges nordlige områder", slik det tidligere var blitt foreslått. Selve grensen skulle imidlertid "inntil videre" ligge fast. Abramov mente at den norske regjeringen hadde innsett at den måtte innrette innen- og utenrikspolitikken etter det faktum at "Norge og USSR er direkte naboer med en felles grense".

Dessuten hadde det norske stortingsvalget i oktober brakt en flertallsregjering utgått av Arbeiderpartiet til makten, og Trygve Lie fortsatte i regjeringen som utenriksminister. Dette, sammen med de sterke "norsk-amerikanske og norsk-britiske motsetninger", gjorde at det nå ville være mulig å finne en løsning på "en rekke grunnleggende praktiske spørsmål som er utestående mellom de to land". Abramov fortsatte:

Først og fremst har vi spørsmål som demarkeringen av den sovjetisk-norske grensen, Spitsbergen- og Bjørnøya spørsmålet, muligheten av å opprette sovjetisk-norske marine- og flybaser i Finnmark etc., og sovjetisk-norsk samarbeid for å sikre freden i Europas nord-østlige hjørne.²⁰⁴

Abramov mente at den norske regjeringen selv, og utenriksminister Lie i særdeleshet, var opptatt av å skape en motvekt mot Norges sterke orientering mot USA og Storbritannia. Han la stor vekt på Trygve Lies personlige rolle som en forkjemper for et godt forhold mellom Norge og USSR.²⁰⁵

Tidlig i oktober hadde den norske regjeringen gitt uttrykk for at Norge og USSR burde inngå en generell grenseavtale for den nye norsk-sovjetiske grensen. Forhandlingene om dette skulle komme i tillegg til selve grenseoppgangen, som

²⁰⁴ AVPRF, f. 0116, op. 27, p. 128, d. 20, ll. 19–20, Abramov til Dekanozov, 19. oktober 1945.

²⁰⁵ AVPRF, f. 0116, op. 34, p. 136, d. 6, ll. 65–66, Abramov til Dekanozov, november (desember?) 1945; f. 0116, op. 27, p. 127, d. 5, ll. 43–45, Abramov til Dekanozov, 28. desember 1945.

nordmennene altså ønsket å gjennomføre sommeren 1946.²⁰⁶ Nordmennene antok at man i det store og hele kunne videreføre de forskjellige avtalene som hadde regulert forholdene ved den tidligere norsk-finske grensen. Abramov, derimot, så for seg at en norsk-sovjetisk avtale måtte inneholde bestemmelser om "felles forsvar og sikring" av norsk territorium som grenset opp mot Sovjetunionen. I disse områdene burde man komme frem til enighet om å opprette sovjetiske marine- og flybaser, som skulle bli omgitt av "nøytraliserte soner". En overenskomst om sovjetiske baser kunne enten ha form av "hemmelige artikler" i en norsk-sovjetisk grensekonvensjon, eller det kunne utarbeides en egen hemmelig protokoll. Sovjetunionen burde få disponere områdene hvor basene skulle opprettes for en periode av 20–25 år, formelt som kompensasjon for "Sovjetunionens støtte til den norske regjeringen i kampen mot tyskerne".²⁰⁷

Så sent som i februar 1946 fikk forslaget om å knytte samtalene om et regime for den norsk-sovjetiske grensen til mer omfattende forhandlinger om felles forsvarsforanstaltninger støtte fra en av Molotovs viktigste rådgivere, Kirill V. Novikov. Novikov så for seg at samtalene skulle finne sted i Moskva mellom utenrikskommisariatet og den norske ambassaden, og målet skulle være å komme frem til en allmenn grensekonvensjon og en avtale om forsvaret av den delen av Norge som grenset til Sovjetunionen. Molotov instruerte Novikov om å diskutere saken med viseutenrikskommisær Dekanozov.²⁰⁸

De videre begivenhetene vitner om at Molotov valgte ikke å følge opp forslagene fra sine underordnede om å bringe opp

²⁰⁶ Forslaget ble første gang brakt på bane av Trygve Lie i en samtale med ambassadør Kuznetsov den 7. oktober 1945, og senere gjentatt og utviklet i samtaler og noter.

²⁰⁷ AVPRF, f. 0116, op. 27, p. 127, d. 5, ll. 43–45, Abramov til Dekanozov, 28. desember 1945.

²⁰⁸ AVPRF, f. 06, op. 6, p. 42, d. 692, l. 2, Novikov til Molotov, 9. februar 1946.

spørsmålet om sovjetiske militærbaser i Nord-Norge. Det fremgår ikke direkte av det tilgjengelige materialet om det vinteren 1946 ble tatt en endelig beslutning om å nøye seg med at *status quo* i Nord-Norge ble opprettholdt, eller om en løsning av det nord-norske basespørsmålet, i likhet med Svalbard-saken, i første omgang ble utsatt til et "mer gunstig" tidspunkt.

Samtidig som sovjetregjeringen i hvert fall inntil videre ga avkall på tanken om et militært nærvær i Nord-Norge, kom Svalbard-saken igjen i bevegelse. Molotov hadde gitt instruks til 5. europeiske avdeling om å forberede en gjenopptagelse av forhandlingene med Norge "etter avslutningen av det første møte i De forente nasjoners Hovedforsamling".²⁰⁹ Møtet fant sted i London i januar 1946. I siste halvdel av februar signaliserte Molotov overfor ambassadør Andvord at det var på tide å fortsette forhandlingene.²¹⁰ I midten av mars fikk så Molotov oversendt fra sine underordnede i 5. europeiske avdeling et revidert forslag til norsk-sovjetisk felleserklæring, tilsvarende den versjonen han hadde fått oversendt i august 1945.²¹¹ Igjen ble det åpenbart besluttet at tiden ikke var inne til å gjenoppta forhandlingene om Svalbard. Tvert i mot: I slutten av mars uttrykte Abramov bekymring for at *den norske regjeringen* ville forsøke å bringe saken til en avslutning. Da en norsk statsborger i mars tilbød Sovjetunionen å kjøpe hans utmål på Spitsbergen, ble dette fortolket som et forsøk fra den norske regjeringens side på å bringe saken ut av dødvannet. Handelsrepresentasjonen i Oslo

²⁰⁹ Se AVPRF, f. 116, op. 29, p. 23, d. 15, ll. 11–13, Novikov til Molotov, med vedlagt revidert versjon av det norske utkastet til norsk-sovjetisk felleserklæring.

²¹⁰ UD, 36.6/10 A, Andvord til Lange, 23. februar 1946.

²¹¹ AVPRF, f. 116, op. 29, p. 23, d. 15, ll. 11–13, Novikov til Molotov, med vedlagt revidert versjon av det norske utkastet til norsk-sovjetisk felleserklæring.

ble følgelig instruert om å forholde seg avventende til nordmannens tilbud.²¹²

Sommeren og høsten 1945 var den sovjetiske regjeringen åpenbart kommet frem til at et nytt utspill overfor Norge i Svalbard-spørsmålet ville gjøre det vanskeligere for islendingene og danskene å motstå amerikansk press. Samtidig håpet russerne at trusselen om å gjenopplive kravene om et militært nærvær på Svalbard ville få amerikanerne til å vise tilbakeholdenhet i sine basekrav. I og med at USA ikke hadde gitt avkall på sine krav overfor Island og Danmark, var situasjonen våren 1946 grunnleggende uendret.

Spørsmålet om amerikanske baser på Island var imidlertid en gjenganger i internasjonal presse, og i april gikk det rykter om at Gromyko ville ta saken opp i Sikkerhetsrådet.²¹³ Gjennom diplomatiske kanaler og overfor vestlig offentlighet lot sovjetregjeringen det skinne gjennom at USAs forsøk på å videreføre krigstidens baserettigheter på Island ville kunne utløse tilsvarende sovjetiske krav. I en artikkel i marinekommissariatets avis *Krasnyj Flot* (Røde Flåte) i mars 1946 ble det islandske "folk" tatt til inntekt for det som åpenbart var sovjetregjeringens eget budskap: Om USA fikk en baseavtale med Island, "ville andre makter kunne fremme krav om baser i dette området".²¹⁴ Rolf Andvord, som nå nærmet seg slutten på sin tid som Norges ambassadør i Moskva, slo umiddelbart fast at det var en forbindelse til Svalbard-spørsmålet. I et brev til Norges nye utenriksminister, Halvard M. Lange, stilte han spørsmål om "i hvilken grad State Department er oppmerksom på sammenhengen mellom disse to spørsmål, og hvilken vekt statene i det hele tatt tillegger sovjetaspirasjonene i Svalbard-arkipelet".²¹⁵

²¹² AVPRF, f. 0116, op. 28, p. 130, d. 20, l. 2, Abramov til Novikov, 25. mars 1946, samt etterfølgende korrespondanse.

²¹³ UD, 36.6/10 A, Ambassaden i Washington til UD, 9. april 1946.

²¹⁴ *Krasnyj Flot*, 3. mars 1946.

²¹⁵ UD, 36.6/10 A, Andvord til Lange, 8. mars 1946.

Under den danske utenriksministeren Gustav Rasmussens besøk i Moskva i mai-juni 1946 gjorde Molotov det klart at en avtale mellom Danmark og USA om Grønland ville kunne føre til sovjetiske motkrav. Rasmussen redegjorde blant annet for USAs ønske om baser på Grønland, og om den danske skepsisen til disse planene. I denne sammenhengen bemerket Molotov at om danskene ga etter for USAs krav, ville også andre stater kunne "vise interesse for dansk territorium".²¹⁶ På samme tid formidlet USSRs sendemann i København, Andrej I. Plakhin, inntrykket av at det var betydelig motstand i Danmark mot å gi etter for USAs krav, også i Folketinget. For øvrig ga Plakhin en treffende karakteristikk av den danske regjeringens posisjon: Samtidig som den ikke ønsket å ødelegge forholdet til USA, var den opptatt av forholdet til andre stater (underforstått: USSR). Plakhins konklusjon var at danskene alt i alt ville forsøke å komme amerikanerne i møte, men uten å berøre spørsmålet om Grønlands tilhørighet til Danmark.²¹⁷

Det fremstår alt i alt som en rimelig hypotese at koplingen til amerikanernes fremstøt overfor Island og Grønland medvirket til at den sovjetiske regjeringen unnlot å ta opp Svalbard-saken høsten 1945 og våren 1946. En vurdering fra april 1946 av USAs politikk i Grønland-spørsmålet konkluderte med at slike baser, sammen med basene på Island, ville gi amerikanerne "fullstendig kontroll" over kommunikasjonslinjene i Nord-Atlanteren. Om de amerikanske baseplanene ble gjennomført, ville USSR ha klar interesse av å skaffe seg baser på Svalbard – og Jan Mayen.²¹⁸ Trygve Lie, nå FNs generalsekretær, kan ha bidratt til å holde russerne tilbake: I juli 1946 skal han angivelig ha rådet dem til

²¹⁶ AVPRF, f. 085, op. 30, p. 123, d. 30, ll. 1–8, Molotovs samtale med Rasmussen den 1. juni 1946.

²¹⁷ Se AVPRF, f. 085, op. 30, p. 123, d. 36, l. 96, avskrift av telegram fra Plakhin til NKID av 7. juni 1946.

²¹⁸ AVPRF, f. 085, op. 30, p. 123, d. 24, ll. 79–83, Katalevs "spravka" om USA og Grønland, 24. april 1946.

å la Svalbard-spørsmålet ligge, om de ønsket å unngå amerikanske mottrekk på Island.²¹⁹ I 1945–46 forsøkte for øvrig USSR å støtte opp under den islandske motstanden mot en baseavtale med USA ved foreta en markert økning i innkjøpene av fisk, landets dominerende eksportvare.

I tillegg ble den sovjetiske utenrikspolitiske ledelsen i økende grad oppmerksom på at en gjenopptagelse av kravet fra november 1944 ville undergrave stillingen til de kreftene i Norge som ønsket å videreføre det som i Moskva gjerne ble omtalt som Trygve Lies utenrikspolitiske linje. I 1944 og 1945 hadde det lille som fantes av vurderinger av Norges utenrikspolitikk vært preget av en betydelig tiltro til den norske regjeringens vilje til å gjøre "brobyggingspolitikken" til noe mer enn et slagord. I løpet av 1946 kom det derimot til uttrykk en økende skepsis til den norske regjeringens evne til å opprettholde balansepolitikken. Svalbard-spørsmålet var derfor en sak som, om den ble uheldig håndtert fra sovjetisk side, ville kunne undergrave den norske regjeringens grunnleggende velvillige holdning til Sovjetunionen:

denne saken har blitt mer omfattende, og har allerede vokst utover rammene for de sovjetisk-norske forbindelser. Nordmennene, som ønsker å beholde disse øyene for seg selv, har gjort Svalbard-saken til et spørsmål som angår alle stormaktene, og spesielt England og USA.²²⁰

Behovet for å demme opp for den norske vestvendingen kan ha ligget til grunn da Molotov i slutten av juni 1946 gjorde det klart at det var på tide å gi et imøtekommende svar på det norske ønske om å formalisere det norsk-sovjetiske

²¹⁹ Knut Einar Eriksen: "Great Britain and the Problem of Bases in the Nordic Area, 1945–47", i *Scandinavian Journal of History*, bind 7 (1982), nr. 7, s. 153, note 53. Eriksen parafraserer her et dokument fra britiske Foreign Office.

²²⁰ AVPRF, f. 07, op. 11, p. 19, d. 308, l. 9, "Dokladnaja zapiska o neobkhodimykh meroprijatijakh po ukrepleniju otnosjenij s Norvegiej", signert av Kuznetsov den 6. juni 1946.

grenseforholdet.²²¹ Den 2. juli 1946 opplyste utenriksministeriet (*Ministerstvo Inostrannykh Del*, kjent under forkortelsen MID)²²² at den sovjetiske regjering var klar til å gjennomføre grenseoppgangen på grunnlag av den norsk-russiske grense av 1826.

En blandet norsk-sovjetisk grensekommisjon forhandlet i Moskva 2. til 17. august, der man kom til enighet om grunnlaget for grenseoppgangen. Kommisjon møttes deretter i Oslo 12.–29. mars 1947. Selve grenseoppgangen ble gjennomført fra 1. juni til 4. september 1947. De endelige grensedokumentene ble undertegnet i Moskva den 18. desember 1947, og trådte i kraft den 23. mai 1948. En norsk-sovjetisk overenskomst ”om forskjellige forhold ved den norsk-sovjetiske grense og om fremgangsmåten ved ordningen av konflikter og hendinger på grensen” ble undertegnet i Oslo den 29. desember 1949. Dermed var veien inntil videre sperret for i hvert fall ett av ”aktivistenes” forslag, nemlig tanken om en forskyvning vestover av den norsk-sovjetiske grensen.

Det er *forsiktighet*, i form av frykt for å ramme mer overordnede interesser, som fremfor noe karakteriserer sovjetisk Svalbard-politikk fra våren 1945 frem til høsten 1946. Det var en økende erkjennelse av at spørsmålet ikke lenger kunne ses isolert, og at det ikke kunne løses ved en enkel norsk-sovjetisk overenskomst som skulle presenteres for de andre signatarmaktene som et *fait accompli*. Den sovjetiske tilbakeholdenheten betydde likevel ikke at man hadde gitt avkall på det opprinnelige ønsket om en revisjon av Paris-traktaten: Den sovjetiske politikken tok utgangspunkt i at Norge allerede hadde godtatt prinsippet om en form for sovjetisk militært nærvær på øygruppen. Saksbehandlerne i utenriksministeriet tok det tilsynelatende for gitt at det

²²¹ AVPRF, f. 0116, 0. 28, p. 131, d. 26l. 20, Abramov til Molotov, 21. juni 1946, med Molotovs påskrift av 29. juni.

²²² Som del av en administrativ reform i mars 1946 skiftet folkekommissariatene navn til *ministerier*, og folkekommissærene var fra nå av *ministre*, mens folkekommissærenes råd ble omdøpt til *ministerrådet*.

allerede forelå enighet med Norge om felles forsvar av Spitsbergen og Bjørnøya.²²³

Tilgjengelig russisk dokumentasjon gir ikke noe direkte svar på hva det var som beveget Molotov til omsider å bringe saken på bane igjen under en samtale med Halvard Lange den 2. august 1946. Én medvirkende årsak var trolig at den sovjetiske regjering på denne tiden besluttet å gjenoppta gruvedriften på Spitsbergen. Den 29. august 1946 vedtok ministerrådet et omfattende program for utviklingen av sovjetisk økonomisk virksomhet i Barentsburg, Grumantbyen og Pyramiden. Beslutningen ble begrunnet med behovet for å sikre kullforsyningen til Murmansk- og Arkhangelsk-fylkene og til Petsjenga-området – fremfor alt til skipsfarten og industrien.²²⁴

For næringslivet i Nord-Russland hadde kullet fra Spitsbergen åpenbart stor betydning. Det nye sovjetiske initiativet reflekterte også en økende bekymring over det man mente var et raskt voksende norsk nærvær på øygruppen – og faktisk hadde regjeringen og Stortinget sommeren 1945 besluttet å styrke den norske suverenitetsutøvelsen på øygruppen.²²⁵ Kontrasten til USSRs eget manglende engasjement ble fremhevet: Etter Vakhrusjevs ekspedisjon høsten 1945, var ingenting blitt gjort fra sovjetisk side for å

²²³ AVPRF, f. 07, op. 12, p. 26, d. 339, ll. 1–7, "O naszej politike po otnosjeniju k Norvegii", signert av Abramov, Vetrov og Majejskij den 2. juli 1946.

²²⁴ AVPRF, f. 116, op. 29, p. 23, d. 15, ministerrådets beslutning nr. 1951 av 29. august 1946. Beslutningen inneholdt også en hemmelig del, som imidlertid ikke var tatt med i dokumentet det refereres til her.

²²⁵ Knut Einar Eriksen: "Svalbardspørsmålet fra krig til kald krig", s. 127–28. Se også Robert Marc Friedman: "Background to the Establishment of Norsk Polarinstitut: Postwar Scientific and Political Agendas", publisert som "Working paper no. 2" i prosjektet *The Northern Space. The International Research Network on the History of Polar Science*, Umeå (udatert).

gjenoppta gruvedriften etter krigens ødeleggelser.²²⁶ I begynnelsen av november 1946 kom det imidlertid en liten gruppe russere på besøk i Longyearbyen. Under samtaler med den norske sysselmannen ga de uttrykk for at det nå forelå planer om en storstilt gjenoppbygging og videreutvikling av den russiske gruvedriften.²²⁷

²²⁶ AVPRF, f. 0116, op. 28, p. 131, d. 28, l. 6, Potsjenkov til Abramov, 26. august 1946; *ibid.*, f. 116, op. 29, p. 23, d. 15, ll. 1–2, Sysojevs "spravka" om Svalbard, 1. oktober 1946.

²²⁷ UD, 36.6/10 A, Håkon Balstad til Lars Evensen, 9. november 1946.

Kapittel 8

April 1945 – august 1946: Svalbard i norske diskusjoner

Mens detaljene i den sovjetiske beslutningsprosessen bak Svalbard-politikken kanskje aldri vil la seg rekonstruere fullt ut (slett ikke alle beslutninger som ble fattet på høyeste nivå under Stalins regime ble nedfelt i dokumenter), er de parallelle prosessene i Norge i stor grad dokumentert i form av skriftlig materiale som er åpent for innsyn. Det avtegner seg et bilde av en regjering som i første omgang mente det var nødvendig å holde fast på opplegget fra april 1945, men som deretter begynte å søke etter utveier til å fri seg fra det mest dramatiske elementet i London-regjeringens forhandlingsopplegg, nemlig forslaget om felles norsk-sovjetisk forsvar av Svalbard.

Trygve Lies avgang som utenriksminister i månedsskiftet januar-februar 1946 utgjorde en vesentlig forutsetning for denne kursendringen: Som vi skal se, hadde Lie vanskelig for å forsone seg med at den norske regjeringen i sakens avgjørende slutfase valgte ikke å videreføre hans linje fra London-tiden. Det samme gjaldt enkelte av Lies tidligere rådgivere, blant dem i særlig grad Arne Ording og Rolf Andvord. Så sent som i oktober 1946 holdt Ording fast ved at forsvaret av Svalbard var en ”felles russisk-norsk interesse”.²²⁸

²²⁸ Se Gerd Mordt (red.): *Arne Ordings dagbøker 24. juli 1945 – 4. april 1949*, innførsel 14. oktober 1946.

I sakens sluttfase spilte Stortinget og den utvidede utenriks- og konstitusjonskomité en viktig rolle som pådrivere for en ny politikk. Det var imidlertid ikke snakk om at regjeringen handlet under press av Stortinget. Overfor russerne valgte derimot regjeringen å skyte seg inn under Stortingets konstitusjonelle rolle for å tåkelegge sin egen revurdering. Den norske militære ledelsen var, som vel var å vente, lite begeistret for muligheten av et norsk-sovjetisk fellesforsvar på Svalbard.

En samlet regjering, med støtte fra alle politiske partier og grupperinger unntatt NKP, ble i løpet av vinteren 1946–47 enige om å forlate London-regjeringens forhandlingslinje. Samtidig var det tilsvarende enighet om at Norge måtte strekke seg så langt det over hodet var mulig for å unngå at Svalbard-saken utviklet seg til et konfliktspørsmål i forholdet mellom Norge og USSR. Under sakens behandling ble det gang på gang gitt uttrykk for forståelse for bakgrunnen for Molotovs utspill. Ikke minst C.J. Hambro gikk langt i en slik retning. I tråd med denne grunnholdningen ble beslutningen om å avvise videre forhandlinger om felles forsvar fulgt opp med en invitasjon til forhandlinger om en generell revisjon av 1920-traktaten.

Mens den sovjetiske regjeringen lot 9. april-utkastet forbli ubesvart helt til høsten 1946, kom det aldri noen reaksjon på den norske invitasjonen til videre forhandlinger om 1920-traktaten. Neste gang spørsmålet om Svalbards status dukket opp i forholdet mellom Norge og Sovjetunionen var i 1951, men da i en helt annen sammenheng. USSR fremsto nå som forkjemper av *status quo* på øygruppen etter at den var trukket inn i NATOs forsvarskonsept for det nordlige Atlanterhav.

Den 26. juni 1945 ble de norsk-sovjetiske Svalbard-forhandlingene fra november 1944 til april 1945 presentert for medlemmene av Stortingets utvidede utenriks- og konstitusjonskomité. Lie ga en generell presentasjon av

forhandlingenes gang (etter hukommelsen – dokumentene var underveis fra London). For å forklare hvorfor regjeringen hadde strukket seg så langt som den hadde gjort, la han vekt på at den hadde handlet under press:

[vi] var enige om [...] at vi ikke kunne si nei, et blankt nei i denne situasjon og med det kjennskap vi hadde til hele Sovjetsamveldets opptreden overfor de forskjellige land. Vi hadde sett hvordan det gikk med Finland, Polen, Tsjekkoslovakia, Rumania (sic) og Bulgaria. Vi visste om russernes krav i Teheran. Vi søkte å finne en linje hvoretter vi ikke svarte blankt nei, men måtte søke å finne frem til et svar hvorved norsk suverenitet og den gamle traktat kunne fortsette å bestå.

Lie konkluderte med at den norske regjeringen ikke skulle ta initiativ til å fortsette forhandlingene.

Komiteens formann, C.J. Hambro, sluttet seg til utenriksministerens redegjørelse, men understreket enda kraftigere enn Lie at Molotovs utspill hadde sin bakgrunn i legitime sovjetiske sikkerhetsbehov. Hambro slo fast at Svalbard-traktatens artikkel 9 "i realiteten" var bortfalt etter at også Norge hadde sendt soldater til øygruppen under krigen – et element som han senere vendte tilbake til i flere av sine kommentarer til Svalbard-forhandlingene. Den konservative Hambros tidligere skepsis til Sovjetunionen ser ut til å ha fordampet som dugg for solen. I San Francisco hadde han møtt Molotov – "en overordentlig hyggelig mann". Kontakten mellom Hambro og den russiske delegasjonen hadde vært rent ualminnelig god: "[R]usserne beklaget meget at jeg var reist derfra [San Francisco], da jeg sammen med russerne hadde vært den eneste som helt ut forstod demokratiet og kjempet for det [...]" – vel et kompliment som mange ville betakke seg for. Hambro var likevel tilstrekkelig realist til å forstå at videre forhandlinger med Sovjetunionen ville være "en vanskelig og farlig vei å betre".

Under diskusjonen som fulgte Lies redegjørelse og Hambros utfyllende kommentar ble det ikke fremmet sterke synspunkter på Svalbard-sakens behandling i London. Det kom heller ikke til uttrykk noen egentlig kritikk av regjeringens handlemåte. Om det fantes elementer av engstelse for mulige sovjetiske strategiske målsettinger i nord, aner man knapt spor av et generelt fiendebilde av USSR og det sovjetiske systemet. Tvert i mot: Det kommer klart frem at "balanse"- eller "brobyggings"-ideologien hadde slått rot i det norske politiske miljøet, på tvers av de partipolitiske skillelinjene.

Argumentene pekte i ulike retninger og på tvers av partigrensene: Høyre-representanten Carl A.P. Wright fryktet at sovjetiske baser på Svalbard ville trekke med seg krav om britiske baser i fastlands-Norge, mens Arbeiderparti-representanten Jon Andrå var engstelig for at Svalbard-utspillet kunne bli fulgt opp med "krav med hensyn til Varangerfjorden". I tråd med balanse-tankegangen, var Lie inn på muligheten av at en "en regional avtale med Sovjet-Samveldet for Nordishavet" kunne tjene til å demonstrere for russerne at en vesteuropeisk avtale (en refleks av Lies atlantehavspolitiske ideer fra tiden i London) "ikke var noen trussel eller noe som kunne settes deres [USSRs] sikkerhet i fare".²²⁹ Lies forslag gir en pekepinn om hvor langt han kunne tenke seg å gå for å realisere innholdet i "balansepolitikken". Det gir dessuten en antydning om at den sovjetiske positive fortolkningen av norske, og i særdeleshet Lies holdninger, ikke var uten grunnlag i virkeligheten.

Svalbard-saken ble deretter lagt frem for et samlet Storting i et lukket møte den 30. juni. Lie redegjorde for Molotovs utgangskrav (Bjørnøya overføres til USSR og det øvrige Svalbard styres som et "kondominium") så vel som forslaget om "felles forsvar" av øygruppen. Lies budskap var at regjeringen hadde vært i en tvangssituasjon – man hadde fryktet at russerne ville ta seg til rette på Svalbard og i verste

²²⁹ Stortingets arkiv, protokoll fra møte i UUKK den 26. juni 1945.

fall i Nord-Norge. Regjeringen hadde derfor besluttet å gripe initiativet i håp om selv å kunne styre sakens utvikling:

Vi kom nemlig til det resultat at det her gjaldt å beholde initiativet – ikke la russerne få chansen til selv å komme med noe forslag, for når en stormakt står overfor en liten stat, betrakter den ofte sitt eget forslag som – jeg holdt på å si – Guds ord. Det blir alltid en prestisjekamp i slike situasjoner.

Bortsett fra Cato Sverdrups spørsmål om Molotov hadde sagt noe om Sør-Varanger,²³⁰ var det ingen form for ordskifte etter utenriksministerens redegjørelse. Stortingspresident Hambro så vel som Lie selv understreket at det var svært viktig at ingenting av det Lie hadde sagt lakk ut. Saken ble oversendt til videre behandling i den utvidede utenriks- og konstitusjonskomité.²³¹

I den utvidede utenriks- og konstitusjonskomiteen så vel som i Stortinget slo Lie fast at det ikke var noen grunn til at den norske regjeringen skulle ta initiativ til å fortsette

²³⁰ Se ovenfor, s. 77.

²³¹ Se *Møter for lukkede dører. Stortinget 1939–1945*, s. 415–20. I følge Knut Einar Eriksen bar drøftingene i UUKK og Stortinget i juni 1945 preg av at aktørene fra London-tiden ikke nøyde seg med å understreke tvangselementene. De skal også ha fremhevet at forhandlingene med USSR om Svalbard kunne gi en gevinst for Norge, blant annet i form av et godt forhold til USSR og en mer tilfredsstillende ordening på Svalbard, se Knut Einar Eriksen: "Svalbardspørsmålet fra krig til kald krig", s. 121–26. Det synes likevel å være få spor av slike elementer i referatene fra komiteen og møtet i Stortinget. Det er riktig at Hambro nevnte at Norge *kunne* tjene på å si opp den eksisterende traktaten og forhandle frem en ny – men i den påfølgende setningen understreket han risikoen ved en slik linje. Også Hambro gjorde det klart at forløpet av Svalbard-samtalene frem til april 1945 reflekterte London-regjeringens følelse av maktesløshet overfor det den oppfattet som et mer eller mindre ultimativt sovjetisk utspill. Det er heller ingen vesentlig uenighet mellom Hambro/Lie og komiteens medlemmer om hvordan saken skulle presenteres for Stortinget. Ei heller kom det til uttrykk noen omfattende kritikk av regjeringens linje frem til 9. april 1945. Derimot er det klart at et av elementene som innskrenket regjeringens handlefrihet var frykten for at Svalbard-saken, galt håndtert, ville virke ødeleggende for forholdet til USSR.

samtalen med russerne. En rapport fra ambassadør Kuznetsov tyder likevel på at det var nettopp dette han gjorde noen uker senere. I følge ambassadørens notat fra en samtale den 25. juli kom Lie med en direkte oppfordring om å få "fart i" samtalene om Svalbard. Lie skal ha gitt uttrykk for at spørsmålet måtte være "veldig viktig for Sovjetunionen", men at det norske utkastet til felleserklæring av 9. april 1945 åpenbart "ikke tilfredsstilte Hr. Molotov" ettersom det ikke var kommet noen form for svar.²³² Det bør tilføyes at Lies eget notat fra denne samtalen avviker betydelig fra Kuznetsovs versjon. Ifølge Lie nøyde han seg med å fortelle Kuznetsov at spørsmålet var til behandling i Stortinget, og at USAs og Storbritannias ambassadører var blitt informert.

Det er imidlertid vanskelig å se hvorfor Kuznetsov skulle tillegge Lie en uttalelse som ikke stemte overens med det Lie faktisk hadde sagt. Noe slikt ville lett ha slått tilbake på Kuznetsov selv om sovjetregjeringen hadde fulgt opp ambassadørens rapport og foreslått å gjenoppta forhandlingene. I en større sammenheng virker Kuznetsovs versjon dessuten mindre urimelig. Lies handlemåte etter at han gikk av som utenriksminister viser at han hadde et sterkt ønske om at London-regjeringens linje i Svalbard-spørsmålet ble videreført. Utspillet overfor Kuznetsov kan ha vært motivert av et ønske om å bringe forhandlingene til en avslutning mens det fortsatt var støtte i Stortinget og den utvidede utenriks- og konstitusjonskomiteen for en fortsettelse av hans egen forhandlingslinje.

I august og september ble saken nevnt under møter i den utvidede utenriks- og konstitusjonskomité. På bakgrunn av samtaler under et opphold i London kunne Lie slå fast Svalbard ikke var blitt tatt opp under møtene mellom

²³² AVPRF, f. 0116, op. 27, p. 127, d. 8, ll. 52–53, Kuznetsovs notat fra samtale med Lie den 25. juli 1945.

Truman, Stalin og Churchill og deretter Atrlee i Potsdam.²³³ I august ba dessuten utenriksministeren forsvarsdepartementet om å utrede hvordan et norsk-sovjetisk fellesforsvar på Svalbard kunne gjennomføres i praksis. De militæres synspunkter fikk imidlertid ingen innvirkning på behandlingen av saken i månedene som fulgte: Først i juli 1946 forelå en fagmilitær vurdering av spørsmålet.²³⁴ Regjeringen og Stortinget var enige om at Norge ikke skulle ta initiativ til å videreføre forhandlingene. Ettersom heller ikke russerne tok opp saken, ble den stående på stedet hvil frem til utgangen av 1945.

Overfor et samlet Storting ble Svalbard-saken neste gang nevnt da Lie den 8. november holdt en allmenn utenrikspolitisk redegjørelse bak lukkede dører. Det var lite nytt å fortelle: Russerne hadde ikke gitt lyd fra seg. Lie hadde fryktet at spørsmålet igjen skulle bli aktuelt etter at amerikanerne i begynnelsen av oktober hadde tatt opp spørsmålet om baserettigheter på Island. Igjen understreket Lie at det var av "livsviktig interesse" for Norge at det ikke ble skrevet om saken. Heller ikke denne gangen ble det noen diskusjon – i sin kommentar til Lies redegjørelse nevnte Hambro over hodet ikke Svalbard.²³⁵

I tiden etter at Halvard M. Lange tiltrådte som utenriksminister ved inngangen til februar 1946, begynte det å komme bevegelse i Svalbard-saken også på norsk side. Den direkte foranledningen var Andvords meldinger i slutten av februar om at Molotov hadde antydnet at det var på tide å videreføre samtalene. Utenriksministerens reaksjon avspeiler at han lette etter utveier for å komme seg unna forpliktelsene i 9. april-utkastet. I en melding til Andvord antydnet Lange at

²³³ Stortingets arkiv, protokoll fra møter i UUKK 24. august og 27. september 1945. Dette fikk Ording til å fatte håp om at den sovjetiske regjeringen kanskje ville la saken falle. Se Gerd Mordt (red.): *Arne Ordings dagbøker 24. juli 1945 – 4. april 1949*, Oslo 2003, innførsel 8. september 1945.

²³⁴ Mer om denne nedenfor, s. 130ff.

²³⁵ *Møter for lukkede dører. Stortinget 1939–1945*, s. 452–62.

man nå muligens kunne argumentere for at Svalbard-saken var kommet i en "annen stilling" etter opprettelsen av FN.²³⁶ Han henviste til FN-paktens artikkel 43, som slo fast at medlemslandene skulle stille militære komponenter til disposisjon for Sikkerhetsrådet:

All Members of the United Nations, in order to contribute to the maintenance of international peace and security, undertake to make available to the Security Council, on its call and in accordance with a special agreement or agreements, armed forces, assistance, and facilities, including rights of passage, necessary for the purpose of maintaining international peace and security.

Forslaget om å skyte seg inn under FN-pakten var blitt foreslått som en utvei av den britiske ambassadøren Sir Laurence Collier.²³⁷ Synspunktet ble åpenbart tillagt en viss vekt, og Colliers uttalelse ble distribuert til de viktigste utenriksstasjonene og lagt frem i regjeringskonferanse. Synspunktet var også fremme da Lange ga en redegjørelse for Svalbard-saken for den utvidede utenriks- og konstitusjonskomité den 8. mai 1946.

Verken under dette møtet eller under en påfølgende redegjørelse for lukkede dører i Stortinget den 14. mai ga han entydige signaler om hvordan regjeringen mente saken burde gripes an. I redegjørelsen for Stortinget henviste han blant annet til artikkelen om Grønland-spørsmålet som hadde stått på trykk i *Røde flåte*,²³⁸ og dessuten til Andvords understreking av at den sovjetiske regjeringen så en sammenheng mellom Svalbard-spørsmålet og det amerikanske ønsket om baser på Grønland og Island. Åpenbart på bakgrunn av sovjetdiplomatenes kontakter med sine kilder i

²³⁶ UD, 36.6/10 A, Lange til Andvord, 26. februar 1946.

²³⁷ UD, 36.6/10 A, Lies notat fra samtale med Collier den 5. november 1945.

²³⁸ Se ovenfor, s. 103.

det norske Stortinget, fikk MID noen uker senere oversendt en gjengivelse av de relevante avsnittene i Langes redegjørelse.²³⁹

Da Langes redegjørelse ble debattert i midten av juni, var det ingen omfattende meningsutveksling om Svalbard. Terje Wold, som overtok etter C.J. Hambro som formann i utenrikskomiteen da det nye Stortinget trådte sammen etter valget høsten 1945, avviste at medlemskapet i FN brakte saken i en ny stilling. NKP-eren Johan Strand Johansen sa seg, ikke overraskende, enig med Wold. Hambro gjentok det han tidligere hadde antydnet, nemlig at Norge gjennom forhandlinger med USSR kunne oppnå en bedre ordening på Svalbard. Hambros standpunkt var tvetydig: Det var knapt grunn for Norge til å ta initiativ til å fortsette forhandlingene. Samtidig var Hambro lite begeistret for å ha spørsmålet liggende uavklart i forholdet mellom Norge og USSR.²⁴⁰ I Stortinget fremsto Wold og Hambro nå som de to mest fremtredende forkjemperne for en fortsettelse av London-regjeringens linje i Svalbard-politikken.

²³⁹ AVPRF, f. 012, op. 7, p. 112, d. 329, ll. 10–11, avskrift i russisk oversettelse av Langes redegjørelse for Svalbard-saken i møte for lukkede dører i Stortinget den 14. mai 1946, mottatt fra Kuznetsov den 17. juni.

²⁴⁰ Stortingets arkiv, protokoll fra møte for lukkede dører i Stortinget den 13. juni 1946.

Kapittel 9

August 1946 – 17. februar 1947: mot en avgjørelse

Under en samtale med Halvard Lange i Paris den 2. august 1946 varslet Molotov at den sovjetiske regjeringen nå ønsket å fullføre forhandlingene om Svalbard. Langes respons var forbeholden, og knyttet an til tilnærmingen han hadde skissert da han redegjorde for Svalbard-saken i Stortinget den 14. mai: Ettersom både Norge og USSR var medlemmer av FN, burde forslaget om felles forsvar revurderes i lys av FN-paktens opplegg for et internasjonalt sikkerhetssystem. Molotov fastholdt imidlertid at samtalene måtte fullføres, og han gjorde det klart at den sovjetiske regjeringen ville komme med et utspill.²⁴¹ Da de to utenriksministrene møttes igjen et par dager senere, ble Svalbard-spørsmålet ikke nevnt,²⁴² men i midten av oktober lot Molotov igjen falle en bemerkning om at det var på tide å ”drøfte saken nærmere”.²⁴³ På samme tid konstaterte Vetrov i et internt dokument at Molotov og Lange hadde diskutert muligheten av å ”offentliggjøre erklæringen om felles

²⁴¹ AVPRF, f. 06, op. 8, p. 2, d. 11. ll. 10–16, Molotovs samtale med Lange den 2. august 1946. Det er ingen vesentlige uoverensstemmelser med Langes versjon, i UD, 36.6/10 A.

²⁴² AVPRF, f. 06, op. 8, p. 2, d. 11. ll. 31–34, Molotovs samtale med Lange den 7. august 1946.

²⁴³ UD, 36.6/10 A, Langes notat av 29. oktober 1946; se Arne Ordings dagboksnotat av 16 oktober.

forsvar av Spitsbergen-arkipelet”,²⁴⁴ samtidig som en norsk-sovjetisk avtale om ”felles forsvar” ikke skulle omfatte spørsmålet om ”kondominium”.²⁴⁵

I forkant av det som var ment å være de avsluttende forhandlingene med nordmennene, hadde sovjetregjeringen med andre ord etter alt å dømme besluttet seg for å gi avkall på en vesentlig del av det opprinnelige kravet fra november 1944. Den 16. november sendte Molotov telegrafisk instruks til utenriksministeriet i Moskva om å forelegge for Stalin en revidert versjon av det norske utkastet til felleserklæring av 9. april 1945. Dokumentet fikk Stalins godkjenning et par dager senere.²⁴⁶ Samtalene fant sted i New York den 16. og 18. november i forbindelse med FNs Hovedforsamling. Lange var ledsaget av C.J. Hambros etterfølger som formann i Stortingets utenrikskomité, Terje Wold. Molotovs uttalelser var i tråd med det reviderte utkastet til felleserklæring.

Til tross for at samtalene hadde form av en temmelig detaljert gjennomgang av en rekke forhold, var Molotovs hensikt åpenbart først og fremst å bringe på det rene i hvilken grad den norske regjeringen fortsatt vedkjente seg hovedprinsippene i dokumentutkastet av 9. april 1945. USSR for sin del kunne ”i hovedsak” godta dokumentet. Når det gjaldt planene om norsk-sovjetisk felles forsvar, ønsket Molotov å fjerne henvisningen til at alle militære anlegg skulle bygges på norsk statsgrunn. Som vi husker var dette i tråd med tidligere forslag fra hans underordnede i NKID. Den sovjetiske utenriksministeren ønsket dessuten en presisering av at ordningen også skulle omfatte Bjørnøya.

Vi har tidligere vært inne på at økonomiske motiver, samt uro over økende norsk virksomhet på Spitsbergen, var en del

²⁴⁴ AVPRF, f. 0116, op. 28, p. 130, d. 20, l. 8, Vetrov til Dekanozov, 4. september 1946.

²⁴⁵ AVPRF, f. 0116, op. 28, p. 130, d. 20, l. 9, Vetrov til Dekanozov, 5. september 1946.

²⁴⁶ AVPRF, f. 012, op. 7, p. 112, d. 329, ll. 13–14, Dekanozov til Stalin, 16. november 1946, med vedlegg.

av bakgrunnen da sovjetregjeringen sommeren 1946 gjorde det klart overfor nordmennene at den ønsket å slutføre forhandlingene. Forløpet av Molotovs samtaler med Lange og Wold peker i samme retning. Molotov var åpenbart opptatt av vilkårene for Sovjetunionens kulldrift på Spitsbergen. Han gjorde det klart at han ønsket en presisering av vilkårene for den sovjetiske gruvedriften for å sikre at sovjetiske borgere og institusjoner arbeidet under samme vilkår som de norske (noe de i og for seg allerede gjorde i følge artikkel 10 i Svalbardtraktaten). På samme måte som i november 1944, understreket Molotov at kull fra Svalbard var av avgjørende betydning for Nord-Russland, ikke minst for skipsfarten.

Til sist kom Molotov inn på spørsmålet om en reforhandling av traktaten som sådan. Molotov var enig med Lange og Wold i at annulleringen av traktaten og utarbeidelsen av et nytt regime for øygruppen måtte foregå i tråd med spillereglene i internasjonal rett. Den sovjetiske utenriksministeren ønsket likevel at den norsk-sovjetiske felleserklæringen skulle unnlate å presisere hvilke "allierte makter" som skulle trekkes med i forhandlingene. Det norske utkastet hadde nevnt de opprinnelige signatarmaktene, med unntak av Japan og Tyskland (og Danmark, som i følge Lange var utelatt ved en forglemmelse). Det synes nærliggende å tenke seg at Molotov ønsket å legge forholdene til rette for en internasjonal konferanse om Svalbard med deltakelse utover signatarmaktene til 1920-traktaten, der USSR kunne regne med støtte fra landene i den sosialistiske blokken som var i ferd med å avtegne seg.

Lange og Wold var forsiktige med å ta klart standpunkt til spørsmålene som Molotov brakte opp. De understreket likevel Svalbards økonomiske betydning for Norge, og signaliserte at det ville vekke motstand i Norge om Bjørnøya ble trukket med i forhandlingene. På Molotovs spørsmål antydte Lange at forhandlingene kunne starte opp i siste halvdel av januar 1947. Dette ville gi den norske regjering mulighet til å rådføre

seg med Stortinget, som skulle komme sammen den 11. januar. Ikke overraskende foreslo Molotov at samtalene skulle bli ført i Moskva, og han gjorde det klart at sovjetregjeringen ville ta det neste skritt.²⁴⁷

Etter samtalene i New York konkluderte russerne med at den norske regjeringen var rede til å forsette forhandlingene om felles forsvar av Svalbard med utgangspunkt i det norske utkastet til felleserklæring. Kirill V. Novikov, som hadde vært til stede under samtalene i november og som var en av toppfigurene i ministeriet, mente at dokumentet kun trengte mindre endringer. Novikov minnet om at betegnelsen Svalbard, slik det ble brukt i traktaten, også omfattet Bjørnøya. I den grad uttrykket Svalbard ble brukt i en norsk-sovjetisk felleserklæring uten at det ble gitt en mer begrenset betydning, trengte USSR derfor ikke insistere på at Bjørnøya skulle omtales spesielt.

Novikov fastholdt at sovjetregjeringen måtte opprettholde kravet om en presisering av sine økonomiske rettigheter. I denne sammenhengen kunne man henvide til at det USSR ønsket ikke var i strid med 1920-traktatens artikkel 10, som nettopp slo fast prinsippet om likebehandling. Novikov mente for øvrig at den sovjetiske regjeringen, i og med at USSR ønsket å fremstå som en aktiv pådriver for samarbeidet innen rammen av FN, måtte akseptere henvisningen til at det norsk-sovjetiske fellesforsvaret skulle være i overensstemmelse med bestemmelsene i verdensorganisasjonens pakt.

Sist, men ikke minst: Novikov gikk inn for at USSR skulle akseptere Norges formelle suverenitet over øygruppen. Om nødvendig kunne dette tas med i felleserklæringen.²⁴⁸ At sovjetregjeringen på dette tidspunktet hadde gitt avkall på å endre Svalbards statstilhørighet, fremgår også av at Molotov i

²⁴⁷ Det foregående bygger på de sovjetiske samtalerreferatene i AVPRF, f. 06, op. 8, p. 2, d. 13, ll. 25–29 og ll. 30–37. Det norske referatet, i UD, 36.6/10 A, avviker ikke vesentlig fra den sovjetiske versjonen.

²⁴⁸ AVPRF, f. 116, op. 31, p. 26, d. 17, ll. 1–7, Novikov til Molotov, udatert, trolig sent desember 1946.

begynnelsen av januar ga sin tilslutning til Novikovs forslag om å gjenåpne det sovjetiske konsulatet i Barentsburg.²⁴⁹

Til tross for at sovjetregjeringen dermed hadde gått bort fra flere av sine opprinnelige krav, fortsatte saksbehandlerne i NKID å se Svalbard-spørsmålet i forbindelse med behovet for en mer offensiv Norges-politikk. Novikov minnet Molotov om et stort memorandum som var blitt utarbeidet i 5. europeiske avdeling i juli 1946, og som hadde munnet ut i en oppfordring om å gjøre slutt på "passiviteten" som hadde preget USSRs politikk overfor Norge siden fredsslutningen. Helt i tråd med oppfatningen til sine aktivistiske underordnede, anbefalte Novikov en rekke tiltak som skulle motvirke britenes og amerikanernes økende innflytelse i Norge, og tilsvarende styrke Sovjetunionens stilling i landet. Først og fremst, fastslo Novikov, var det nå på tide å avslutte forhandlingene om "felles forsvar av Spitsbergen og en annullering av Paris-traktaten". Så snart denne saken var brakt i orden, skulle den sovjetiske ambassadøren i Norge få instruks om å sondere muligheten av å slutte en norsk-sovjetisk avtale om "allianse og vennskap". Vedlagt brevet til Molotov var et forslag til Politbyrå-beslutning. Dette inkorporerte de enkelte punktene i Novikovs brev og det opprinnelige utspillet fra 5. europeiske avdeling.²⁵⁰

Brevet fra Novikov kom neppe Molotov i hende,²⁵¹ og det ble åpenbart heller ikke denne gangen truffet noen endelig beslutning i spørsmålene som Novikov hadde tatt opp. Likeledes ser det ut til at Svalbard eller politikken overfor Norge ikke ble tatt opp som egen sak i Politbyrået vinteren

²⁴⁹ AVPRF, f. 0116, op. 36, p. 142, d. 27, l. 39, Novikov til Molotov, 3. januar 1947, med Molotovs håndskrevne kommentar av 5. januar. Det tok imidlertid tid før dette ble gjennomført.

²⁵⁰ AVPRF, f. 0116, op. 36, p. 140, d. 5, ll. 5–6, Novikov til Molotov, 5. januar 1947, med vedlagt utkast til sentralkomité-beslutning.

²⁵¹ Dette synes fremgå av en bare delvis lesbar håndskrevet påskrift på dokumentet.

eller våren 1947.²⁵² Mye tyder med andre ord på at Molotov og hans underordnede tidlig i januar 1947 var innstilt på å følge opp den norske invitten til å innlede forhandlinger i siste halvdel av måneden. Noen dager etter samtalen med Lange og Wold sa Molotov til Trygve Lie at det "ville være bra" om Norge og USSR kunne vedta en erklæring bygget over det norske utkastet, som bare trengte "mindre endringer".²⁵³

I likhet med Molotov gikk nordmennene til samtale i New York i håp om å finne ut mer om motpartens intensjoner. Da det ble klart at russerne ønsket samtalene gjenopptatt, ble spørsmålet drøftet i regjeringen. Slik som Lange i etterhånd fremstilte saken overfor Stortinget, skal det ha vært stemning for å avvise videre forhandlinger på grunnlag av tanken om felles forsvar av øygruppen. I følge Arne Ordning var regjeringen med Einar Gerhardsen i spissen innstilt på å forhandle videre "på fritt grunnlag", altså å løsrive seg fra opplegget av 9. april 1945. Statsministeren selv skal ha vært "sterkt imot" forslaget om felles forsvar – og skal ha gått så langt som å gi uttrykk for at han, om saken ble satt på spissen, foretrakk sovjetiske baser på øygruppen.²⁵⁴ Noen endelig beslutning ble likevel ikke fattet, og Lange ble åpenbart gitt temmelig frie hender. Heller ikke fra Stortinget kom det signaler i forkant av samtale i New York.²⁵⁵

²⁵² Se oversikten i G.M. Adibekov, K.M. Anderson & L.A. Rogovaja (red.): *Politbjuro TsK RKP(b) – VKP(b). Povestki dnja zasedanij 1919–1952. Katalog. Tom III. 1940–1952*, Moskva 2001.

²⁵³ AVPRF, f. 06, op. 8, p. 2, d. 13, ll. 54–60, Molotovs samtale med Lie den 1. desember 1946.

²⁵⁴ Se Gerd Mordt (red.): *Arne Ordning's dagbøker 24. juli 1945 – 4. april 1949*, innførsel 6. november 1946.

²⁵⁵ I sin utenrikspolitiske redegjørelse i UUKK den 19. september kom Lange ikke inn på Svalbard-saken. Etter et spørsmål fra Utheim nevnte han imidlertid Molotovs utspill om å gjenoppta forhandlingene, uten at dette foranlediget ytterligere kommentarer. Saken ble ikke nevnt under Langes utenrikspolitiske redegjørelse for lukkede dører i Stortinget den 26. september.

Etter samtaler med Hambro, Wold og Trygve Lie i New York²⁵⁶ kom Lange frem til at det var nødvendig å følge en forsiktig linje – det ville skape et ”til det ytterste ugunstig” forhandlingsklima om den norske part i utgangspunktet gjorde det klart at den ikke lenger sto ved hovedpunktet i forslaget av 9. april 1945.²⁵⁷ Heller ikke i etterkant av samtalene i New York tok regjeringen et endelig standpunkt til hvordan saken skulle gripes an videre. Tendensen var likevel klar: Da han redegjorde for saken i den utvidede utenriks- og konstitusjonskomiteen den 28. november, lot Lange det skinne gjennom at han nærmest var kommet frem til at Norge ikke lenger kunne stå ved opplegget fra 9. april. I en situasjon med økende internasjonal spenning og en stadig tydeligere øst-vest-splittelse fremsto forestillingen om et norsk-sovjetisk fellesforsvar som ”en uhyre vanskelig ting”. Lange la ikke skjul på at det dreide seg om en kursendring i forhold til regjeringens tidligere linje, og at han trengte Stortingets støtte for den nye kursen.²⁵⁸

Det ser ut til at regjeringens nye kurs ble banket fast i løpet av desember, selv om motstanden mot å opprettholde forslaget om felles forsvar kom frem både før og etter Langes og Wolds samtaler med Molotov i New York.²⁵⁹ Regjeringen besluttet at et utvalg bestående av statsministeren,

²⁵⁶ I en samtale med Molotov den 1. desember nevnte Lie Svalbard-saken, og sa at han hadde gitt Lange ”det innstendige råd” å viderefør hans, Lies, linje i Svalbard-saken. AVPRF, f. 06, op. 8, p. 2, d. 13, ll. 54–60, Molotovs samtale med Lie den 1. desember 1946.

²⁵⁷ Trolig skjedde det en utvikling i Langes syn i løpet av høsten 1946. I midten av oktober, da nordmennene ventet på at Molotov skulle komme med et utspill, skal Lange ha vært enig med bl.a. Terje Wold og Arne Ording om at regjeringen måtte ”vedkjenne seg” 9. april-utkastet. Se Gerd Mordt (red.): *Arne Ordings dagbøker 24. juli 1945 – 4. april 1949*, innførsel 14. oktober 1946. Det kan tenkes at Ording i noen grad tilla Lange sine egne oppfatninger – som vi har vært inne på flere ganger, var Ording opptatt av at London-regjeringens linje ble videreført.

²⁵⁸ Se Langes redegjørelse i UUKK den 28. november 1946.

²⁵⁹ Se Gerd Mordt (red.): *Arne Ordings dagbøker 24. juli 1945 – 4. april 1949*, innførsler 6. og 23. november 1946.

utenriksministeren og forsvarsministeren skulle forberede saken for å legges frem for Stortinget. Utvalget møttes den 15. desember, og ble da supplert med statsrådene Oscar Torp og Lars Evensen. Under møtet ble det oppnådd enighet om at Norge nå burde ta et initiativ. Norge skulle si seg villig til å innlede diskusjon om en revisjon av traktaten og til å innlede forhandlinger om næringsvirksomheten på øygruppen. Forslaget om norsk-russisk felles forsvar skulle derimot avslås gjennom å henvise til at dette ville "falle inn under FNs virkeområde" og til Hovedforsamlingens vedtak om at FNs medlemsland skulle unngå å ha tropper stasjonert på hverandres territorium.²⁶⁰

Da Arne Ordning ble bedt om å bidra til å utarbeide en note til den sovjetiske regjeringen på dette grunnlaget, altså å komme et nytt sovjetisk fremstøt i forkjøpet, var hans første reaksjon at beslutningen om å avvise videre forhandlinger om felles forsvar var "absurd": "Russerne vil med rette bli rasende." Resultatet ble at saken ble lagt på is i påvente av et nytt sovjetisk utspill.²⁶¹

Den avgjørende fasen i Svalbard-sakens utvikling tok til da engelske *The Times* den 10. januar skrev at den sovjetiske regjeringen under krigen hadde "requested facilities from the Norwegian government for military bases on Spitsbergen Island". I dagene som fulgte fikk saken omfattende dekning i norsk og internasjonal presse, og fra britisk og amerikansk offisielt hold ble det uttalt offentlig at dette var et spørsmål som Norge og USSR ikke uten videre kunne regulere på egen hånd. Mange så en sammenheng med USAs ønske om å videreføre baserettighetene på Island og Grønland.

I denne situasjonen ønsket sovjetregjeringen åpenbart å gjøre det klart at det ikke forelå et krav om sovjetiske baser,

²⁶⁰ Jens Chr. Hauges arkiv, mappe "Diverse (Forsvarsminister 1945–1947)", redegjørelse for møte den 15. desember 1946.

²⁶¹ Se Gerd Mordt (red.): *Arne Ordings dagbøker 24. juli 1945 – 4. april 1949*, innførsel 16. desember 1946.

men derimot enighet om felles sovjetisk-norsk forsvar av øygruppen. Den 15. januar offentliggjorde TASS en kortfattet fremstilling av den sovjetiske argumentasjonen og gangen i de norsk-sovjetiske samtaler. Erklæringen slo fast at det ble "oppnådd forståelse med hensyn til nødvendigheten av felles forsvar av Spitsbergenøyene", samt at partene hadde til hensikt å "gjennomføre konsultasjoner med de berørte allierte regjeringer om en gjennomgang av avtalen av 1920". Forhandlingene var aldri blitt fullført, men samtaler mellom Molotov og Lange i november 1946 var blitt ført "i samme ånd" som de tidligere forhandlingene. Teksten nevnte ikke kjernen i Molotovs opprinnelige krav – at Bjørnøya skulle overføres til sovjetisk suverenitet, mens det øvrige Svalbard skulle styres i form av et sovjetisk-norsk "kondominium".²⁶²

Det var TASS-erklæringen mer enn den opprinnelige meldingen i *The Times* som tvang norske styresmakter til handling. Også tidligere hadde det vært notiser i internasjonal presse om at USSR skulle ha gjort krav på baser på Svalbard, uten at dette hadde fremkalt noen form for offentlig reaksjon på norsk eller sovjetisk side. Grunnlaget for den videre saksgangen ble lagt i et møte i den utvidede utenriks- og konstitusjonskomiteen den 15. januar. Lange gjorde det klart at det ikke var den norske regjeringen som sto bak lekkasjen til *The Times*.²⁶³ Han gikk deretter over til å begrunne hvorfor han ikke lenger kunne gå inn for å gjennomføre opplegget i 9. april-avtalen:

²⁶² Se f.eks. *Pravda*, 15. januar 1947: "K voprosu o Sjpsitbergene (Svalbardskom arhipelage)". Gjengitt i norsk oversettelse i *Fribeten* dagen etter. Gjengitt i Johan Jørgen Holst: *Norsk sikkerhetspolitikk i strategisk perspektiv*, bind II, Oslo 1967, s. 58

²⁶³ Mye tydet på at *Morgenbladets* London-korrespondent Birgar Kildal hadde en finger med i spillet. Helt siden sommeren 1945 hadde saken vært kjent for utvalgte journalister: Utenriksdepartementet hadde en egen liste med navn på pressefolk som under løfte om taushet fikk være til stede under utenriksministerens redegjørelser bak lukkede dører i Stortinget.

Det er ikke noen hemmelighet for noen her i komiteen at jo mer vi har tenkt på saken, jo mer vi har tenkt konkret spesielt på dette med felles forsvar, altså et samarbeid av forsvarsmessig art mellom et lite land som Norge og en stormakt som Sovjet-Samveldet, dess større er betenkelighetene blitt utenrikspolitisk.

Det betenkelige ved den foreslåtte ordningen var først og fremst at en avtale med Sovjetunionen om felles forsvar av et område under norsk suverenitet ville bli oppfattet som et signal om at Norge hadde valgt Sovjetunionens side i den stadig klarere øst-vest-delingen i Europa. I det hele tatt var ønsket om å holde fast ved "balansepolitikken" en ledetråd i Langes innlegg. Derfor gjaldt det å opprettholde tillitsfulle forbindelser med alle stormaktene. En særavtale med USSR ville undergrave denne målsettingen, samtidig som tilbaketoget fra det tidligere forhandlingsopplegget måtte håndteres på en måte som skapte minst mulig konflikt i forholdet mellom de to land. Lange antydte som en mulig løsning å internasjonalisere spørsmålet ved å overføre det til behandling i FNs Sikkerhetsråd eller ved å trekke inn signatarmaktene til 1920-traktaten.

Ordvekslingen som fulgte innebar i realiteten at Lange fikk full støtte for sitt syn, selv om enkelte brukte sterke ord for å understreke det dramatiske i situasjonen som var oppstått. På samme måte som da saken ble diskutert i den utvidede utenriks- og konstitusjonskomiteen i juni 1945, var Arbeiderparti-representanten Jon Andrå en av dem som gikk lengst i en slik retning. Andrå mente det dreide seg om "kanskje den alvorligste sak" som hadde vært oppe siden 9. april 1940. En gjennomføring av bestemmelsene i utkastet til felleserklæring ville føre til at Norge sto i fare for å bli regnet til "østblokken". Det var balansepolitikkenes troverdighet som sto på spill. Samtidig uttrykte Andrå stor forståelse for at London-regjeringen hadde handlet som den gjorde, blant annet i lys av at det sto sovjetiske tropper i Finnmark. Andrås

konklusjon var klar: Det forelå "en helt ny situasjon" i forhold til våren 1945, og Stortinget måtte avvise alle forhandlinger som gikk utover rammene som var gitt gjennom 1920-traktaten.

C.J. Hambro sluttet seg i hovedsak til Langes redegjørelse og konklusjoner, selv om han igjen antydte at Norge kunne være interessert i en annen og bedre ordening på Svalbard. Andrås innlegg ble fulgt opp av Arbeiderpartiets Konrad Knudsen og Venstre-representanten Trygve Utheim. Den eneste som skilte seg ut med et egentlig særstandpunkt var NKP-representanten Johan Strand Johansen, som oppfordret regjeringen til å komme frem til "en for begge parter antagelig løsning". Høyre-representanten Ole F. Bettum kunne med god grunn slå fast at "alle" – og her hørte kommunistene åpenbart ikke hjemme – var enige om at Norge måtte fri seg fra 9. april-erklæringen.

Mye av diskusjonen dreide seg om hvordan den norske regjeringen skulle presentere sin versjon av forhandlingene, etter at TASS hadde offentliggjort sovjetregjeringens syn. Igjen ble det lagt vekt på behovet for å unngå unødige konflikter med USSR. Det var enighet om at den sovjetiske ambassaden skulle varsles før den norske erklæringen ble offentliggjort. Enkelte, mest uttalt Hambro men også Lange selv, var engstelige for at en offentliggjøring av det sovjetiske kravet på Bjørnøya og forslaget om "kondominium" ville bli ille mottatt i Moskva. Neste dag kunne Lange legge frem et utkast til erklæring. Dette nevnte ikke de sovjetiske utgangskravene. Andrå og KrF-representanten Nils Andresson Lavik protesterte mot dette: Det var bare på bakgrunn av Molotovs opprinnelige krav at den norske regjeringens politikk frem til 9. april 1945 fremsto som forståelig.²⁶⁴

Den 16. januar ga Lange også en omfattende redegjørelse for saken i et møte for lukkede dører i Stortinget. Langes la

²⁶⁴ Stortingets arkiv, protokoll fra møter i UUKK den 15. og 16. januar 1947.

ikke skjul på at han var kommet frem til at den tidligere linjen ikke lot seg opprettholde; dette ville skape inntrykk av at Norge hadde sluttet seg til den USSR-ledede blokken i øst-vest-konflikten. Norge burde erklære seg villig til å fortsette samtalene om en revisjon om traktaten, og USSRs særlige nærings- og sikkerhetsmessige interesser på Svalbard skulle anerkjennes. Samtidig skulle Norge gjøre det klart at det ikke lenger var aktuelt med "to-sidige forhandlinger om forsvarstiltak på Svalbard". Det var ingen omfattende debatt etter Langes innlegg – representantene skulle nå få gjøre seg kjent med saken. Høyres nestleder og *Morgenblad*-redaktør Herman Smitt Ingebretsen benyttet likevel anledningen til å påpeke at Stortinget ikke var blitt holdt informert om det som var skjedd siden sommeren 1946.²⁶⁵

Under ordvekslingen i komiteen henviste Lange til at norske militære myndigheter hadde "meget store betenkeligheter av rent militær art" i forhold til et norsk-sovjetisk fellesforsvar på Svalbard. Han viste også til forbeholdet i 9. april-utkastet om at selv om den ene part iverksatte forsvarsforanstaltninger, skulle ikke dermed den annen part automatisk bli å betrakte som krigførende. Dette, mente Lange, var en "rent juridisk fiksjon, som ingen realitet innebærer i en påkommende situasjon".²⁶⁶ Det utenriksministeren siktet til, var et par korte militære utredninger. I august 1945 hadde utenriksdepartementet oversendt 9. april-utkastet til forsvarsdepartementet, sammen med en forespørsel om å få en vurdering av den "tekniske gjennomføring av felleserklæringen" som grunnlag for "en hurtig gjennomføring av erklæringens bestemmelser" straks det måtte foreligge et sovjetisk svar. Det kan virke om utenriksdepartementet, sommeren 1945 fortsatt under Trygve Lies ledelse, ville sikre seg mot at den militære ledelsen innlot seg på utenriks- eller

²⁶⁵ Stortingets arkiv, protokoll fra møte for lukkede dører i Stortinget den 16. januar 1947.

²⁶⁶ Lange under møtet i UUKK den 15. januar 1947.

sikkerhetspolitiske vurderinger. Man har vel ant at forslaget om norsk-sovjetisk felles forsvar av et område under norsk suverenitet ikke ville vekke begeistring blant de fagmilitære.²⁶⁷

Først i juli 1946, etter at utenriksdepartementet hadde purret på saken, forelå svaret fra den militære ledelsen. Utenriksdepartementet hadde hatt rett i sine forutanelser: De militære var slett ikke begeistret. Selve det militærtekniske utredningsarbeidet, i regi av Sjøforsvarets overkommando (SOK), var blitt utført i løpet av en ukes tid i september 1945. Det dreier seg om noen få sider, som munnet ut i en skisse til hvordan en norsk-sovjetisk befestning av Spitsbergen kunne utføres og bemannes. Det var snakk om en håndfull kanon- og torpedobatterier, minesperringe, en garnison på omkring 200 man i fredstid i tillegg til et heimevern, samt marinefartøyer og sjøfly som til dels skulle være stasjonert på fastlandet. Mens skissen til befestningsanlegg omfatter norske så vel som russiske anlegg, synes det som om styrketallene og forslagene om marine- og luftstyrker kun gjelder det norske innslaget i fellesforsvaret. Det ble imidlertid ikke lagt skjul på at utredningen hvilte på et usikkert grunnlag: SOK hadde ingenting å bygge på "mht. hvilken betydning forsvaret av Svalbard tillegges og dermed heller ikke til rammen for anlegg og styrker". Bjørnøya ble ikke nevnt.

Mens SOK begrenset seg til å sette opp en løs plan for hvordan forsvaret av Svalbard kunne innrettes, hadde fungerende forsvarssjef, Halvor Hansson, synspunkter på selve forslaget om norsk-sovjetisk felles forsvar. Hansson slo fast at det fra et militært synspunkt var "urasjonelt" å bruke betydelige ressurser på forsvaret av Svalbard. Han hadde tidligere gjort det klart at det i overskuelig fremtid ikke var mulig å bygge opp et forsvar i Finnmark som kunne stå i mot et angrep fra en stormakt (underforstått: USSR). Planene for en forsvarskamp i Finnmark burde derfor begrenses til "hva et

²⁶⁷ UD, 36.6/10 A, UD til Forsvarsdepartementet, 27. august 1945.

lokalforsvar kan yte”.²⁶⁸ Denne konklusjonen, mente den fungerende forsvarssjefen, gjaldt ”i ennå høyere grad Svalbard”.

I virkeligheten, mente Hansson, fantes det ingen fornuftig grunn til at Norge skulle bruke knappe ressurser på å bygge opp et forsvar av øygruppen i Nordishavet. Kullet til tross spilte Svalbard ingen betydelig rolle i Norges krigsøkonomi. Øygruppen hadde ingen ”strategisk brodd” mot fastlands-Norge, og hadde tilsvarende begrenset betydning for forsvaret av landet. Styrker og materiell som ble avsatt til forsvaret av Svalbard ville være tapt for den langt viktigere forsvarskampen i fastlands-Norge. Som vel var å vente, så den fungerende forsvarssjefen dessuten en rekke prinsipielle problemer knyttet til et norsk-sovjetisk fellesforsvar. Blant ville den norske suverenitetshevdelsen fremstå som diskutabel, i og med at USSR gjennom deltakelsen i fellesforsvaret ville ha sikret seg en faktisk, om ikke formell, ”partiell suverenitet” over Spitsbergen.²⁶⁹

Fellesforsvaret ville videre kunne føre til ”vanskelige utenrikspolitiske komplikasjoner”. Uten at den fungerende forsvarssjefen uttykte i klartekst hva han hadde i tankene, var han åpenbart bekymret hvordan ordningen på Svalbard ville bli vurdert i USA og Storbritannia. Han påpekte også at norske militære styrker på øya kunne bli brakt inn i en ”vanskelig situasjon”. Trolig tenkte han på ubalansen mellom de norske styrkene på øya og USSRs militære kapasitet, samt situasjonen som ville oppstå om Norge og USSR endte opp på ulik side i en konflikt. Det ville dessuten ta mange år før Norge ville ha ressurser til å gjennomføre SOKs opplegg, som

²⁶⁸ Her siteres det fra fungerende forsvarssjefs betenkning av 4. juni 1946, ”Forsvarspolitisk grunnlag for gjenreisningen av Forsvaret”.

²⁶⁹ Den fungerende forsvarssjefen syntes å gå ut fra at USSR skulle ha ansvaret for ”den del av øygruppen som brukes av russerne”. Dette fremgår ikke av selve utkastet til felleseklæring, men ville muligens blitt stilt som et krav av russerne. Uansett har forholdet liten betydning for Hanssons overordnede argumentasjon.

forsvarssjefen for øvrig karakteriserte som et "maksimumsalternativ". Men selv med anleggene på plass, ville den norske styrken ikke kunne motstå et større angrep, "særlig ikke [...] hvis Russland er angriperen".²⁷⁰

Hanssons innvendinger må karakteriseres som temmelig opplagte. Det var ikke uten grunn at utenriksminister Lie hadde presisert at de militære ikke skulle uttale seg om annet enn sakens rent "tekniske" sider.²⁷¹ Som vi har vært inne på, var Lie etter alt å dømme innstilt på at 9. april-opplegget faktisk skulle gjennomføres.

I begynnelsen av oktober ble den militære ledelsens innvendinger utdypet i et notat fra forsvarsstabens sjef Ole Berg til forsvarsministeren. Berg var nå Forsvarets øverste militære leder, etter at Hansson gått over i en annen stilling i forbindelse med at stillingen som Forsvarssjef ble avskaffet. Pussig nok tok Berg utgangspunkt i den feilaktige forestillingen at USSR ikke hadde sluttet seg til Svalbardtraktaten, og derfor var "ubundet av dens bestemmelser" – et klart tegn på at sakens formelle side ikke var blitt underkastet en grundig behandling. Dernest gikk Berg over til å uttrykke i klartekst det som Hansson bare hadde antydnet: Om det ble bygget opp et norsk-sovjetisk fellesforsvar av Svalbard, ville vestmaktene oppfatte dette som "en forandring i vår hittil fulgte militærpolitikk og som en forsvarspolitisk tilslutning til Sovjet-Samveldet". Norges forhold til USA og Storbritannia ville bli undergravet, med de åpenbare og alvorlige konsekvenser dette medførte.

På selve Svalbard ville det norske elementet i fellesforsvaret komme i en svært utsatt stilling: "Sovjet-Samveldet vil som den langt sterkeste kunne tvinge igjennom tiltak som ikke er i samsvar med norske interesser." Sett ut fra Norges

²⁷⁰ UD, 36.6/10 A, Forsvarssjefens notat av 17. juli 1946, med inkorporerte forslag fra SOK.

²⁷¹ Uttrykket "tekniske spørsmål" er understreket i et purrebrev som UD sendte til FD den 21. juni 1946, UD, 36.6/10 A.

forsvarsmessige behov, var det ingenting å vinne ved å befestet Svalbard: "Den beste løsning ville være å søke å undgå at Svalbard ble befestet militært." Om en militarisering av øygruppen ble sett som uunngåelig, burde Norge alene stå for forsvaret.²⁷² Det har vært hevdet at forsvarsledelsen anså "rene sovjetiske baser for mindre problematisk" enn et norsk-sovjetisk fellesforsvar.²⁷³ Dokumentene gir neppe grunnlag for denne konklusjonen; det ser ut til at alternativet i det hele tatt ikke ble tatt opp til diskusjon i forsvarsledelsens utredninger.

For å balansere inntrykket som var skapt etter TASS-erklæringen, offentliggjorde den norske regjeringen den 17. januar sin egen versjon av de norsk-sovjetiske forhandlingene. Den sovjetiske ambassadøren ble varslet om offentliggjørelsen, og fikk oversendt teksten til erklæringen før den ble sendt ut til pressen. Det samme ønsket om å unngå å provosere russerne forklarer at erklæringen fortiet de sentrale elementene i Molotovs opprinnelige krav fra november 1944: Bjørnøya til USSR og norsk-sovjetisk "kondominium" for det øvrige Svalbard. Blant andre Andrå hadde påpekt at norsk opinion ville vise liten forståelse for regjeringens ettergivenhet om ikke Molotovs utgangskrav var kjent.

Problemet ble i noen grad løst ved at erklæringen ga inntrykk av at tanken om norsk-sovjetisk felles forsvar ikke var fremkommet som et norsk forslag under forhandlingene, men derimot inngikk i det opprinnelige sovjetiske utspillet. Erklæringen var utformet på en måte som holdt døren åpen for en fortsettelse av forhandlingene.²⁷⁴ Lange var likevel på denne tiden fast bestemt på å bryte med regjeringens tidligere linje. Den 22. januar sa han til den kanadiske ministeren i Oslo at det av hensyn til Norges utenrikspolitiske linje ville

²⁷² UD, 36.6/10 A, Ole Berg til Forsvarsministeren, 5. oktober 1946. Et eksemplar med Ole Bergs initialer som signatur finnes i Hauges arkiv, i ringpermen "Særlige saker av utenrikspolitisk og forsvarspolitisk art I".

²⁷³ Knut Einar Eriksen: "Svalbardspørsmålet fra krig til kald krig", s. 142.

²⁷⁴ Offentliggjort i pressen den 17. januar 1947. Gjengitt i Johan Jørgen Holst: *Norsk sikkerhetspolitikk i strategisk perspektiv*, bind II, s. 59–61.

være "umulig" å gå inn på et tosidig militært arrangement med en enkelt stormakt.²⁷⁵ Til Collier uttalte han seg noe mer forsiktig: Slik saken hadde utviklet seg var det "ingen grunn til å tro at den norske regjering ville innlate seg på diskusjon av et slikt tosidig forsvarsarrangement".²⁷⁶

Den store debatten i Stortinget om Svalbard fant sted for lukkede dører den 23. januar. Smitt Ingebretsen kunne med god grunn konstatere at det var nærmest samstemmig enighet om å avvise 9. april-erklæringen – og minnet om denne dagens spesielle plass i norsk historie ("har ikke bare datoen felles med ting vi ikke setter pris på"). Terje Wold var blant dem som nå var kommet frem til at det ikke lenger ville være riktig å føre tosidige forhandlinger med USSR om forsvaret av Svalbard – et område under norsk suverenitet.

Andre som uttalte seg særlig klart var Arbeiderpartiets Jon Andrå og Sverre Støstad, Bondeparti-representanten Gabriel E. Moseid og Kristelig Folkepartis Nils A. Lavik. Lavik hadde forståelse for at Norge måtte ivareta forholdet til USSR, men minnet om at "gull kan også kjøpast for dyrt, og er redd for at det er dette vi held på å gjera no". Hambro, derimot, nølte – han minnet igjen om at 1920-trakten ikke var god for Norge, og han hadde i det hele tatt vanskelig for å ta entydig avstand fra det norske utkastet til felleserklæring. Utheim var "dypt uenig" i 9. april-opplegget, og foreslo at Stortinget skulle vedta en erklæring om at det "ikke er enig i, at forsvaret av Svalbard-Øygruppen er et fellesanliggende for Norge og Sovjetunionen". NKP-representanten Johan Strand-Johansen var den eneste som i entydige vendinger gikk inn for å fortsette forhandlingene på grunnlag av 9. april-utkastet. For ham var saken et rent norsk-sovjetisk anliggende.²⁷⁷

²⁷⁵ UD, 36.6/10 A, Langes samtale med Kearney den 22. januar 1947.

²⁷⁶ UD, 36.6/10 A, Langes samtale med Collier den 22. januar 1947.

²⁷⁷ Stortingets arkiv, protokoll fra møte for lukkede dører i Stortinget den 23. januar 1947.

I løpet av januar meldte den sovjetiske ambassaden i Oslo til Moskva at nordmennene var i ferd med å revurdere sin holdning til spørsmålet om felles forsvar av Svalbard. Selv om henvisningene til sakens behandling i regjeringen, Stortinget og den utvidede utenriks- og konstitusjonskomiteen var ufullstendige og noe upresise, hadde MID-ledelsen kjennskap til kjernen i Langes nye standpunkt før dette ble offentlig kjent. Ambassadøren kunne også fortelle at den norske militære ledelsen var skeptisk til 9. april-opplegget. Novikov skrev til Molotov at den norske regjering hadde besluttet å si seg villig til å gjenoppta samtalene, men å avslå å delta i et militært arrangement som kunne tolkes dit hen at Norge var på vei inn i "den østlige blokken av stater" – muligens en referanse til Langes uttalelse i den utvidede utenriks- og konstitusjonskomiteen den 15. januar.

Til tross for disse opplysningene tok Novikov til orde for å foreslå for nordmennene å videreføre forhandlingene "på grunnlag av erklæringen om felles forsvar av Spitsbergen-arkipelet som var blitt lagt frem fra norsk side". Forhandlingene skulle ta til i Moskva i begynnelsen av februar.²⁷⁸ Med bare små endringer var notatet fra Novikov utgangspunkt for et brev til Stalin som Molotov signerte den 29. januar. Noe sovjetisk utspill kom likevel ikke.²⁷⁹

Et entydig svar på hva som beveget russerne til å la saken ligge fremkommer ikke av det tilgjengelige materialet. Én ting er at russerne var klar over at saken var til behandling i Stortinget, og at den norske regjeringen om kort tid ville formulere et standpunkt.²⁸⁰ Noen dager ut i februar gjorde ambassadør Kuznetsov det klart at han ventet med spenning

²⁷⁸ AVPRF, f. 0116, op. 36, p. 142, d. 27, ll. 8–9, Novikov til Molotov den 28. januar 1947, med vedlagt utkast til verbalnote til Norges ambassadør.

²⁷⁹ AVPRF, f. 06, op. 9, p. 62, d. 936, ll. 111–12, Molotov til Stalin, 29. januar 1947, med Molotovs håndskrevne tilføyelse av 3 februar:

"Predvaritelno prozondirovat" (Sondere på forhånd).

²⁸⁰ UD, 36.6/10 A, Langes samtale med Kuznetsov den 29. januar 1947.

på det endelige resultatet av de norske diskusjonene.²⁸¹ Det foreligger dessuten flere eksempler på at sovjetdiplomatene kunne rapportere fra møter i den utvidede utenriks- og konstitusjonskomiteen og fra lukkede møter i Stortinget. Det kan ikke utelukkes at beslutningstakerne i Moskva hadde tilgang til flere slike referater enn de som hittil er fremkommet, og at de derfor kunne holde seg godt orientert om utviklingen i Langes og regjeringens holdning.

På det mer overordnede plan ser det ut til at sammenhengen med utviklingen i USAs fremstøt for å skaffe seg baser på Island og Grønland fortsatt gjorde seg gjeldende. Begge sakene var kommet i bevegelse høsten 1946, og var i høy grad fremme i politisk og offentlig debatt. I september 1946 ble det inngått en midlertidig avtale som ga amerikanerne landingsrettigheter på Keflavik flyplass for en begrenset periode, samtidig som amerikansk militært personell ble trukket ut. På Island var avtalen i høyeste grad omstridt, og saken munnet ut i en regjeringsskisse. Avtalen ble imidlertid stående ved lag, men det var først i 1951 at det ble undertegnet en endelig avtale om et amerikansk militært nærvær på Island. USAs avtale med Island kan ha bidratt til at Molotov høsten 1946 besluttet seg for å ta opp igjen Svalbard-saken da han var i New York i forbindelse med møtet i FNs Hovedforsamling. Ett hinder var tilsynelatende ryddet av veien. Den britiske statsministeren Ernest Bevin var blant dem som mente at det var en direkte sammenheng mellom USSRs krav om en revisjon av Svalbard-traktaten og USAs press på Island.²⁸²

Det var ingen tilsvarende avklaring når det gjaldt USAs basekrav på Grønland. Dette la begrensninger på Molotovs handlefrihet i forhold til Svalbard. Sommeren og høsten 1946 var det økende oppmerksomhet om Grønland-spørsmålet i Danmark. USAs ønske om en forlengelse av baserettighetene

²⁸¹ UD, 36.6/10 A, notat fra samtale med Kuznetsov den 7. februar 1947.

²⁸² UD, 36.6/10 A, Langes notat fra samtale med Bevin, 4. september 1946.

møtte sterk motstand, og ble blant annet tatt opp Folketinget. Den 30. oktober erklærte utenriksminister Gustav Rasmussen i Folketingets *udenrigspolitiske nævnd* at forutsetningene var til stede for å starte forhandlinger med USA om å avslutte det amerikanske militære nærværet. I midten av november ble dette fulgt opp gjennom en formell dansk anmodning til den amerikanske regjeringen. I tiden som fulgte ble det ført uformelle og konfidensielle samtaler om saken mellom State Department og den danske sendemannen, Henrik Kauffmann.

Kauffmann, som til tider forholdt seg svært fritt til instruksene han mottok fra København, formidlet et inntrykk av at den danske regjeringen i virkeligheten var innstilt på å komme amerikanerne i møte. Vi husker Rolf Andvords selvstendige fortolkning av regjeringens instruks og Trygve Lies sterke engasjement for å drive gjennom en realisering av det opprinnelige opplegget for et norsk-sovjetisk fellesforsvar på Svalbard, også etter at han hadde gått av som norsk utenriksminister. På liknende måte hadde Kauffmann åpenbart vanskelig for å stille seg bak den danske regjeringens forsøk på å få amerikanerne til å gå med på en tilbaketrekking fra Grønland.²⁸³

På det offisielle plan valgte amerikanerne å ignorere den danske anmodningen om å innlede forhandlinger om amerikansk tilbaketrekking. Da utenriksminister Rasmussen var i USA i desember 1946 i forbindelse med FNs Hovedforsamling, gjorde den amerikanske utenriksministeren James F. Byrnes det tvert imot klart at USA fortsatt hadde avgjørende sikkerhetspolitiske interesser på Grønland. Landets behov for militærbase på Grønland kunne sikres gjennom ulike varianter av en dansk-amerikansk overenskomst. Fra et amerikansk synspunkt ville den beste løsningen være at Danmark solgte hele øya til USA.

²⁸³ Mer om Kauffmanns personlige diplomati i *Grønland under den kolde krig*.

I etterhånd lot Byrnes Rasmussen forstå at det var riktig at innholdet i desember-samtalene ikke ble kjent. Dette ville nemlig kunne førte til at USSR la økt press på Norge i Svalbard-saken. Tilsvarende gjorde amerikanerne det klart at et sovjetisk nærvær på Svalbard ville gi ytterligere styrke til USAs krav om baser på Grønland.²⁸⁴ Den sovjetiske regjeringen var på sin side klar over at den danske regjeringen, og ikke minst utenriksminister Gustav Rasmussen selv, fryktet at en avtale om baserettigheter for USA på Grønland ville føre til sovjetiske krav om baser på Bornholm. Også i forhold til Danmark hadde den sovjetiske regjeringen sine spesielle kilder til konfidensiell informasjon. Det kommunistiske folketingsmedlemmet Ib Nørlund, medlem av *udenrigspolitisk nævnd* og den danske delegasjonen til FNs Hovedforsamling høsten 1946, fortalte russerne det han visste om Rasmussens samtaler med Byrnes.²⁸⁵

I et slikt perspektiv må situasjonen etter artikkelen i *The Times* den 10. januar og den internasjonale pressedekningen som fulgte ha fremstått for MID-ledelsen som særdeles lite velegnet til å slutføre forhandlingene med den norske regjeringen. Ikke minst dansk presse og danske politikere trakk sammenligninger mellom sovjetregjeringens ønske om baser på Svalbard og amerikanernes bestrebelser i forhold til Grønland og Island.

Det lyktes heller ikke for amerikanerne å holde hemmelig Byrnes' forslag om at USA skulle kjøpe Grønland av Danmark. Den 10. februar offentliggjorde *Røde Stjerne*, det sovjetiske forsvarsministeriets avis, en artikkel om "Grønlandsspørsmålet" over signaturen "P. Rysakov". Rysakov angrep amerikanernes angivelige planer om å kjøpe Grønland, samtidig som han understreket de arktiske områdenes

²⁸⁴ *Grønland under den kolde krig*, s. 80.

²⁸⁵ Se f.eks. AVPRF, f. 085, op. 31, p. 125, d. 7, ll. 1-7, Jelsukovs samtale med Ib Nørlund den 24. desember 1946, i.e. etter Rasmussens besøk i Washington.

militærstrategiske betydning. I den grad USSR ønsket å motarbeide de amerikanske baseplanene på Island og Grønland, må det ha fremstått som lite formålstjenlig å gi amerikanerne ekstra kort på hånden gjennom å øve press på Norge i Svalbard-saken.

Det er derfor ikke uten videre gitt at Stortingets beslutning i lukket møte den 15. februar 1947, om å avvise videre forhandlinger om felles forsvar av Svalbard, kom et sovjetisk utspill i forkjøpet.

Stortinget fastslo at

det ville være i strid med den utenrikspolitiske linje
Regjeringen i forståelse med Stortinget har fulgt siden
frigjøringen å ta opp drøftelser av militær art om forsvaret av
et område under norsk suverenitet med en enkelt annen
makt.²⁸⁶

Kjernen i formuleringen var lagt frem av Lange selv under det lukkede møtet i Stortinget den 23. januar, og et utkast til erklæring ble deretter diskutert under møter i den utvidede utenriks- og konstitusjonskomité den 30. og 31. januar. Utheim valgte å trekke tilbake sitt alternative forslag, og sa seg enig i formuleringene som ble lagt frem av Lange. Hambro samarbeidet tett med Lange om formuleringene i utkastet, og det var nå (selvsagt i tillegg til kommunistene) bare den opposisjonelle Arbeiderparti-representanten Jacob Friis som ønsket en klarere kontinuitet tilbake til regjeringens opprinnelige forhandlingslinje. Til dette svarte Lange at man ikke kunne "drømme seg bort" fra at kontinuiteten var brutt, mens Utheim understreket at noe av poenget nettopp var å understreke at situasjonen hadde endret seg, og dermed også Norges standpunkt.

Erklæringen, som i sin endelige form fikk også Friis' tilslutning, ble vedtatt mot kommunistenes 11 stemmer.

²⁸⁶ Resolusjonen er gjengitt i Johan Jørgen Holst: *Norsk sikkerhetspolitikk i strategisk perspektiv*, bind II, s. 63–64.

Samtidig var det 38 representanter som avholdt seg fra å stemme – trolig et uttrykk for at det fortsatt var mange som var urolige over de mulige konsekvensene av regjeringens kursendring i Svalbard-saken.

Stortinget sa imidlertid ikke nei til forhandlinger om Svalbard som sådan. Tvert imot: Beslutningen inneholdt en invitasjon til å starte forhandlinger om en revidering av avtalen av 1920 for å "gjøre den mer tilfredsstillende". Også dette var i tråd med regjeringens linje slik den var lagt frem av Lange under stortingsmøtet den 23. januar. Den 17. februar overleverte Andvords etterfølger som ambassadør i Moskva, Hans Christian Berg, et brev fra Lange til Molotov som gjenga Stortingets resolusjon. Lange foreslo i brevet at forhandlinger om en revisjon av Svalbard-traktaten kunne ta til i Oslo, samtidig som han gjorde det klart at den norske regjering hadde til hensikt å offentliggjøre Stortingets beslutning.²⁸⁷

²⁸⁷ AVPRF, f. 06, op. 9, p. 61, d. 923, ll. 7–8, Lange til Molotov, datert 15. februar 1947.

Kapittel 10

Etter 17. februar 1947: sovjetiske overveielser

I ukene etter at H.C. Berg hadde overlevert Langes brev til Molotov, ble det i det sovjetiske utenriksministeriet utarbeidet flere forslag til svar. I hovedsak munnet de ut i en avvisning av den norske argumentasjonen, samtidig som det ble anbefalt at Sovjetunionen skulle akseptere invitasjonen til å starte forhandlinger om en revisjon av Svalbard-traktaten.

Ambassadør Kuznetsov, som skrev et av utkastene til brev fra Molotov til Lange, var klar over at den norske regjeringen inntil videre ikke ville gå med på det opprinnelige forslaget om norsk-sovjetisk fellesforsvar. En viktig hensikt med forhandlingene skulle derfor være å ivareta sovjetiske økonomiske interesser på øygruppen. Kuznetsov så likevel for seg at en nyordning på Svalbard kunne omfatte militære elementer: En revidert Svalbard-traktat kunne gi grunnlag for en "regional avtale om forsvaret av Spitsbergen-arkipelet" mellom Norge, USSR, Finland og Sverige i overensstemmelse med FN-paktens artikkel 43. Dermed kunne USSR fortsatt nå sin målsetting om å "styrke sin posisjon i området ved Spitsbergen-arkipelet, og skjerme seg (*ogradit sebja*) fra den anglo-amerikanske blokken i dette området".²⁸⁸

²⁸⁸ AVPRE, f. 06, op. 9, p. 62, d. 936, ll. 121–24, Kuznetsov til Molotov, 10. mars 1947, med vedlagt utkast til svarbrev til Lange; *ibid.*, ll. 101–03,

Når den sovjetiske regjeringen likevel valgte å la Langes brev forbli ubesvart, skyltes dette trolig at de samme forhold som bidro til å trenere saken i januar, fortsatt gjorde seg gjeldende. Etter Stortingets beslutning var det klart at Norge ville sette seg imot et forsøk på drive gjennom ordningen med felles forsvar. Et fornyet sovjetisk krav ville derfor i minst like høy grad som tidligere kunne utnyttes av USA til å få gjennomslag for ønsket om baser på Island og Grønland.

Andre forhold trakk i samme retning. Den 11. mars holdt president Truman sin store tale i Kongressen i Washington, der han la frem det som i ettertiden er kjent som "Truman-doktrinen". I første omgang dreide det som at USA grep inn med omfattende økonomisk og militær støtte til Tyrkia og den sittende regjeringen i Hellas. USSRs forsøk å sikre seg baserettigheter i Svartehavs-stredene og kravet om tilbakeføring til USSR av tidligere russiske områder i Tyrkia inngikk i bakgrunnen for utspillet. Sovjetregjeringen kan ha fryktet at et nytt initiativ i Svalbard-saken ville bli utnyttet av den amerikanske administrasjonen til å samle støtte for sin politikk. Det er også mulig, uten at dette er dokumentert, at russerne har kommet frem til at statstrusten Arktikugol, som nå var i ferd med å gjenoppta gruvedriften på Spitsbergen, allerede var sikret samme vilkår som norske bedrifter. I realiteten var det lite å hente av økonomisk gevinst gjennom nye forhandlinger.

Det er lite som tyder på at den sovjetiske militære ledelsen var pådrivere for å etablere et sovjetisk militært nærvær på Svalbard. Det lille som er tilgjengelig av militære analyser tyder på at Svalbard ikke ble tillagt avgjørende militærstrategisk betydning – her var altså de militære i Norge og Sovjetunionen på linje – selv om øygruppen vakte en viss interesse som et mulig støttepunkt for fly- og marinestyrker.

Spørsmålet ble aktualisert høsten 1946, da den sovjetiske regjeringen fikk formidlet tre tilbud fra norske rettighetshavere om å kjøpe deres utmål på Spitsbergen. De interesserte økonomiske fagministeriene anbefalte å benytte seg av to av disse tilbudene.²⁸⁹ Et tredje utmål, tilbudt av Artur S. Levin gjennom en mellommann i New York, var ikke kullførende, men vakte interesse i MID som et mulig utgangspunkt for militære baseanlegg. Etter forespørsel fra MID²⁹⁰ bekreftet sjefen for generalstaben, marsjall Aleksandr M. Vasilevskij, at området ville ha "stor verdi" for den sovjetiske marinen. Selv om terrenget og ankomstforholdene i området var langt fra ideelle, ville det være mulig å opprette en mobil marinebase (*manevrennaja Vojenno-Morskaja baza*) og en flybase. Denne ville være basert på sjøfly om sommeren, mens det om vinteren kunne anlegges landingsstriper på isen.

Slike anlegg, mente Vasilevskij, ville "skape gunstige operasjonelle forhold i den vestlige delen av Barentshavet og i den vestlige sektor av Arktis". Området for "mulige [luft- og sjømilitære] operasjoner for å forsvare våre kommunikasjonslinjer" ville bli utvidet.²⁹¹ Mens Vetrov og Dekanozov i tråd med dette gikk inn for at USSR burde akseptere alle tre tilbudene,²⁹² var anbefalingen som gikk til Molotov den 20. januar 1947 likevel endret til at det ikke var nødvendig å bruke penger på tilbudet fra Artur S. Levin. Begrunnelsen var at det ville bli sluttet en avtale med Norge om "felles forsvar av Spitsbergen-arkipelet".²⁹³ Med andre

²⁸⁹ Se AVPRF, f. 0116, op. 28, p. 130, d. 20, ll. 19–20, Pereterskij til Vetrov, 18. oktober 1946.

²⁹⁰ AVPRF, f. 0116, op. 28, p. 130, d. 20, l. 10, Sysojev til Vasilevskij, 4. oktober 1912.

²⁹¹ AVPRF, f. 0116, op. 28, p. 130, d. 20, ll. 17–18, Vasilevskij til Dekanozov, 12. oktober 1946.

²⁹² AVPRF, f. 0116, op. 28, p. 130, d. 20, ll. 23–24, Vetrov til Dekanozov, 24. oktober 1946, med Dekanozovs håndskrevne kommentar.

²⁹³ AVPRF, f. 06, op. 9, p. 62, d. 936, l. 1, Novikov til Molotov, 20. januar. Se AVPRF, f. 0116, op. 36, p. 141, d. 18, l. 13, Vetrovs "spravka" av 6. mars 1947, som synes å bekrefte at det var Novikovs argumentasjon som

ord: Det var ikke nødvendig å anskaffe grunn for et eget sovjetisk baseanlegg.

Av en eller annen grunn ble generalstaben vinteren eller våren 1947 på nytt bedt om å vurdere verdien av utmålet til Artur S. Levin. Da generalstabens nye vurdering forelå i midten av april, var konklusjonen i hovedsak den samme som sist: Det ville være "ønskelig" for Sovjetunionen å ha marine- og flybaser på Spitsbergen, men området som ble tilbudt av Levin var ikke særlig egnet. Militært sett ville det være bedre å opprette marine- og flybaser "i området ved oddene på nord- og sørsiden av inngangen til Isfjorden og ved Grønnfjord". For å komme videre måtte saken utredes på stedet, og Marsjall Vasilevskij foreslo derfor å sende en gruppe av militære spesialister til Spitsbergen for å undersøke mulige lokaliteter for slike baser.²⁹⁴

Vasilevskijs brev forsterker inntrykket av at de militære myndigheter ikke hadde foretatt noen omfattende vurdering av Svalbards militære betydning. Det var åpenbart ikke blitt gjennomført undersøkelser på stedet. Etter alt å dømme var de militæres interesse for Svalbard betinget. Trolig var den militære ledelsen mer opptatt av muligheten av å skaffe seg et fotfeste i Finnmark. På dette tidspunktet har det likevel ganske sikkert vært klart for den sovjetiske utenriksledelsen at et sovjetisk fremstøt for å oppnå en grenseforskyvning og en form for militært "kondominium" i Nord-Norge ville bli utvetydig avvist av den norske regjeringen. De politiske konsekvensene av et slikt fremstøt må ha fremstått som uoverskuelige.

ble videreformidlet til Molotov. I en kommentar til Vasilevskijs brev minner den midlertidige sjefen for ministeriets rettsavdeling, Ivan S. Pereterskij, om at Svalbard var "demilitarisert" etter 1920-traktaten, som USSR hadde sluttet seg til i 1935. Rettsavdelingen var ikke kjent med hvorvidt det var på tale å annullere denne traktaten, se AVPRF, f. 0116, op. 28, p. 130, d. 20, ll. 19–20, Pereterskij til Vetrov, 18. oktober 1946.

²⁹⁴ AVPRF, f. 06, op. 9, p. 61, d. 935, ll. 22–23, Vasilevskij til Molotov, 21. april 1947.

Med Nord-Norge ute av overveielsene og mens de militære viste bare lunken interesse for Svalbard, er det ikke overraskende at det var de sivile byråkratene i utenriksministeriet som etter det norske utspillet i februar 1947 fortsatte å presse på for en "løsning av Spitsbergen-spørsmålet". Den sovjetiske ambassadøren i Norge, Nikolaj D. Kuznetsov, så vel som aktivistene i MIDs 5. europeiske avdeling, så en slutføring av Svalbard-forhandlingene som et viktig ledd i bestrebelsene på å demme opp for den "anglo-amerikanske" virksomheten i Norge.

Tidlig i mai 1947 gjentok Kuznetsov oppfordringen til Molotov om å akseptere den norske invitasjonen til forhandlinger. Det burde også bli oppnådd enighet om en norsk-sovjetisk "pakt mot tysk aggresjon".²⁹⁵ Sammenhengen med de amerikanske basefremstøtene i Nord-Atlanteren illustreres av et utspill som M.S. Vetrov foretok noen uker senere. Vetrov tok nemlig utgangspunkt i den feilaktige oppfatning at det forelå noe nær enighet mellom Danmark og USA om permanente amerikanske baser på Grønland. Dermed, mente Vetrov, lå situasjonen endelig til rette for å bringe forhandlingene med Norge til en avslutning:

Situasjonen som har oppstått frembyr dermed et særdeles gunstig tidspunkt for å gjenoppta forhandlingene med nordmennene som ble avbrutt i februar d.å. om felles sovjetisk-norsk forsvar av Spitsbergen.

I tillegg til å føre frem til en endelig løsning av Svalbard-spørsmålet, ville slike forhandlinger tjene til å "legge press på de dansk-amerikanske forhandlingene om Grønland", altså ståls sette danskene til å motstå USAs krav. Vetrov vedla et utkast til brev fra Molotov til Lange. Utkastet endte med at Molotov ga uttrykk for at sovjetregjeringen ønsket å "gjenoppta i nær fremtid og på samme grunnlag som tidligere

²⁹⁵ AVPRF, f. 0116, op. 36, p. 140, d. 5, ll. 22–27, Kuznetsov til Molotov, 5. mai 1947.

forhandlingene om en revisjon av Spitsbergen-traktaten av 1920".²⁹⁶

I virkeligheten hadde danskene i en note til amerikanerne av 27. mai bedt om at det ble innledet samtaler om å *avslutte* baseavtalen av 9. april 1941. Saken kom opp da Danmarks Kommunistiske Parti (DKP) la frem for Folketinget en resolusjon som oppfordret regjeringen til "å foretage de nødvendige Skridt for at faa genoprettet Danmarks fulde Suverænitet over Grønland". Etter noten av 27. mai trakk kommunistene resolusjonsforslaget tilbake. Teksten i noten var imidlertid helt bevisst utformet på en måte som lot spørsmålet om når forhandlingene skulle ta til, stå åpent.²⁹⁷

Vetrovs kolleger Zjdanova og Sergej T. Loginov kunne raskt oppklare misforståelsen. De oppfordret Vetrov til å trekke tilbake sitt notat, ettersom et sovjetisk fremstøt for å "militarisere Spitsbergen" ville bli fremstilt i vestlig presse som "sovjetiske ekspansjonistiske tendenser rettet mot Svalbard". For amerikanerne ville dette være et ypperlig argument for å få beholde basene på Grønland, mens den danske regjeringens mulighet for å stå imot USAs krav ville bli tilsvarende svekket. Et sovjetisk initiativ i Svalbard-saken, mente de to, burde i det minste utestå inntil amerikanerne kom med et *avvisende* svar på den danske anmodningen om å starte forhandlinger om en annullering av forsvarsavtalen av 1941.²⁹⁸

Russernes faste kontakt i Folketingets *udenrigspolitisk nævnd*, Ib Nørlund, ga våren 1947 uttrykk for at det var en voksende forståelse i Danmark for at USA ikke ville trekke seg tilbake fra Grønland. Den danske regjeringen, mente Nørlund, trakk saken bevisst i langdrag, men håpet på en løsning som innebar fortsatt amerikansk militært nærvær under en eller annen formell FN-paraply. Danmark ville beholde

²⁹⁶ AVPRF, f. 0116, op. 36, p. 142, d. 27, ll. 23–25, Vetrov til Molotov, 31. mai 1947, med utkast til brev fra Molotov til Lange.

²⁹⁷ *Grønland under den kolde krig*, s. 80–82.

²⁹⁸ AVPRF, f. 0116, op. 36, p. 142, d. 27, ll. 26–27, Zjdanova og Loginov til Vetrov, 6. juni 1947.

suvereniteten over øya.²⁹⁹ Alt i alt ga Nørlund en dekkende beskrivelse av den danske regjeringens standpunkt.

Imidlertid trakk de dansk-amerikanske samtalenene i langdrag. Den endelige avtalen om amerikanske baser på Grønland ble undertegnet først i 1951, på et tidspunkt da utviklingen av NATO, med Norge og Danmark som medlemmer, hadde avskåret Sovjetunionen fra å fremme krav på Svalbard – eller Bornholm.

Zjdanovas og Loginovs notat til Vetrov signaliserte at selv aktivistene i MIDs 5. europeiske avdeling var i ferd med å resignere i forhold til Svalbard. I november 1944 hadde Molotov stilt seg bak et forsøk på å endre situasjonen i sovjetisk favør. Fra og med våren 1947 ble det stadig klarere for saksbehandlere og beslutningstakere i det sovjetiske utenriksapparatet at det beste man kunne håpe på var å forsvare *status quo* i form av en streng praktisering av begrensningene i Paris-traktatens artikkel 9. Vetrov og Zjdanova, som selv hadde vært blant de mest ivrige talsmenn for en "aktiv politikk" overfor Norge, begynte å argumentere for at USSR skulle konsentrere seg om å bekjempe ethvert amerikansk forsøk på å endre den eksisterende situasjonen i Nordishavet i sovjetisk uheld. Den sovjetiske regjeringen burde derfor gå ut med støtte til den danske regjeringens linje, samtidig som sovjetisk presse skulle gjøre det klart at en videreføring av de amerikanske baserettighetene på Grønland ville forrykke den eksisterende maktbalansen i området.³⁰⁰ Budskapet var klart: Om USA fikk gjennomslag for sitt ønske om baser på Grønland, ville USSR ta opp igjen kravet om en revisjon av Svalbard-traktaten.

Frem mot utgangen av 1947 inntok russerne en "vente-og-se"-holdning i forhold til Svalbard. Dels ble det håpet at

²⁹⁹ AVPRF, f. 085, op. 31, p. 125, d. 7, ll. 9–13, Jelsukovs samtale med Ib Nørlund den 19. april 1947.

³⁰⁰ AVPRF, f. 0116, op. 36, p. 142, d. 27, ll. 26–27, Zjdanova og Loginov til Vetrov, 6. juni 1947.

”verdenssituasjonen” (først og fremst utviklingen i forhandlingene om amerikanske baser på Island og Grønland) skulle legge forholdene til rette for et nytt sovjetisk utspill, dels ble det ventet at *den norske regjeringen* ville ta opp saken. Nordmennene skulle ikke gis inntrykk av sovjetisk utålmodighet. I den grad saken kom opp i uformelle sammenhenger, skulle man likevel la det skinne gjennom at Langes brev ikke var tilfredsstillende.³⁰¹ Forestillingen om at den norske regjeringen selv ville bringe saken på bane var selvfølgelig feilaktig. Etter kursendringen tidlig i 1947 fryktet nordmennene at sovjetregjeringen ville komme med et tilsvarende, mens de *håpet* at den ville la saken ligge.

Under et besøk Oslo sommeren 1947 kan Trygve ha Lie bygget opp under russernes forventning om at nordmennene selv ville bringe Svalbard-saken på bane. Under en samtale med den nyutnevnte sovjetiske ambassadøren i Oslo, Sergej A. Afanasjev, la den tidligere utenriksministeren ikke skjul på at han var lite begeistret for den norske regjeringens kursendring i Svalbard-saken:

Videre gikk LIE etter eget initiativ over til å snakke om Spitsbergen. Han sa: ”Jeg er svært lei for at saken tok en slik vending [dvs. Stortingets beslutning av 15. februar]. Dersom jeg hadde vært informert på forhånd om at dette spørsmålet ville bli diskutert her, kunne jeg ha foretatt meg et eller annet. Begrunnelsen som ble gitt, at ‘situasjonen har endret seg’ siden mine samtaler med de sovjetiske representantene, er bare tomme utflukter. Jeg møtte Lange i New York. Han fortalte meg om samtalen med Molotov, og lovet å holde fast ved den politikken som jeg hadde ført. Men senere, viste det seg, skjedde det motsatte. I mars i år, da jeg var i Oslo, sa jeg til kongen, Gerhardsen og Lange at regjeringen gjorde en alvorlig feil ved å avvise Sovjetunionens naturlige bestrebelse. Når USA krever baser på Grønland, og motiverer det med at

³⁰¹ Dette fremgår av flere dokumenter sommeren 1947, se AVPRF, f, 0116, op. 36, p. 142, d. 27, l. 29, Zorin til Vysjinskij, 18. august 1947, med håndskrevne tilføyelser; *ibid.*, l. 31, Kuznetsov til Vysjinskij, 21. august 1947; *ibid.*, ll. 32–37, Kuznetsov til Vysjinskij, 28. august 1947.

de er nødvendige for forsvaret av det amerikanske kontinent, så kunne vi gjennom en avtale med Sovjetunionen om Spitsbergen ha opprettet en base for forsvaret av det europeiske kontinent. Dette er ikke i strid med FN-pakten. Spitsbergen-saken tok en slik vending fordi de konservative og andre partier som er i opposisjon til arbeider-regjeringen, bestemte seg for å ta opp kampen med arbeiderpartiet i forkant av kommunevalget til høsten. For dem var Spitsbergen-spørsmålet en god anledning. I denne saken er det bare én ting jeg ikke forstår: Hvorfor fortalte ikke regjeringen dette åpent til den sovjetiske Regjering, i stedet for å velge en slik uklok forklaring. Jeg antar at ledelsen i Sovjetunionen ville ha forstått den norske regjering fullt ut dersom den hadde fortalt sannheten om de indrepolitiske vanskelighetene. Om De tillater, vil jeg gjerne gi Dem et råd: Smør dere med tålmodighet, og vent til det kommer en passende anledning til å ta opp Spitsbergen-spørsmålet på nytt. En slik anledning kan komme snart, antakelig etter kommunevalget. Jeg tror arbeiderpartiet og kommunistpartiet vil få like mange stemmer som under det forrige valget. I enkelttilfeller vil det kunne forekomme at velgerne går fra arbeiderpartiet til kommunistene, og omvendt. I de byene der kommunistene har gode ledere, vil de få flertall.

Så smør dere derfor med tålmodighet, og vent. Stortingets beslutning om ikke å imøtekomme Sovjetunionens ønsker gjenspeiler den innenrikspolitiske kampen før valget. Anklagene som har blitt fremført mot meg om at jeg ikke informerte Stortinget om mine forhandlinger i 1945, er rent oppspinn. Jeg la alt frem for Gerhardsens første og andre regjering og for medlemmene av Stortingets utenrikskomité, og det var den gang ingen som hadde innvendinger mot det jeg hadde gjort.

For øvrig mente Lie at USA ville nå frem med sitt krav om baser på Grønland, samtidig som Danmark ville beholde suvereniteten over øya.³⁰² Det var riktigt at Lie under sitt besøk i Norge i mars hadde gjort det han kunne for å overbevise den

³⁰² AVPRF, f. 0116, op. 36, p. 140, d. 8, ll. 108–12, Afanasjevs samtale med Trygve Lie den 9. juli 1947.

norske utenrikspolitiske ledelsen om at kursomleggingen ville få alvorlige følger.³⁰³

Når Molotov til syvende og sist unnlot å svare på Langes brev, kan dette også ha hatt sammenheng med at russerne i økende grad var blitt oppmerksomme på at en pågående politikk i Svalbard-spørsmålet ville styrke de pro-vestlige kreftene i Norge. For eksempel rapporterte Mikhail F. Tsjerkasov, en førstesekretær ved ambassaden i Oslo, i mars 1947 at "Tranmæl, Haakon Lie og andre rasende *antisovjetsjsjiki*" hadde utnyttet Svalbard-saken til å angripe Sovjetunionen.³⁰⁴ I MID registrerte man klare tegn på at Norge var i ferd med å forlate "balansepolitikken" til fordel for en entydig tilknytning til vestmaktene. I slutten av november 1947 mente ambassadør Afanasjev at Norge sto ved et "veiskille",³⁰⁵ mens han i slutten av desember kunne slå fast at Norge nå hadde gitt avkall på en utenrikspolitikk basert på likeverdige forbindelser med "etterkrigstidens to internasjonale blokker".³⁰⁶

Funksjonærene i MID, som etter alt å dømme hadde satt hele prosessen i gang, hadde likevel vanskelig for å gi avkall på målet om en revisjon av Svalbard-traktaten. I februar 1948 foreslo ambassadør Afanasjev at han skulle nevne for utenriksminister Lange at Svalbard-spørsmålet fortsatt var åpent, og at den sovjetiske regjeringen var uenig i Stortingets beslutning av februar 1947. Som et mulig pressmiddel foreslo ambassadøren at videreføringen av førkrigstidens konsesjonsordning for norske selfangere i Kvitsjøhalsen skulle gjøres avhengig av en løsning av Svalbard-saken.³⁰⁷

³⁰³ Knut Einar Eriksen: "Svalbardspørsmålet fra krig til kald krig", s. 145. Bekymringen ble delt av blant andre Arne Ording og Finn Moe.

³⁰⁴ AVPRF, f. 0116, op. 36, p. 142, d. 27, Tsjerkasov til MID, mars 1947.

³⁰⁵ AVPRF, f. 0116, op. 36, p. 140, d. 3, ll. 138–46, Afanasjev til Malik, 22. november 1947.

³⁰⁶ AVPRF, f. 0116, op. 36, p. 143, d. 38, ll. 27–28, Afanasjev til Vetrov, 31. desember 1947.

³⁰⁷ AVPRF, f. 0116, op. 36, p. 145, d. 2, ll. 4–6, Afanasjev til Molotov, 23. februar 1948. Andre MID-funksjonærer tenkte i tilsvarende baner, se f.

Siden krigens avslutning hadde den norske regjeringen gjort flere fremstøt for å få gjenåpnet den tradisjonelle norske selfangsten i Østisen. Afanasjevs forslag fikk støtte fra viseutenriksminister Valerian A. Zorin og av viseutenrikshandelsminister Aleksej N. Krutikov. Zjdanova og Abramov foreslo å bringe bevegelse inn i bildet gjennom å erklære en ny sektorlinje i Nordishavet med utgangspunkt i den nye norsk-sovjetisk grensen. Dermed, ble det hevdet, ville Kvitøya og andre mindre øyer i Svalbard-arkipelet bli liggende i den sovjetiske sektoren. De to hadde åpenbart en forestilling om at dette kunne brukes som et kort i forhandlingene med nordmennene.³⁰⁸

På dette tidspunktet hadde imidlertid en gruppe ledende MID-funksjonærer, under viseminister Andrej Ja. Vysjinskijs ledelse, besluttet å anbefale Molotov å ikke ta noe initiativ i Svalbard-saken. Begrunnelsen var at "den politiske situasjonen" var lite gunstig. Beslutningen ble tatt den 25. februar 1948 – samme dag som den kommunist-dominerte regjeringen tiltrådte i Tsjekkoslovakia. Den videre utviklingen og ensrettingen i Tsjekkoslovakia, deriblant utenriksminister Jan Masaryks mystiske død den 10. mars, gjorde voldsomt innrykk i alle vestlige land, deriblant Norge.

Andre begivenheter virket i samme retning. Den 22. februar henvendte Stalin seg til Finlands president J.H. Paasikivi og foreslått at USSR og Finland skulle inngå en avtale om "vennskap, samarbeid og gjensidig hjelp", tilsvarende avtalene som USSR tidligere hadde inngått med Ungarn og Romania.³⁰⁹ Stalins utspill overfor Finland gikk ikke ubemerket hen i

0116, op. 37b, p. 146, d. 1, ll. 8–9, Zorin og Krutikov til Molotov, februar 1948.

³⁰⁸ AVPRF, f. 0116, o. 37, p. 147, d. 25, ll. 5–7, Zjdanova til Abramov, 27. februar 1948; og *ibid.*, l. 8, Abramov til Vysjinskij, 28. februar 1948.

³⁰⁹ Forhandlinger ble igangsatt, og en avtale ble inngått den 6. april. Den russiske teksten til Stalins brev av 22. februar 1948, og selve avtaleteksten er gjengitt i *Sovetsk-o-finlanskije otnosjenija 1948–1983. Dogovor 1948 g. o druzjbe, sotrudnitsjestve i vzaimnoj pomosjtsji v dejstvii. Dokumenty i materialy*, Moskva 1983.

Norge. I begynnelsen av mars ble regjeringen advart fra flere hold om at også Norge ville motta en henvendelse fra USSR. Disse såkalte "varslene" skapte sterk uro i norske politiske kretser, og var en del av bakgrunnen for den markerte vestvendingen i norsk utenrikspolitikk våren 1948.

Om situasjonen var "lite gunstig" tidlig i 1948, ble den derfor ikke bedre i månedene som fulgte: I løpet av våren 1948 led det lille som var igjen av den norske "brobyggingspolitikken" sitt endelige skipbrudd. Det fulgte diskusjoner om Norges forhold til det vesteuropeiske alliansesystemet som var under oppbygging, og dernest forhandlinger om norsk deltakelse i et nordisk eller atlantisk forsvarssystem. For lederne i Moskva var valget mellom en nordisk eller en atlantisk allianse illusorisk: I begge tilfeller, mente man, var det vestmaktene som sto bak og trakk i trådene.

Ambassadens årsrapport for 1947, som ble oversendt til MID i mars 1948, etterlot ingen tvil om at USSRs stilling i Norge var i fritt fall. Ambassadør Afanasjev la heller ikke skjul på at Svalbard-saken, etter at den var blitt offentlig kjent i januar 1947, var blitt aktivt brukt av "reaksjonære" og "anti-sovjetiske" krefter til å undergrave forholdet mellom Norge og USSR og som påskudd til å utbygge kontaktene med vestmaktene.³¹⁰ I en situasjon da hovedmålet for sovjetisk politikk i Norge var å styrke "de sunne, sovjetvennlige kretser" på bekostning av de vestorienterte, har et nytt Svalbard-fremstøt ganske sikkert fremstått som utelukket.³¹¹

³¹⁰ AVPRF, f. 0116, op. 37, p. 145, d. 8, "Ottstjot Posolstva SSR v Norvegii za 1947 god", signert 16. mars 1948.

³¹¹ Utviklingen i sovjetisk holdninger til Norge i etterkrigstiden er fremstil i Arne Røksund: „Vestmaktagent eller god nabo? Norge i sovjetisk utenrikspolitikk 1945–1949", i serien *Forsvarstudier*, nr. 6/1996.

Kapittel 11

USA, Storbritannia og Svalbard

Kort tid etter den norske kursendringen i februar 1947 skrev ambassadør Kuznetsov til Molotov at Stortingets og regjeringens beslutning var en følge av amerikansk og britisk press. Han siterte Terje Wold, formannen i Stortingets utenrikskomité, som skal ha bedt Kuznetsov fortelle Molotov at "vi av alle krefter forsøker å finne en løsning på Spitsbergen-spørsmålet til alle parters felles tilfredshet". Problemet, i følge Wold, var at Norge i Svalbard-spørsmålet opplevde "press fra andre stormakter".³¹² Da Trygve Lie et halvt år senere under et opphold i Oslo snakket med Kuznetsovs etterfølger Sergej A. Afanasjev, var budskapet et helt annet. Lie understreket at vestmaktene *ikke* hadde lagt press på den norske regjeringen i Svalbard-saken. Som vi husker, la Lie vekt på norske innenrikspolitiske forhold for å forklare hvorfor regjeringen hadde endret standpunkt.³¹³

Det var først etter at saken var blitt offentlig kjent i januar 1947 at britene og amerikanerne viste noe mer enn en overfladisk interesse for de norsk-sovjetiske Svalbard-samtalene. Mangelen på engasjement hang selvfølgelig sammen med at den norske regjeringen, helt fra Molotov

³¹² AVPRF, f. 06, op. 9, p. 62, d. 936, ll. 121–24, Kuznetsov til Molotov, 10. mars 1947.

³¹³ AVPRF, f. 0116, op. 36, p. 140, d. 8, ll. 108–12, Afanasjevs samtale med Trygve Lie den 9. juli 1947. Se ovenfor, s. 148f.

brakte saken på bane i november 1944, valgte å holde USA så vel som Storbritannia på avstand av samtalene med russerne. Regjeringene i Washington og London ble med ujevne mellomrom informert om sakens utvikling, men nordmennene innhentet ingen form for råd eller kommentarer under den avgjørende forhandlingsfasen frem til april 1945.³¹⁴

Heller ikke i tiden som fulgte, frem til Molotovs samtaler med Lange og Wold høsten 1946, var amerikanske eller britiske standpunkter et vesentlig element i regjeringens beslutningsgrunnlag. Britene og amerikanerne så ut til avfinne seg med at saken i all hovedsak ble håndtert på norsk-sovjetisk bilateral basis. Inntil januar 1947 var ambassadør Colliers utspill i november 1945 det nærmeste man kom en alliert meningsytring om hvordan saken burde håndteres. Som vi husker, viste Collier til muligheten av å trekke FNs Sikkerhetsråd inn i behandlingen av saken. Han understreket samtidig at "hans meddelelse ikke skulle oppfattes som noe råd",³¹⁵ og saken ble ikke fulgt opp fra britisk side.

Når britene og amerikanerne avfant seg med den norske regjeringens solospill, skyldtes dette at spørsmålet om den militære kontrollen over Svalbard ikke ble tillagt avgjørende militærstrategisk betydning. I den grad saken ble diskutert, var den dessuten ikke gjenstand for en entydig fortolkning. Det var ikke slik som russerne tok for gitt, at briter og amerikanere helt fra begynnelsen av gjorde det klart at de motsatte seg et sovjetisk militært nærvær på Svalbard. Tvert imot: I tiden etter avslutningen av krigen i Europa var ledende amerikanske diplomater og militære ikke entydig avvisende til

³¹⁴ Kronprins Olav orienterte president Roosevelt i midten av januar 1945, åpenbart med tanke på at saken kunne bli tatt opp av russerne i det forestående Jalta-møtet. Det er ingen ting i Kronprinsens rapport fra samtalene med den amerikanske presidenten som antyder at amerikanerne gjorde noe annet enn å ta saken til etterretning. Se UD, 36.6/10 A, Kronprins Olavs "Rapport over hemmelig politisk oppdrag i forbindelse med Svalbard", 2. april 1945.

³¹⁵ UD, 36.6/10 A, Lies notat fra samtale med Collier den 5. november 1945.

det sovjetiske utspillet. En høyt plassert tjenestemann i State Department og senere viseutenriksminister, John D. Hickerson, pekte på at USSRs ønske om militærbaser på Spitsbergen var "naturlig" på bakgrunn av krigstidens erfaringer med angrepene på Murmansk-konvoiene. Det øverste kollektive militære beslutningsorganet, Joint Chiefs of Staff, mente det samme.³¹⁶

Forut for Potsdam-forhandlingene var amerikanerne forberedt på at Svalbard-spørsmålet kunne bli brakt opp av russerne, og det ble besluttet at man skulle sette seg imot et sovjetisk basekrav. Amerikanerne var imidlertid tilbøyelige til å gå med en hestehandel: USA skulle få rett til å anlegge baser på Grønland og Island, til gjengjeld for at USSR fikk baser på Svalbard. Den amerikanske holdningen ble uttrykt av presidentens stabssjef, admiral William D. Leahy: "it was difficult for him to see that there were any military implications in the acquisition by Russia of bases in Bear Island and the Spitsbergen archipelago".³¹⁷

Britene var like lite interessert i Svalbard, og ble ikke særlig bekymret da de ble informert om hovedtrekkene i Molotovs utspill i november 1944. Den militære sjefsnemnda var klar i sin konklusjon: "We [...] see no strategic objections to the Russians establishing bases in these islands." Britene måtte dessuten resignert fastslå at det var lite Storbritannia eller Norge kunne gjøre om russerne bestemte seg for å sette seg fast på øygruppen.³¹⁸ Så sent som i mars 1951, altså på et tidspunkt da frykten for en storkrig med USSR var høyst levende, slo den britiske militære sjefsnemnda fast at Svalbard var uten militærstrategisk verdi for Storbritannia.³¹⁹ I Foreign Office var man imidlertid bekymret over at det sovjetiske

³¹⁶ Geir Lundestad: *America, Scandinavia and the Cold War, 1945-1949*, Oslo 1980, s. 67.

³¹⁷ *Ibid.*, s. 67.

³¹⁸ Sitert etter Olav Riste: "London-regjeringa", bind II, s. 324.

³¹⁹ Rolf Tamnes: *Svalbard mellom Øst og Vest. Kald krig og lauspenning i Nord 1947-1953*, i serien *Forsvarsstudier*, nr. 4/1987, Oslo, s. 18.

utspillet kunne få utenrikspolitiske følger: En norsk-sovjetisk avtale om Svalbard kunne drive Norge bort fra vestmaktene og over til en nøytral eller sovjetvennlig kurs.³²⁰ Som vi har sett, gjorde de samme tankene seg gjeldende i det norske Storting.

Da utenriksminister Lange innkalte den britiske ambassadøren for å orientere ham om samtalene med Molotov i New York i november 1946, viste Collier til at den britiske regjeringen hadde gjort det klart at den ikke hadde innvendinger mot at det ble ført sovjetisk-norske drøftinger om et forsvarsarrangement på Svalbard. Britene tok det imidlertid nærmest for gitt at saken ble lagt frem for FN på et tidlig stadium i forhandlingene – de ville anse det som ”ytterst uheldig” om en ferdig fremforhandlet norsk-sovjetisk avtale ble presentert for Sikkerhetsrådet som et *fait accompli*. For øvrig gjorde Collier det klart at det var på tide at saken ble offentlig kjent.³²¹ Noen uker senere la ambassadør Morgenstjerne saken frem for utenriksminister Byrnes. Det ser ikke ut til at amerikaneren ga uttrykk for noen form for sterke synspunkter på hvordan den burde håndteres.³²²

Da Svalbard-spørsmålet ble diskutert i internasjonal presse i januar og februar 1947, gjorde britene og amerikanerne det klart, offentlig gjennom pressen og direkte overfor den norske regjeringen, at de tok det for gitt at de ville bli konsultert før Norge og USSR ble enige om å annullere Svalbard-traktaten. Dagen etter at *The Times* trykket sin artikkel, sa USAs ambassadør i Oslo, Charles Ulrick Bay, til utenriksminister Lange at det ville vekke ”meget store bekymringer i De Forente Stater og vanskelig ville bli forstått” om Norge og Sovjetunionen seg imellom ble enige om å oppheve artikkel 9 i Svalbard-traktaten til fordel for et norsk-sovjetisk

³²⁰ Knut Einar Eriksen: ”Svalbardspørsmålet fra krig til kald krig”, s. 129.

³²¹ UD, 36.6/10 A, Langes notat fra samtale med Collier den 23. november 1946.

³²² UD, 36.6/10 A, Morgenstjerne til UD, 27. desember 1946, om samtale med Byrnes den 23. desember.

fellesforsvar. Dette ville være ”i strid med ånden” i vedtakene fra FN’s siste Hovedforsamling i New York.³²³ Tidlig i februar antydet utenriksminister Bevin at han så en parallell til striden om Dardanellene, og han gjorde det klart at det var opp til Norge og Tyrkia å vise ”tilstrekkelig fasthet” overfor de sovjetiske kravene. Som tidligere var Bevin fullt på det rene med at det var en sammenheng mellom Svalbard-saken og amerikanernes krav om baser på Island og Grønland.³²⁴

Utenriksminister Lange var forbauset over at britene og amerikanerne nå ga uttrykk for skepsis til det som var kommet offentlig frem om Svalbard-forhandlingene, mens de tidligere hadde forholdt seg rolig da den norske regjeringen informerte dem om gangen i samtalen med russerne. Delvis på bakgrunn av Colliers tidligere uttalelse om at saken burde offentliggjøres, hadde Lange mistanke om at Foreign Office ikke var uten andel i lekkasjen til *The Times*. Overfor ambassadør Collier påpekte Lange at det ikke tidligere var kommet frem britiske betenkeligheter.³²⁵ Utenriksministeren reagerte også på at en representant for State Department hadde uttalt at den amerikanske regjeringen ikke var blitt holdt orientert.³²⁶

Meldinger fra Morgenstjerne formidlet inntrykket av en mer avventende amerikansk holdning.³²⁷ En høytstående person i State Department sa at USAs regjering ikke hadde inntatt noe endelig standpunkt. Samtidig lot den samme kilden det skinne gjennom at det faktisk kunne være i USAs interesse om Norge og USSR kom til enighet om forsvaret av Svalbard. I en slik situasjon ville nemlig ikke den sovjetiske regjeringen kunne reise innvendinger mot USAs baseplaner på Island og Grønland.³²⁸

³²³ UD, 36.6/10 A, Langes notat fra samtale med Bay den 11. januar 1947.

³²⁴ UD, 36.6/10 A, ambassaden i London til UD, 6. februar 1947.

³²⁵ UD, 36.6/10 A, Langes samtale med Collier den 22. januar 1947.

³²⁶ UD, 36.6/10 A, Langes samtale med Beck-Friis den 17. januar 1947.

³²⁷ UD, 36.6/10 A, f.eks. Morgenstjerne til UD, 17. januar 1947.

³²⁸ UD, 36.6/10 A, Morgenstjerne til Lange, 24. januar 1947.

Amerikanernes forestilling om Svalbard som et element i en mulig hestehandel med russerne vitner om øygruppens underordnede rolle i amerikansk strategisk tenkning. Selv om Svalbard i den første etterkrigstiden dukket opp i amerikanske analyser i en rekke sammenhenger, også som utgangspunkt for mulige fremtidige sovjetiske offensive operasjoner mot USA, var øygruppen aldri i nærheten av å få en posisjon tilsvarende den rolle som Island og Grønland spilte i amerikansk strategisk tenkning på denne tiden. Etter hvert kom amerikanske militærstrategiske analyser av Svalbards betydning til å konkludere med at USSR måtte hindres i å etablere seg på øygruppen, samtidig som det ikke var grunn for vestmaktene til å selv å opprette baser på Spitsbergen eller Bjørnøya. Analyser som ble utarbeidet i juni 1948, august 1949 og januar 1952 munnet alle ut i samme konklusjon: USA hadde ingen interesse av å opprette "facilities" på øygruppen, samtidig som det ikke kunne aksepteres at en fiendtlig stormakt fikk en slik mulighet.³²⁹

Det var med andre ord elementer av sannhet i både Wolds og Lies versjon av bakgrunnen for den norske holdningsendringen, selv om ingenting tyder på at valgtaktiske hensyn lå bak den norske kursendringen, slik Lie hevdet. Wold hadde rett i at den norske regjeringen, med støtte av Stortinget, var opptatt av å strekke seg langt for å komme den sovjetiske regjeringen i møte. I sakens slutfase var det også blitt klart at USA og Storbritannia var lite begeistret over utsiktene til en norsk-sovjetisk avtale som åpnet for et sovjetisk nærvær på Spitsbergen. Dette var imidlertid signaler som fremkom på et tidspunkt da Lange og regjeringen i realiteten hadde besluttet å forlate London-regjeringens linje i Svalbard-saken. Tidligere hadde regjeringen faktisk hatt grunn til å tro at USA og Storbritannia *ikke* hadde innvendinger mot grunntrekkene i 9. april-opplegget.

³²⁹ Rolf Tamnes: *Svalbard mellom Øst og Vest*, og samme forfatters *The United States and the Cold War in the High North*, Oslo 1991, s. 46–49.

Det var uansett regjeringens og Stortingets vurdering av Norges utenrikspolitiske situasjon og handlingsrom, og ikke amerikansk eller britisk press, som lå til grunn for Stortingets vedtak den 15. februar 1947. Det er imidlertid klart at regjeringen og de toneangivende utenrikspolitikerne i Stortinget var lydhøre overfor signaler fra USA og Storbritannia – forholdet til disse to maktene fikk en stadig mer åpenbar sikkerhetspolitisk betydning.

Den mest direkte og entydige meningsytringen kom likevel fra en helt annen kant – Sverige: I et brev til Lange helt på slutten av 1946 gjorde utenriksminister Östen Undén det klart at han ville foretrekke at forhandlingene om militære baser på Svalbard ikke ble videreført på norsk-sovjetisk bilateral basis.³³⁰ Da Svalbard-saken ble offentlig kjent i januar 1947, gjorde også den tyrkiske regjeringen det klart at den sterkt håpet at Norge ikke ville gå med på USSRs krav om en nyordning på Svalbard.

³³⁰ UD, 36.6/10 A, Undén til Lange, 31. desember 1946.

Kapittel 12

Etterspill og konklusjon

Etter opprettelsen av Atlanterhavspakten ble ønsket om å bevare *status quo* uttrykkelig slått fast som rettesnor for sovjetisk Svalbard-politikk. Ambassadør Afanasjev gjorde tidlig ledelsen i utenriksministeriet oppmerksom på at Norges medlemskap i Atlanterhavspakten førte med seg alvorlige konsekvenser i forhold til Svalbard. Ambassadøren hevdet i mai 1949 at det innebar et brudd på Svalbard-traktatens artikkel 9 (om ikke å utnytte øygruppen i "krigsøiemed") når Svalbard ble trukket med i det atlantiske forsvarssystemet.³³¹

Sergej T. Loginov i MIDs 5. europeiske avdeling gikk enda lenger: I følge Loginov innebar formuleringene i de norske notene av 1. februar og 3. mars 1949 at "den norske regjering forbeholder seg retten til å stille territorium til rådighet for [utenlandske militære] baser til ethvert tidspunkt, også i fredstid", og at dette også gjaldt Spitsbergen og Bjørnøya.³³² I de to notene avviste den norske regjeringen USSRs forslag om en norsk-sovjetisk ikke-angrepsavtale,³³³ samtidig som den erklærte at den ikke ville "åpne baser for fremmede makters

³³¹ AVPRF, f. 0116, op. 37, p. 145, d. 7, ll. 7–9, Afanasjev til Vysjinskij, 14. mai 1949.

³³² AVPRF, f. 0116, op. 38, p. 150, d. 2, ll. 34–37, vedlegg til Afanasjavs brev av 14. mai 1949.

³³³ Forslaget ble formidlet i to erklæringer av 29. januar og 5. februar 1949, gjengitt i Sven G. Holtmark (red.): *Norge og Sovjetunionen 1917–1955*, dokument nr. 323 og 325.

stridskrefter på norsk territorium så lenge Norge ikke er angrepet eller utsatt for trusler om angrep".³³⁴ Herfra går det en klar linje frem til de sovjetiske notene av 15. oktober og 12. november 1951,³³⁵ som nettopp hadde som et av sine siktemål å advare den norske regjering mot å treffe militære tiltak på Svalbard, dvs. revidere øygruppens status som fastslått i Paris-traktaten.³³⁶

Utenriksministeriet så vel som de militære fortsatte imidlertid å ha en latent interesse for Svalbards militære potensial. Da Sovjetunionen rundt årsskiftet 1951–52 fikk tilbud om å overta noen områder på Spitsbergen fra et britisk selskap, innstilte utenriksministeriet på at det ville være ønskelig å utvide de sovjetiske besittelsene på øya "tatt i betraktning Spitsbergens militærstrategiske betydning". Dette ville styrke Sovjetunionens politiske stilling på Svalbard, "og gjøre det mulig med enda større grunn å snakke om Sovjetunionens spesielle interesser på denne øygruppen, interesser som må forsvares og beskyttes". Generalstaben var angivelig enig i dette, mens marineministeriet la mest vekt på at det ville være "ytterst lite ønskelig" om amerikanerne fikk tilbudet.³³⁷ Det ser med andre ord ut til at sovjetiske, amerikanske og britiske militære vurderinger av Svalbards betydning et langt stykke på vei var sammenfallende.

Et notat fra juni 1953 av Georgij M. Pusjkin, en av Molotovs viseutenriksministre, reflekterte en erkjennelse

³³⁴ UD til Afanasjev, 1. februar 1949, gjengitt i Sven G. Holtsmark (red.): *Norge og Sovjetunionen 1917–1955*, dokument nr. 324.

³³⁵ Gjengitt i Sven G. Holtsmark (red.): *Norge og Sovjetunionen 1917–1955*, dokument nr. 349 og 355. Her finnes også de norske svarene på de sovjetiske notene.

³³⁶ AVPRF, f. 0116, op. 40, p. 161, d. 18, ll. 16–17, Vysjinskij til Stalin, 6. oktober 1951, med vedlagt forslag til Sentralkomité-beslutning. For en mer detaljert redegjørelse for de sovjetiske vurderingene som førte frem til de sovjetiske notene høsten 1951, se Sven G. Holtsmark: *A Soviet Grab for the High North?*, s. 145–52.

³³⁷ Aleksandrov til ministerrådet, 19. januar 1952, med vedlagt forslag til resolusjon. Saken er drøftet i Rolf Tamnes: *Svalbard mellom Øst og Vest*.

internt i MID av at Molotovs utspill 1944–47 hadde svekket Sovjetunionens stilling i Norge. Pusjkin rekapitulerte de forskjellige stadiene i de norsk-sovjetiske diskusjonene. Han trakk følgende konklusjon:

Opplysningene [som ble offentliggjort i januar-februar 1947] om våre forslag angående Spitsbergen og Bjørnøya, ble sterkt utnyttet i norsk og anglo-amerikansk presse til å styrke anti-sovjetiske holdninger i Norge. Kampanjen som fulgte saken bidro til en viss grad til å forberede den offentlige mening i Norge for medlemskap i den nord-atlantiske Alliansen.

Ifølge Pusjkin hadde de sovjetiske notene høsten 1951 en lignende effekt. De gav ”den reaksjonære pressen i Norge, USA, Storbritannia og andre vestlige land” et påskudd til å starte en ny anti-sovjetisk kampanje. Kampanjen hadde blant annet inneholdt antydninger om at Sovjetunionen ikke hadde gitt opp kravet om en revisjon av Svalbard-traktaten. Dette hadde i sin tur ført til at amerikansk presse reiste spørsmålet om å stasjonere *amerikanske* tropper på Spitsbergen.

Pusjkin hevdet at Svalbard-spørsmålet fortsatt ble utnyttet av dem som motsatte seg ”en bedring av forholdet mellom Sovjetunionen og Norge”. Derfor, mente han, burde den sovjetiske regjering utstede en erklæring om at den ”ikke har til hensikt å stille spørsmål ved Norges suverenitet over Spitsbergen-arkipelet og Bjørnøya”.³³⁸

En formell erklæring med et slikt innhold ble, så vidt vites, aldri overlevert til den norske regjering. Ikke desto mindre reflekterte Pusjkins brev en fullstendig kursendring i forhold til tankegangen bak Molotovs forsøk fra 1944 på å oppnå en endring av Svalbards folkerettslige og militære status.

³³⁸ AVPRF, f. 0116, op. 42, p. 170, d. 4, ll. 28–32, Pusjkin til Molotov, juni 1953.

Da Molotov tok opp Svalbard-spørsmålet høsten 1944, var den norske regjeringen i en nærmest håpløs forhandlingsposisjon. Mesteparten av Norge var fortsatt besatt av tyskerne, og det var uvisst på hvilken måte en fullstendig frigjøring ville finne sted. Sovjetiske tropper var stasjoner i Øst-Finnmark. I norske regjeringskretser var det en utbredt bekymring for hva som kunne være Sovjetunionens videre hensikter overfor Norge. Samtidig var utenriksminister Lie og regjeringen opptatt av å demonstrere at den deklarererte norske "brobyggingspolitikken" var mer enn et skalkeskjul for en faktisk vestvending. Forklaringen på den norske ettergivningspolitikken fra november 1944 til 9. april 1945 ligger dels i behovet for å opprettholde brobyggingspolitikkenes troverdighet, dels i frykten for at en mer avvisende norsk politikk ville få sovjetregjeringen til å ta seg til rette på egenhånd, på Svalbard så vel som i Nord-Norge.

I forhold til målet om å opprettholde utenrikspolitikkenes troverdighet, ser det ut til at regjeringen langt på vei lyktes, uten at den norske regjeringens håndtering av Svalbard-saken alene trenger å forklare dette. I krigens slutfase og i den tidlige etterkrigstiden ble den norske regjeringens bestrebelser på å innta en selvstendig stilling utenfor stormaktsblokkene oppfattet og verdsatt av makthaverne i Kreml. Trygve Lie selv hadde på denne tiden en høy stjerne i Moskva. Hans politikk i Svalbard-spørsmålet bidro til å befeste inntrykket av en mann som var "sympatisk innstilt" til Sovjetunionen, og som forsto "behovet for sovjetisk-norsk samarbeid".³³⁹ NKID-funksjonærer med god hukommelse minnet om at det var den samme Lie som i egenskap av justisminister hadde bidratt til at Leo Trotskij ble sendt ut av Norge i 1936.³⁴⁰

³³⁹ AVPRF, f. 0116, op. 34, p. 136, d. 6, ll. 65–66, Abramov til Dekanozov, oktober 1945.

³⁴⁰ AVPRF, f. 0116, op. 28, p. 132, d. 39, ll. 1–3, Zjdanovas "spravka" om Trygve Lie, 2. november 1946.

Svalbard-saken 1945–47 endte med at USSR ikke fikk gjennomslag for noen av kravene som ble reist i november 1944. Det russiske materialet gir ikke endelig svar på spørsmålet om det faktisk var slik at de norske bestrebelsene på å beholde ”initiativet” og komme sovjetregjeringen i møte faktisk avverget mer drastiske sovjetiske utspill. En kan tenke seg at den sovjetiske regjeringen, etter at nordmennene hadde lagt frem utkastet til felleserklæring, tok det for gitt at spørsmålet i all hovedsak var løst, og at den avtalte nyordningen kunne settes ut i livet på et egnet tidspunkt. Planen ble derfor lagt på is, og ble til syvende og sist aldri gjennomført.

Dette var imidlertid en utvikling som den norske regjeringen ikke hadde forutsett: Fra norsk side ble 9. april-utkastet lagt frem med tanke på at det norsk-sovjetiske fellesforsvaret på Spitsbergen faktisk skulle settes ut i livet. Om russerne hadde valgt å føre saken videre våren og sommeren 1945, ville den norske regjeringen hatt vanskelig for å gå tilbake på sitt eget forslag. Utenriksminister Lie hadde heller ikke noe ønske om et slikt tilbaketog. Sluttresultatet kunne blitt et Svalbard under faktisk sovjetisk kontroll, med de langsiktige og uoverskuelige utenrikspolitiske, militærstrategiske og økonomiske konsekvenser dette ville hatt.

Om sluttresultatet derfor ble vellykket i et norsk perspektiv, skyldtes det lykken mer enn forstanden. Sovjetregjeringens kopling av Svalbard-saken til amerikanernes ønsker om baser på Island og Grønland fikk den utilsiktede virkning at spørsmålet ble stilt i bero til et tidspunkt da den norske regjering, på en ganske annen måte enn i perioden fra november 1944 til april 1945, hadde vilje og styrke til å stå imot sovjetisk press.

English summary

The Svalbard question 1944–47

At 2 a.m. on 12 November 1944, the Soviet commissar for foreign affairs Viacheslav M. Molotov presented the Norwegian foreign minister Trygve Lie with far-reaching proposals for a change in the international legal status of the Svalbard (Spitsbergen) archipelago in the high north of the Arctic Ocean.³⁴¹ Lie had come to Moscow to finalise a number of agreements underlining the spirit of cooperation and alliance which, on the face of it at least, characterised the relationship between the Norwegian government-in-exile and the Soviet government after more than three years of struggle against the common enemy. Being totally unprepared, Lie was shocked and deeply worried by Molotov's proposals. Molotov demanded, *inter alia*, that the Paris Treaty on Svalbard of 1920 should be declared null and void, that sovereignty over Bear Island should be transferred to the Soviet Union, and that the main Spitsbergen archipelago should be administered as a Soviet-Norwegian *condominium*, i.e. that it should come under joint Soviet-Norwegian control. In the years following Molotov's demarche the Svalbard question was a key element

³⁴¹ There is some confusion over the terms *Spitsbergen* and *Svalbard*. In Norwegian usage (since 1969) the name Spitsbergen applies only to the largest island in the archipelago. Until 1969 this was called Vestspitsbergen (Western Spitsbergen). Svalbard is the name of the whole of the archipelago as defined by the Treaty of 1920, including the Bear Island, which is located approximately halfway between Spitsbergen and the North Cape. In this respect Norwegian usage is in accordance with the letter of the Treaty. The important point to bear in mind is that the term Svalbard, in Norwegian usage and according to the Treaty, covers all islands within the area defined by the Treaty. English speakers tend to prefer the term *Spitsbergen* to the unfamiliar *Svalbard*, although for instance *Encyclopaedia Britannica* defines the terms in accordance with Norwegian usage. Russian usage is different. "Shpitsbergen" (old name "Grumant") is used in Russian to denote the "main" archipelago, while Bear Island (Ostrov medvezhi) is normally listed as a separate entity. Cf. the terminology used in L.D. Timchenko: *Shpitsbergen: Istoriia i sovremenmost*, Kharkov 1992.

influencing Norwegian policy towards the Soviet Union, and one of the factors behind the erosion of the benevolent attitude towards the eastern great-power neighbour that characterised Norwegian political circles during and immediately after the war.

Molotov's overture led to hectic activity on the part of the Norwegians, and there followed a series of talks and exchanges between the two governments. In the first phase of the negotiations the Norwegians took the initiative from the Soviets, and presented their own counterproposals for a solution. This policy, which was heavily influenced by the advice of the Norwegian ambassador in Moscow, Rolf Andvord, culminated in a draft joint Norwegian-Soviet declaration of 9 April 1945. The key clause in the document expressed the Norwegian government's agreement in principle to an arrangement for the joint Soviet-Norwegian military defence of Svalbard.

On the background of an overview of Russia's and the Soviet Union's policy regarding Svalbard in the decades preceding Molotov's initiative, the main chapters of this study examine the evolution of Soviet and Norwegian attitudes and policies from the fall of 1944 to February 1947, when the idea of changing Svalbard's international status was laid to rest as a bilateral issue between Norway and the Soviet Union. An additional chapter summarises the United States' and the United Kingdom's stance towards the Norwegian-Soviet negotiations, and a concluding chapter outlines the evolution of Soviet attitudes in the late 1940s and early 1950s towards a policy of upholding *status quo* on Svalbard based on the Treaty of 1920.

Svalbard never occupied a position of prominence in the deliberations of top-level Soviet foreign policy makers. This holds true even for the period 1944–47. Molotov's initiative alarmed the Norwegians mainly because it concerned the integrity of a territory under Norwegian sovereignty, not

because Svalbard was of economic or military-strategic importance. Seen from Moscow Svalbard was a secondary issue, a matter of prestige and some potential military value but devoid of emotions. Although notions from the military-strategic vocabulary were prominent when Molotov broached the issue, the substance of such arguments tended to dwindle when discussions moved from the sphere of geopolitics to the level of military-strategic and operational analysis.

In the interwar period Soviet attitudes towards Svalbard evolved from detachment and uncertainty about the nature of Soviet interests in the area in the early post-revolutionary years, to increasing focus on coal mining from the early 1930s. The start of Soviet mining on Spitsbergen in 1933, which followed the general increase in Soviet activity in the Arctic regions during the second half of the 1920s, was apparently aimed at supplying Russia's northern regions and Soviet shipping in northern waters. The available documentation does not support the thesis that the Soviet presence on Spitsbergen reflected a growing emphasis on the region's actual or potential military-strategic significance. Although only Norway and the Soviet Union maintained a permanent presence on the archipelago, the Soviet government did not signal any ambitions of formalising this process of *de facto* bilateralisation. The formal Soviet accession to the Svalbard Treaty in 1935 was motivated by economic and legal arguments, not military-strategic ones.

The rising tension in Europe and finally the outbreak of the war in Europe in September 1939 spawned the first attempts within the Soviet diplomatic community to initiate a policy on Svalbard based on military-strategic considerations. However, these were the initiatives of civilian bureaucrats, although they excelled in the use of military-strategic terminology. It appears that in the early stages of the war the Commissariat for Foreign Affairs did not bother to seek the opinion of Soviet military leaders. This detachment of the military authorities

continued throughout the war. At no point did the Soviets make any serious attempt to establish themselves militarily on Spitsbergen or Bear Island.

The ambitious schemes of Molotov and Stalin in July 1941 to open a new front in the high north, of which an allied military expedition to Spitsbergen should be part, were allowed to lapse when they met with a conspicuous lack of enthusiasm on the part of British military authorities. It is unclear to what degree the Soviet military had been consulted before Molotov presented his ideas to the British ambassador in Moscow. There was, however, a lack of consistency in Molotov's arguments in favour of sending troops to Spitsbergen that suggests that it reflected general geopolitical rather than military-strategic and operational deliberations.

It appears that Molotov's November 1944 initiative was primarily the outcome of ideas circulating within the civilian foreign policy bureaucracy. The arguments were based on the doubtful premise that the struggle for the lines of communication between northern Russia and the west during the war had demonstrated the strategic importance of Spitsbergen and Bear Island. When the military leaders were asked for their opinion, it turned out that they were uncertain about the real or potential role of the archipelago in the future defence of the Soviet Union. The lukewarm involvement on the part of the military partly explains the lack of determination that characterised Soviet policy during the period when Svalbard's international status was on the agenda.

Whatever Molotov's main motivation may have been when he raised the Svalbard issue in November 1944, it soon turned out that the Soviets were apprehensive lest their ambitions on the Svalbard archipelago should cut across their more important foreign policy goals. Gradually it became clear that the costs of a firm policy in the high north were potentially prohibitive, in terms of the effect on the evolution of Norway's foreign policy orientation and its interaction with

aspects of the evolving east-west confrontation. Of primary importance was the perceived link to the United States' efforts to acquire the right to permanent military bases on Greenland and Iceland. The Soviet documents reveal a distinct pattern: whenever the issue arose of finalising the talks with the Norwegians about a change in Svalbard's international status, these attempts came to nothing because of the Soviets' fear of thereby supplying the Americans with additional arguments in their quest for military bases in the North Atlantic.

All this forced the Soviet government to switch to the defence of *status quo* as the mainstay of its policy towards Spitsbergen and Bear Island. Two Soviet notes to the Norwegian government in the autumn of 1951 mark the culmination of this *volte-face*. From then on there was a high degree of symmetry between Soviet and western (US-British) evaluations of Svalbard's role. Both sides were basically more concerned with barring the other side from establishing itself on the archipelago, than with creating their own bases.

The available Russian sources suggest that, in the last phase of the war and in the immediate postwar period, Soviet military leaders were much more attracted to the idea of Soviet military bases on mainland Norway, than by the prospects for the joint Soviet-Norwegian fortification of Svalbard. If anything, the experiences of the war strengthened this approach. While Svalbard figured in German and allied strategy mainly as a site for meteorological stations, control over northern Norway had enabled the Germans to establish naval and air bases close to the routes of the allied convoys to Russia.

A proposal to move the Soviet-Norwegian border westwards to the river Tana was part of a scheme aimed at altering northern Norway's military status. The foreign policy bureaucracy, up to and including the deputy commissars, strongly supported these efforts. On the basis of the available documentary evidence one cannot say exactly how close to

realisation these plans actually came. It seems clear, however, that they were rejected at the very top level, i.e. by Molotov, Stalin and their colleagues in the Politburo. The reasons were probably the same as in the case of Svalbard – a more forceful Soviet policy would have had negative effects on the bilateral and global policy level, grossly outweighing the military benefits.

There was a clear link between the proposals on northern Norway and the Svalbard initiative. Soviet bases on Spitsbergen and Bear Island were envisaged as the extreme northern links in a system of bases stretching from Soviet territory, through the county of Finnmark to the western coast of northern Norway. The Soviets tended to discuss this area in terms that differed from their evaluation of the rest of the country, and which were directly linked to Soviet interests in adjacent parts of the European high north. Whereas the Soviets clearly regarded southern Norway as belonging to a western sphere of interest, their views on northern Norway appear more ambiguous. The idea of a *condominium*, which Molotov presented to Lie as the future way of administering Spitsbergen, was inherent in the proposed arrangement for northern Norway as well. With regard to Finnmark east of the river Tana, it was argued by both the civilian bureaucrats and by the Army General Staff that for both historical and military-strategic reasons this area ought to be transferred to the Soviet Union.

This Soviet approach mirrored the tendency, widespread in the west during the war and the early postwar years, to look at northern Norway as a "grey zone", between the western sphere of influence and the Soviet Union. Western suspicions from late 1944 to the summer of 1945 about Soviet plans to move westwards towards Narvik were close to the truth in terms of the preferences, if not the actual plans, of the Soviet military leadership and the foreign policy bureaucracy. Even the withdrawal of the remaining Soviet troops from eastern

Finnmark in September 1945 did not put an end to the foreign policy activists' efforts to achieve an "arrangement" in northern Norway.

We cannot say exactly when the General Staffs and the activists in the foreign ministry (in March 1946 the *Commissariats* were renamed *Ministries*, and the *Commissars* became *Ministers*) gave up their efforts to convince the foreign policy leadership of the need for military bases on mainland Norway. A 1947 idea of a Soviet-Norwegian "agreement on alliance and friendship" was clearly an echo of the earlier attempts to establish a defence relationship between the two countries.

Lower and middle level foreign policy bureaucrats were the driving force behind the attempts in the years 1944-47 to alter Svalbard's international status. The same circle of "activists" repeatedly tried to convince the foreign policy leadership of the need to establish Soviet military bases in northern Norway, and to move the Soviet-Norwegian border westwards. The bureaucrats' persistent efforts to convince the decision-makers of the virtues of their pet projects, and their ability to obtain Molotov's attention, hardly fit the conventional view of the Soviet foreign policy bureaucracy as a monolithic structure where all important initiatives both originated and were decided at the top.

On the other hand, the bureaucrats were mostly poorly informed about the subtleties and overriding priorities of Soviet foreign policy, and were unable to view their proposals in a broader, ultimately global, context. They hardly understood, for instance, that a Soviet proposal in the summer of 1945 to move the border or to establish Soviet bases in northern Norway would have had disastrous consequences far beyond the Soviet-Norwegian relationship. They nevertheless supplied the basis for final, top-level decisions. The decision-makers were usually presented with one proposal, not with a set of alternative suggestions elaborated by the bureaucracy. If

anything, this limited the decision-makers' field for manoeuvre: there would be a natural tendency to accept the prepared proposal rather than to refer it back to the bureaucratic level for reconsideration and rewriting, or to end up with a policy of inaction, as happened in respect of northern Norway and partly Svalbard. As part of the bureaucratic process, the deputy ministers played an important role as the main channel of communication between the minister and the lower level of the bureaucracy. As a rule the proposals, which reached the minister, bore the strong mark of the deputy minister in charge of the case.

This picture of a "normal" bureaucratic structure needs modification. Although this study has demonstrated a surprising degree of initiative and persistence on the part of lower and mid-level bureaucrats, we have seen that the top leaders decided *not* to follow their advice on northern Norway. With regard to Svalbard, Molotov's original initiative clearly reflected the bureaucrats' proposals. In subsequent developments however, broader considerations outweighed the virtues of the activists' proposals. One should not conclude, therefore, that the *Soviets* "wanted to establish bases in northern Norway and to move the border westwards". The point is that there was a considerable bureaucratic pressure in favour of these proposals, and they were discussed at the very top level. As it turned out, they were rejected by Molotov and Stalin.

It can be argued that the Norwegian policy from November 1944 to April 1945 of "keeping the initiative" proved eminently successful – in the end nothing came out of Molotov's initiative. However, this was a policy of high risks, which might equally have ended in disaster if the Soviets had demanded immediate implementation of the draft declaration of 9 April 1945. This did not happen: the Soviets were satisfied that with their draft declaration the Norwegians had agreed to a joint Soviet-Norwegian defence arrangement for

Svalbard, and to the discussion of a revision of the Treaty in general. The finalisation of the negotiations was postponed to a more "appropriate" moment.

Fortunately for the Norwegian government this moment never arrived, and it was not forced to honour its concessions. Soviet perceptions of Norwegian attitudes, which were strengthened by Trygve Lie's repeated efforts, during and after his tenure as Norwegian foreign minister, to convince the Soviets that the Norwegian government wanted a solution which was "satisfactory" to the Soviet Union, led the Soviets to believe that there was no need to hasten the conclusion of the talks.

While Norwegian and western analysts and policy makers were often close to the mark in their evaluation of Soviet motives and intentions, the Soviet bureaucrats' proposals for an arrangement in northern Norway reflected a gross misconception of basic Norwegian foreign policy attitudes. The Norwegian government and the western powers, at least while Trygve Lie was still in office as foreign minister, might have accepted a joint Soviet-Norwegian arrangement on Svalbard. But the Norwegians were certainly not prepared to contemplate the establishment of Soviet military bases in northern Norway or an adjustment to the Soviet-Norwegian border.

The bureaucrats' ideas on northern Norway thus illustrate one of the basic predicaments of the Soviet foreign policy-making structure. The bureaucrats were prisoners of their own idiosyncratic perceptions of reality, partly because they were short of independent information, and partly because they were trained to think within the constraints of an ideology that was singularly ill-suited as a basis for understanding western political thinking and social and political realities.

The discussions 1944-47 about Svalbard's international status constituted a purely Norwegian-Soviet bilateral affair, although both parties were aware that a formal abrogation of

the 1920 Treaty would have to be executed in accordance with the demands of international law. At no point did the western powers put real pressure on the Norwegians to resist the Soviet demands, nor did the Norwegian government seek their support. Svalbard was not the subject of discussions between the Soviets and the British or the Americans. Indirectly, however, the United States government became a decisive actor in the drama. From the very beginning of the discussions, Soviet policy on Svalbard increasingly reflected Soviet perceptions of American designs on Iceland and Greenland. The fear of supplying the Americans with additional arguments in support of their quest for bases in Iceland and Greenland was the single most important factor that restrained the Soviets from forcing through their original demands of November 1944.